

দূৰ আৰু মুক্ত শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান
Institute of Distance and Open Learning
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম (০১)

M. A. in Assamese (01)

পাঠ্যবিষয় : ৩.৫ (ক) (Course: 3.5 A)

তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

(Comparative Literature and Translation Studies)

বিষয়সূচী (Contents) :

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় (Course Introduction)

প্ৰথম খণ্ড : তুলনাত্মক সাহিত্য

প্ৰথম বিভাগ	:	ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট
দ্বিতীয় বিভাগ	:	সংজ্ঞা, পদ্ধতি, প্ৰয়োগ ইত্যাদি
তৃতীয় বিভাগ	:	বিভিন্ন সংহতি
চতুৰ্থ বিভাগ	:	সংকট আৰু সম্ভাৱনা
পঞ্চম বিভাগ	:	ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপট
ষষ্ঠ বিভাগ	:	অনুবাদ

দ্বিতীয় খণ্ড : অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

প্ৰথম বিভাগ	:	অনুবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয়
দ্বিতীয় বিভাগ	:	অনুবাদৰ প্ৰকাৰ, শৈলী আৰু অন্যান্য প্ৰসঙ্গ

CONTRIBUTOR:

Block 1:

Dr. Dilip Borah

Department of M.I.L.
Gauhati University**Block 2:**

Dr. Prafulla Kr. Nath

Department of Assamese
Guwahati College

CONTENT & FORMAT EDITING:

Dr. Apurba Kr. Deka

Asstt. Professor in Assamese
IDOL, Gauhati University

COURSE COORDINATION:

Dr. Kandarpa Das

Director
IDOL, Gauhati University

Dr. Upen Rabha Hakacham

Department of Assamese
Gauhati University

Dr. Apurba Kr. Deka

Asstt. Professor in Assamese
IDOL, Gauhati University

COVER PAGE DESIGN:

Naba Kr. Choudhury

Department of Anthropology
Gauhati University

August, 2012

© Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. Further information about the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University courses may be obtained from the University's office at IDOL Building, Gauhati University, Guwahati-14. Published on behalf of the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University by Dr. Kandarpa Das, Director and printed at Maliyata Offset Press, Mirza. Copies printed 1000.

Acknowledgement

The Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this material.

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম

অসমীয়া বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম (Programme) চাৰিটা যান্মাসিকত সম্পন্ন হ'ব। প্ৰত্যেকটো যান্মাসিকত পাঁচোটাকৈ পাঠ্যবিষয় (Course) থাকিব। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় আৰু তৃতীয় যান্মাসিকৰ প্ৰথম চাৰিটা পাঠ্যবিষয় উম্মেহতীয়া। সকলো বিদ্যাৰ্থীয়ে এই পাঠ্যবিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। তৃতীয় যান্মাসিকৰ পঞ্চম পাঠ্যবিষয়টো আৰু চতুৰ্থ যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় দুটা শাখাত বিভক্ত হ'ব — সাহিত্য শাখা (ক) আৰু ভাষা শাখা (খ)। বিদ্যাৰ্থীসকলে যিকোনো এটা শাখাৰ পাঠ্যবিষয় অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

সমগ্ৰ পাঠ্যক্রমৰ সৰ্বমুঠ নম্বৰ : ১৬০০। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে মুঠ নম্বৰ থাকিব : ৮০। পাঠ্যবিষয়সমূহৰ মূল্যায়ন দুই ধৰণে হ'ব - আভ্যন্তৰীণ আৰু মূল পৰীক্ষা। দুয়োটা শিতানত নম্বৰ থাকিব এনেধৰণে —

আভ্যন্তৰীণ : ১৬ (মুঠ নম্বৰৰ ২০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষা : ৬৪ (মুঠ নম্বৰৰ ৮০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষাত বৰ্ণনাধৰ্মী আৰু চমু প্ৰশ্ন অথবা চমু টোকা — এই দুই ধৰণৰ প্ৰশ্ন থাকিব। দুয়ো প্ৰকাৰৰ প্ৰশ্নৰ বাবে নম্বৰৰ গঠন তলত দিয়া ধৰণৰ :

বৰ্ণনাধৰ্মী প্ৰশ্ন : ৪৮।

চমু প্ৰশ্ন / চমু টোকা : ১৬।

এই পাঠ্যক্রমৰ মূল্যায়ন 'Credit and Grading' পদ্ধতিৰে সম্পন্ন হ'ব। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ 'Credit Point' হ'ল ৮।

যান্মাসিক অনুসৰি এই পাঠ্যক্রম তলত দিয়া ধৰণৰ —

প্ৰথম যান্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ১.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আদি আৰু মধ্যযুগ)
- পাঠ্যবিষয় ১.২ অসমীয়া কবিতা
- পাঠ্যবিষয় ১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা
- পাঠ্যবিষয় ১.৪ অসমৰ সংস্কৃতি
- পাঠ্যবিষয় ১.৫ ভাষাবিজ্ঞানৰ সাধাৰণ পৰিচয়

দ্বিতীয় যান্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ২.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আধুনিক যুগ)
- পাঠ্যবিষয় ২.২ অসমীয়া নাটক
- পাঠ্যবিষয় ২.৩ পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনা
- পাঠ্যবিষয় ২.৪ সাহিত্যৰ তত্ত্ব আৰু ধাৰা
- পাঠ্যবিষয় ২.৫ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী

তৃতীয় ষাণ্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ৩.১ অসমীয়া গদ্য
পাঠ্যবিষয় ৩.২ অসমীয়া উপন্যাস
পাঠ্যবিষয় ৩.৩ অসমীয়া চুটিগল্প
পাঠ্যবিষয় ৩.৪ লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা
পাঠ্যবিষয় ৩.৫ (ক) তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
৩.৫ (খ) ভাষাবিজ্ঞান আৰু ইয়াৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰ

চতুৰ্থ ষাণ্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ৪-১ (ক) ভক্তি সাহিত্য
৪-১ (খ) মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পাঠ
পাঠ্যবিষয় ৪-২ (ক) সংস্কৃত সাহিত্য
৪-২ (খ) ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ
পাঠ্যবিষয় ৪-৩ (ক) পাশ্চাত্য সাহিত্য
৪-৩ (খ) অসমীয়া ভাষাৰ ঐতিহাসিক বিকাশ আৰু ইয়াৰ
সাম্প্ৰতিক গাঁথনি
পাঠ্যবিষয় ৪-৪ (ক) ভাৰতীয় সাহিত্য অধ্যয়ন
৪-৪ (খ) সমাজ-ভাষাবিজ্ঞান, উপভাষা-বিজ্ঞান আৰু
অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষা
পাঠ্যবিষয় ৪-৫ (ক) বিশেষ লিখকৰ নিৰ্বাচিত ৰচনা
৪-৫ (খ) অসমৰ তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষা আৰু ভাষাতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ৩.৫ (ক)

তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

- গোট ১ : তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংজ্ঞা, পদ্ধতি, প্ৰয়োগ ইত্যাদি
গোট ২ : তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট
ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপট
গোট ৩ : তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিভিন্ন সংহতি
সংকট আৰু সম্ভাৱনা
গোট ৪ : অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

পাঠ্যবিষয়

তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

এই কাকতখনৰ বিষয়বস্তু হ'ল তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তাত্ত্বিক দিশ আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গক এই কাকতখনত সামৰি লোৱা হৈছে। এই কাকতখনৰ বিষয়বস্তুক পৰ্যালোচনাৰ সুবিধাৰ্থে দুটা খণ্ডত বিভাজিত কৰি লোৱা হৈছে—

প্ৰথম খণ্ড : তুলনাত্মক সাহিত্য

দ্বিতীয় খণ্ড : অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

প্ৰথম খণ্ডত তুলনামূলক সাহিত্যৰ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট, সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা; পদ্ধতি, প্ৰয়োগ, সংহতি (school) আদি দিশবোৰ উপস্থাপন কৰা হৈছে। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংকট আৰু সম্ভাৱনা, তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপট আৰু অনুবাদ প্ৰসংগৰ আলোচনাকো এই খণ্ডটিত সামৰি লোৱা হৈছে।

দ্বিতীয় খণ্ডটিৰ বিষয়বস্তু হ'ল অনুবাদ প্ৰসঙ্গ। এই খণ্ডটিক দুটা বিভাগত বিভক্ত কৰি পৰ্যালোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। প্ৰথম বিভাগটিত অনুবাদৰ স্বৰূপ, অনুবাদৰ গুৰুত্ব, তুলনামূলক সাহিত্যৰ দিশত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আদি দিশসমূহ আলোচিত হৈছে। দ্বিতীয় বিভাগত অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰাৰ লগতে অনুবাদৰ শৈলী আৰু ভাষাবিজ্ঞানৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰা হৈছে।

প্ৰথম খণ্ড

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তাত্ত্বিক প্ৰসংগ

এই খণ্ডটিক ছটা বিভাগত বিভক্ত কৰি লোৱা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ	:	ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট
দ্বিতীয় বিভাগ	:	সংজ্ঞা, পদ্ধতি, প্ৰয়োগ ইত্যাদি
তৃতীয় বিভাগ	:	বিভিন্ন সংহতি
চতুৰ্থ বিভাগ	:	সংকট আৰু সম্ভাৱনা
পঞ্চম বিভাগ	:	ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপট
ষষ্ঠ বিভাগ	:	অনুবাদ

প্ৰথম বিভাগত সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ পটভূমি, তুলনাত্মক ধাৰণা তৰাচিত হোৱাৰ কাৰকসমূহ— পুৰ্জিৰ অভ্যুত্থান, যোগাযোগ আৰু প্ৰব্ৰজন, তথ্য আৰু প্ৰসাৰ, গণমাধ্যমৰ বিকাশ, অনুবাদ কাৰকৰ প্ৰসাৰ আদি দিশসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় বিভাগত আধুনিক সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা, ইয়াৰ সংজ্ঞা, পদ্ধতি আৰু প্ৰয়োগৰ বিষয়ে ধাৰণা দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। তৃতীয় বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ'ল তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ দিশত গঢ় লোৱা ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি, মাৰ্কিন সংহতি, চীনা সংহতি, ৰুছ সংহতি, কানাডিয়ান সংহতি আৰু ভাৰতীয় সংহতি। চতুৰ্থ বিভাগত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক দিশ তথা ইয়াৰ সংকট আৰু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইতিবাচক দিশ তথা ইয়াৰ সম্ভাৱনাৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে। পঞ্চম বিভাগটিত (তুলনাত্মক) ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণা : উদ্ভৱ আৰু বিকাশ আৰু ইয়াৰ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। ষষ্ঠ বিভাগত সাহিত্যত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা, অনুবাদ অভিধাৰিৰ সংজ্ঞা আৰু ইয়াৰ ধাৰণা, অনুবাদৰ প্ৰকাৰভেদ আদি দিশসমূহ পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ পটভূমি
- ১.৪ তুলনাত্মক ধাৰণা তৰাঙ্কিত হোৱাৰ কাৰক
 - ১.৪.১ পুঁজিৰ অভ্যুত্থান
 - ১.৪.২ যোগাযোগ আৰু প্ৰব্ৰজন
 - ১.৪.৩ তথ্য আৰু প্ৰসাৰ
 - ১.৪.৪ গণমাধ্যমৰ বিকাশ
 - ১.৪.৫ অনুবাদ কাৰকৰ প্ৰসাৰ
- ১.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ (Comparative Literature) শব্দ দুটিয়ে তাৰ পৰিভাষিক অৰ্থৰে এটা নতুন বিদ্যায়তনিক অনুশাসন বা বিভাগক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে যদিও ইয়াৰ ব্যৱহাৰ অতি পুৰণি আৰু ইয়াৰ ধাৰণাও তাহানি দিনৰ পৰা গঢ় লোৱা তুলনামূলক অধ্যয়নৰ ভেটিৰ ওপৰতে প্ৰতিষ্ঠিত। সাহিত্য সৃষ্টিৰ লগৰে পৰা সাহিত্যৰ লগত তুলনাৰ ধাৰণা সন্নিবিষ্ট হৈ আছে। এই বিভাগটিত সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ’ব। সাম্প্ৰতিক কালত এই ধাৰণা তৰাঙ্কিত কৰা বিভিন্ন কাৰকবোৰৰ বিষয়েও ইয়াত আলোকপাত কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ পটভূমি সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ’ব পাৰিব;
- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাটো তৰাঙ্কিত হোৱাৰ কাৰকবোৰ পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব;
- পুঁজিৰ অভ্যুত্থান, যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ উন্নতি, তথ্য আৰু প্ৰযুক্তি বিদ্যাৰ প্ৰসাৰ, গণমাধ্যমৰ বিকাশ, অনুবাদৰ প্ৰসাৰ আদি কাৰকসমূহে কেনেদৰে সাৰ্বজনীন সাহিত্যৰ সৃষ্টিত উদ্যোগ গ্ৰহণ কৰিছে সেই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১.৩ সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ পটভূমি

তুলনাত্মক সাহিত্যই সম্প্ৰতি প্ৰায়বোৰ দেশতে এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে মৰ্যাদা লাভ কৰিছে। এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন বিচাপে প্ৰতিষ্ঠা হ'বৰ বাবে চলোৱা দীৰ্ঘকালীন সময়ছোৱাৰ আলাপ-আলোচনাত ভালেমান যুক্তি বা বিতৰ্কৰ মাজেৰে এই পদটিক (Comparative Literature) এক নতুন ধাৰণা বুলি মানি ল'ব পৰাকৈ প্ৰচেষ্টা চলোৱা হৈছে যদিও এই কথা ঠিক যে 'তুলনাত্মক সাহিত্য' নিজে কোনো সৃষ্টিশীল সাহিত্য নহয়। অৰ্থাৎ গল্প, কবিতা, উপন্যাস বা নাটকৰ লেখীয়াকৈ তুলনাত্মক সাহিত্য বুলি কোনো সাহিত্য নাই। গতিকে ইয়াৰ বুনীয়াদী কথাটোৱেই হ'ল তুলনা—সাহিত্যৰ তুলনাত্মক অধ্যয়ন। কিন্তু বৰ্তমান এই পদটোৰ মাজেৰে যি ধাৰণা 'তুলনামূলক অধ্যয়ন'ৰ ধাৰণা দাঙি ধৰা হৈছে, সি যে তুলনাৰ ক্ষেত্ৰত দৃষ্টিভঙ্গী বা কৌশলৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছে আৰু বিচ্ছিন্ন বা বিক্ষিপ্তভাৱে চলি থকা তুলনামূলক অধ্যয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰক এক সংহত, শৃংখলাবদ্ধ আৰু তত্ত্বগত সমৃদ্ধি প্ৰদান কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছে তাত কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। সেইফালৰ পৰা ই নতুনত্বৰ দাবী কৰিব পাৰে। কিন্তু এতিয়াও এই পদ্ধতিৰ সামগ্ৰিক দিশটোক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে তুলনাই অৰ্থাৎ এই অধ্যয়নৰ ভিতৰলৈ প্ৰভাৱ, অনুকৰণ আদি নানান বিষয় আহিছে যদিও মূল লক্ষ্য হ'ল তুলনা। তাৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্যৰ ব্যাপ্তি সাধন হ'লেও আৰু লক্ষ্য বা উদ্দেশ্যৰ ব্যাপ্তিক কাৰ্যকৰী ৰূপ দিয়াৰ জোখাৰে ন-ন পদ্ধতি বা দৃষ্টিভঙ্গীৰ উদ্ভৱ হ'লেও ইয়াৰ প্ৰাথমিক ধাৰণা যে মানৱ মনৰ চিন্তাৰ বিকাশৰ লগতে গঢ় লৈ উঠিছিল তাক আমি অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো।

গ্ৰীকৰ এৰিষ্টটল, লঞ্জাইছ, দিমেট্ৰিয়ছ আদি আলোচকসকলে শৈলী বা বস্তুতত্ত্বৰ আলোচনাৰ সময়ত প্ৰয়োগ কৰা 'তুলনা' বা তুলনামূলক পদ্ধতিলৈ আঙুলিয়াই দি বহুতেই ইয়াৰ প্ৰাচীনতাক তুলি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। এফ. ডব্লিউ. চেণ্ডলৰে চিনচিন্টি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ৰোপ্ৰফেছৰ নিযুক্ত হোৱাৰ পিছত দিয়া তেওঁৰ সৰ্বপ্ৰথম সাৰ্বজনীন ভাষণৰ প্ৰাৰম্ভতে (১৯১০) এই কথাই সদৰি কৰিছিল যে 'তুলনাত্মক বিধি' ইমানেই প্ৰাচীন যে ই মানৱ মনৰ স্বতঃচিন্তাৰ সমানেই পুৰণি। (ড° নগেন্দ্ৰ, ১৯৮৪:২) কিন্তু তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰত বিশিষ্ট তাত্ত্বিক ৰেনে ওৱেলেক, ৰেমাৰ্ক আদি লোকসকলে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰবন্ধ বা ভাষণবোৰত চেণ্ডলৰৰ এই উক্তিৰ কোনো উল্লেখ কৰা নাই। কিন্তু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপটৰ বিচাৰৰ প্ৰসংগত এই মন্তব্যৰ এক বিশেষ তাৎপৰ্য আছে আৰু সেই দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰাহে আমি ইয়াৰ ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট আলচ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

আচলতে মানৱ মনত চিন্তাৰ উদয়ৰ লগে লগেই তুলনাৰ ধাৰণাটোয়েও বিকাশ লাভ কৰিছে। সাহিত্য মানৱ মনৰ চিন্তাৰ এক নান্দনিক প্ৰকাশ। এই প্ৰকাশক চাৰিওফালৰ পৰা সমৃদ্ধ কৰিবলৈ মানুহে তাহানিৰ পৰাই প্ৰয়াস চলাইছে আৰু তেওঁলোকে প্ৰকাশ কৰিব বিচৰা বস্তু বা ধাৰণাক প্ৰশস্ত কৰি তোলাৰ বাবে বিভিন্ন উপাদানৰ আশ্ৰয় লৈছে। এনে উপাদানবোৰৰ ভিতৰত এক অন্যতম স্থান অধিকাৰ কৰি আছে তুলনাই। সেয়েহে 'তুলনা' সাহিত্যৰ জন্মলগ্নৰে লগৰীয়া।

নগাসকলৰ মাজত প্ৰচলিত আৰু এসময়ত অসমৰ গাৱঁ-ভূঞা পৰিবেশিত এটি নৃত্যৰ উদাহৰণ লোৱা যাওঁক। এদিন নগা-নাগিনী দুয়ো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰে (যাঠি, দা) সাজু হৈ

চিকাৰলৈ ওলাল। কিছুদূৰ যোৱাৰ পিছত এটা সুন্দৰ পছ দেখি নগা চিকাৰীজনে নাগিনীক তাতে থৈ পছটোক খেদি গ'ল। গভীৰ অৰণ্যৰ মাজত খেদি নি তেওঁ পছটো মাৰিলে আৰু মৰা পছটো দাঙি আনিবলৈ বহুত চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু অসফল হৈ চিকাৰীজন নাগিনীৰ ওচৰলৈ দৌৰি আহিল আৰু অতি প্ৰসন্ন চিত্তে নাগিনীক সংবাদটো জনালে আৰু নিজৰ শৰীৰৰ অংগ প্ৰত্যংগৰ লগত তুলনা কৰি পছটো কিমান বিশাল নাগিনীক বুজাব বিচাৰিলে। নাগিনীয়েও বুজিলে পছটো বিশাল। তাই গিৰিয়েকৰ পিছ ল'লে। দুয়ো পছটো দাঙি লৈ আনন্দৰে নৃত্য কৰি ঘৰমুৱা হ'ল।

নৃত্যটোৰ প্ৰসংগ এইবাবেই উত্থাপন কৰা হৈছে, কাৰণ ইয়াৰ পৰা আমি বুজিব পাৰো যে অৰণ্যৰ মাজত চিকাৰ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা এজন সাধাৰণ লোকৰ মনতো তুলনাৰ ধাৰণা থাকে, চেণ্ডলাৰ বস্ত্ৰব্যৱহাৰ সত্যতাক ই প্ৰতিপন্ন কৰে। দ্বিতীয় কথাটো হ'ল তুলনা একেধৰণৰ বস্ত্ৰৰ লগতে হ'ব পাৰে বুলি কোনো কথা নাই। পছৰ লগত যিদৰে মানুহৰ তুলনা হ'ব পাৰে, সাহিত্যৰো নিজৰে বিভিন্ন ৰূপবিলাকৰ লগত বা সাহিত্যৰ বাহিৰৰ অন্যান্য অনুশাসনৰ লগতো তুলনা হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ তুলনাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দিষ্ট বাধ্য-বাধকতা নাথাকে। আচলতে তুলনাৰ প্ৰবৃত্তি বিষয়-বস্তুক প্ৰকাশক্ষম আৰু প্ৰাঞ্জল কৰি তোলাৰ ধাৰণাৰ পৰাই উদ্ভূত; কিন্তু তাৰ ব্যাপ্তি নিৰ্ভৰ কৰে প্ৰকাশৰ অভিজ্ঞতা আৰু তুলনীয় বস্তুৰ পৰ্যাপ্তিৰ ওপৰত। চিকাৰী নগাজনৰ অভিজ্ঞতাও সীমিত আৰু তেওঁৰ সমুখত কোনো তুলনীয় বস্তুও নাই। অৰণ্যৰ মাজত সেয়েহে তেওঁ নিজৰ দেহাৰ তুলনাৰেই পছটোৰ জোখ দিছে। একে ধৰণৰ কথা সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰটো প্ৰযোজ্য। সংস্কৃত সাহিত্যত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান পোৱা অলংকাৰবোৰৰ বেছিভাগৰেই মূল ভেটি তুলনা নহয় জানো? কিন্তু আমি দেখো যে সেই সময়ৰ তুলনা আমাৰ দেশৰ মাটিৰ উপাদানবোৰৰেই সমৃদ্ধ। ক্ৰমে যাতায়তৰ উন্নত ব্যৱস্থা আৰু জ্ঞানৰ বিস্তাৰে আমাৰ অভিজ্ঞতা আৰু তুলনীয় বস্তুৰ পৰ্যাপ্তি বঢ়াই তুলিছে যাৰ ফলস্বৰূপে সাহিত্যই নিজৰ সৃষ্টিক সমৃদ্ধ কৰিবলৈ অকল সাহিত্যৰ পৰাই নহয়, মানৱীয় চিন্তা-জগতৰ আৰু প্ৰকৃতিৰ সকলো বস্তুক তুলনীয় উপাদান হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰিছে। সেই ফালৰ পৰা চালে ই এক অৱধাৰিত প্ৰক্ৰিয়া।

সাহিত্যই যে তাৰ ইঙ্গিত আকাংক্ষাক অধিক প্ৰকাশক্ষম কৰি তোলাৰ বাবে তাহানিৰে পৰা তুলনাৰ আশ্ৰয় লৈ আহিছে তাক আমি সংস্কৃত সাহিত্যৰ কাব্যৰ ঘাঁই উপজীব্য 'অলংকাৰ', বিশেষকৈ অৰ্থালংকাৰৰ পৰাই বুজিব পাৰো। আনকি সংস্কৃত আলংকাৰিকে ইয়াৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ বিশ্বমুখী চৰিত্ৰকো সাৰ্থকভাৱেই প্ৰত্যক্ষ কৰিছে। সাদৃশ্য অলংকাৰ শিৰোৰত্ন 'উপমা'ৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ কালিদাসে কুমাৰ সম্ভৱত লিখিছে—

সৰ্বোপমাদ্ৰব্যসমূচ্চয়েন যথা প্ৰদেশং বিনিৰেশিতেন
সা নিৰ্মিতা বিশ্বসৃজা প্ৰায়ত্বাদেকস্বসৌন্দৰ্যদিদৃক্ষয়েত।।

অৰ্থাৎ উপমা নামৰ অলংকাৰবিধ সৃষ্টিকৰাৰ মূলতে বিশ্বস্ৰষ্টাৰ উদ্দেশ্য আছিল একস্ব সৌন্দৰ্যদিদৃক্ষা—সমস্ত সৌন্দৰ্যক একেলগে সমন্বিত অৱস্থাত চোৱাৰ হেঁপাহ। (শৰ্মা, তীৰ্থনাথ, ১৯৯৫:৮১) বিশ্বৰ সমস্ত সৌন্দৰ্য একেলগে চোৱাৰ যি হেঁপাহ বা মানসিকতা তাতেই সাহিত্যই তাৰ জাতীয় বা দেশীয় সীমাৰ উদ্ৰত এক বিশ্বমুখী দৃষ্টভংগীৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। অৰ্থাৎ সাহিত্যৰ অন্তৰ্নিহিত সৌন্দৰ্য 'এক'। তাক আমি ভিন্নৰূপত, ভিন্নভাৱে প্ৰয়োগ বা প্ৰত্যক্ষ কৰো। কালিদাসৰ যুগতে এনে ধাৰণাই বিকাশ লাভ কৰিছে। কিন্তু

ইম্পিত আকাংক্ষা দুৰ্বাৰ হ'লেও তাৰ কাৰ্যকাৰিতা নিৰ্ভৰ কৰিব তাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অন্যান্য উপাদানসমূহৰ যথেষ্টতাৰ ওপৰত। সেয়েহে উদ্ভৱ কালৰে পৰা সাহিত্যই সীমা লংঘন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা সত্ত্বেও আমি তাৰ প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ দাঙি ধৰিব নোৱাৰো।

অসমীয়া সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শণ বুলি ঠাৱৰ কৰা চৰ্যাপদসমূহৰ ১নং চৰ্যাত লুইপাদে যেতিয়া 'কা আ তৰুৰ পঞ্চ যি ডাল' বুলি কৈ পঞ্চেন্দ্ৰিয়যুক্ত শৰীৰক পাঁচোটো ডালৰ গছৰ লগত তুলনা কৰে তেতিয়াই তুলনাৰ প্ৰয়াস স্পষ্ট হৈ উঠে। ইয়াৰ পিছৰ সাহিত্যৰাজিতো এই প্ৰয়াসে আৰু ব্যাপ্তি লাভ কৰিছে।

নৱচৰ্যাপদত আমি পাওঁ— *হিম কৰ কোটিসম ধৱল সুদেহা।
নীল লোহিত পীত সিত চউবদনা।।*

শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্তনত পাওঁ *তিলফুল জিনী নাস কস্মুসম গলে।
কনক যুথিকামালা বাহু যুগলে।।*

মাধৱ কন্দলিৰ ৰচনাত পাওঁ— *সমস্ত ৰসক কোনে জানিবাক পাৰে।
পক্ষীসৱ উৰয় যেন পখা অনুসাৰে।।
চম্পক কলিকা যেন মোৰ কলেৱৰ।
লুপ্তি-ঘুপ্তি আছিলাহা যেনে ভ্ৰমৰ।।*

শংকৰ দেৱৰ ৰচনাত পাওঁ— *তপ্ত সুবৰ্ণৰ সমে জ্বলে চক্ষু দুই।
পৰ্বত সমান কায় আছে স্বৰ্গ চুই।।
শৰীৰৰ ৰোম চন্দ্ৰসম শুক্লবৰ্গ।
তুলি আছে উৰ্দ্ধক তৰখ দুই কৰ্ণ।।*

এনেদৰে য'তেই উৎকৃষ্ট সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছে ততেই অজস্ৰ তুলনাৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। এনেবোৰ উদাহৰণৰ মাজেৰে আমি বুজিব পাৰো যে সাহিত্যই নিজৰ সমৃদ্ধিৰ বাবে তাৰ চৌপাশৰ বিভিন্ন সমল সাহিত্যিকৰ অভিজ্ঞতা অনুযায়ী তুলনীয় সম্পদ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। লাহে লাহে আনকি আমি এই কথাও দেখিছো যে ৰাজনৈতিকভাৱে সুকীয়া হৈ থকা অসমৰ কবিসকলে প্ৰাক্ শংকৰী কালৰেপৰাই ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কাব্যসমূহৰ পৰা বিভিন্ন সম্পদ গ্ৰহণ কৰাৰ মানসিকতা গঢ়ি তুলিছে। শংকৰদেৱে অংকীয়া নাটৰ দৰে সাহিত্য ৰচনাৰ সময়ত আনকি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা বিভিন্ন সমল গ্ৰহণ কৰিছে। তদুপৰি তুলনাৰ ব্যাপ্তিৰ বাবে যে অনুবাদৰ প্ৰয়োজন সেই কথাও এই সময়ছোৱাতে পৰিস্কাৰ হৈ পৰিছে। লক্ষ্যনীয় যে 'অৰুণোদই'ৰ প্ৰাক্ কাললৈকে অসমীয়া সাহিত্যৰ প্ৰায়বোৰ ৰচনাই অনুবাদ-সাহিত্য হোৱা সত্ত্বেও এই সাহিত্য নিজস্ব মহিমাৰে প্ৰতিভাত হৈছে আৰু সাহিত্যৰ গৌৰৱোজ্জ্বল ইতিহাস নিৰ্মাণ কৰিছে।

তুলনা বা আদান-প্ৰদানৰ ইতিহাসক আমি প্ৰাক্শংকৰী কালতে সীমাবদ্ধ কৰিব নোৱাৰো। বুৰঞ্জীয়ে ঢুকি নোপোৱা কালৰ পৰাই মানুহৰ প্ৰব্ৰজনে সভ্যতাৰ বিকাশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছে। কোন সময়ত কোনে কাৰ পৰা কি গ্ৰহণ কৰি কেনেদৰে নিজৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি বা জীৱন-যাত্ৰাক চহকী কৰিছে তাক আজি পৰীক্ষা কৰি উলিওৱাটো বৰ সহজসাধ্য নহয়। মানুহৰ প্ৰব্ৰজন নিয়ন্ত্ৰিত হৈ পৰাৰ পিছত; ৰাজনৈতিক, ভৌগোলিক আৰু জাতীয় সীমাৰেখাৰে মানুহৰ পৰিচয় স্পষ্ট হৈ উঠাৰ পিছত; লিখিত সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰাৰ পিছত আমি প্ৰত্যেক জাতি বা দেশৰ সাহিত্যক নিৰ্দিষ্ট পৰিচয়ৰে

বুজিবলৈ আৰম্ভ কৰিলো। তাৰ পিছত হোৱা আদান-প্ৰদান বা প্ৰভাৱ, অনুকৰণ আদিৰ প্ৰশ্নবোৰ সম্পৰ্কত আমি সজাগ হ'লো আৰু তাক বাচি-বিচাৰি উলিয়াব পৰা হ'লো। কিন্তু এই প্ৰক্ৰিয়া যে তাৰো বহু আগৰ সি নিশ্চিত। আৰ্যসকল সম্পৰ্কত ড° কৌশান্বীয়ে কৈছে 'আৰ্যসকলে যিহকে শুভা যেন পাইছিল তাকে সংস্পৰ্শলৈ অহা সকলো লোকৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছিল।' (ভট্টাচাৰ্য্য, বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ (অনু), ১৯৮১:৮৮) ভাৰতীয় সভ্যতাৰ গোড়া পট্টনত বিশেষ ভূমিকা লোৱা আৰ্যসকলে প্ৰব্ৰজনৰ কালত লগত লৈ অহা সম্পদৰাজি ক'ৰ পৰা কেনেদৰে আনিছিল তাক এতিয়া পৰিস্কাৰভাৱে বিচাৰি উলিওৱা টান। কিন্তু এটা উন্নত ভাষা লগত লৈ অহা আৰ্যসকলে যে বিভিন্ন অঞ্চলৰ বা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ চিন্তা-ভাবনা, বিশ্বাস বা সাংস্কৃতিক চেতনাৰে নিজকে পুষ্ট কৰিছিল তাক অস্বীকাৰ কৰাটো সম্ভৱ নহ'ব। আনকি শেহতীয়াভাৱে ড° ৰামচৰণ শৰ্মাই বৈদিক আৰু হৰপ্পান সংস্কৃতিৰ এক শব্দগত আৰু পুৰাতাত্ত্বিক দিশৰ আলোচনাত দেখুৱাইছে যে আৰ্যসকলৰ উল্লেখনীয় গ্ৰন্থ ঋগবেদতে ভালেমান দ্ৰাবিড় আৰু অষ্ট্ৰিক (মুণ্ডা) শব্দ সোমাই পৰিছিল। (Sarmah, R.S., *Social Scientist:3-11*)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ পটভূমি নিৰূপন কৰক? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

২) "সাহিত্যৰ জন্মলগ্নৰে পৰা তুলনাৰ ধাৰণা সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে"— চমুকৈ লিখক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

১.৪ তুলনাত্মক ধাৰণা ত্ৰুৰাঘিত হোৱাৰ কাৰক

ড° শিশিৰ কুমাৰ দাসে এটি লেখনিত দেখুৱাইছে যে বুৰঞ্জীৰ কোনো যুগতেই পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাত সৃষ্টি হোৱা সাহিত্যৰ ব্যাপ্তি আৰু বৈবিধ সম্পৰ্কে মানুহ সজাগ নাছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীকসকল তেওঁলোকৰ সাহিত্যক লৈয়েই সন্তুষ্ট আছিল আৰু তেওঁলোকে কেতিয়াও বাৰ্ভাৰিয়ানসকলৰ সাহিত্যৰ বিষয়ে জনা নাছিল। ভাৰতীয়সকলো চুবুৰীয়া দেশৰ সাহিত্য সম্পৰ্কত সজাগ নাছিল, আনকি আলেকজেণ্ডাৰৰ ৰাজত্ব কালতো তেওঁলোকে চক্ৰেটিছে কোৱা বা চফক্লিছে লিখা ভাষা সম্পৰ্কে কোনো সজাগতা দেখুৱা নাছিল। (Dev. A; Das S.K., (eds) 1989:6) এই ক্ষেত্ৰত এটা কথা লক্ষ্যনীয় যে এই সময়ছোৱাতো আদান-প্ৰদান বা প্ৰভাৱ, অনুকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া যে চলি থকা নাছিল তাক পোনচাটেই মানি

ল'ব নোৱাৰি। ভাৰতীয় আৰ্যসংস্কৃতিত গ্ৰীক বা অইন প্ৰভাৱ নপৰাকৈ থকা নাই। এই সম্পৰ্কত সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীৰ মন্তব্য উল্লেখনীয়—‘The ancient Greek, Sanskrit, Avestan, Hebrew and Chinese literature have an uninterrupted history from some 3000 years and more, and we are now becoming alive to the submerged influence of the earlier literature on these’ (Chattarjee, S.K., 1971:8)। এই সম্পৰ্কত উদাহৰণ দি তেওঁ কৈছে যে প্ৰাচীন গ্ৰীক, আৱেষ্টান, হিব্ৰু, সংস্কৃত আদি সাহিত্যত মিছৰীয় আৰু বেবিলনীয় প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হৈছে। বৈদিক যুগৰে পৰা প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যত বেবিলনীয় উপাদানৰ উপস্থিতিৰ কথাও তেওঁ উল্লেখ কৰিছে। আনহাতে হিউয়েন চাঙে ৬৪৫ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ৬৬৪ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৭৪ খন বিভিন্ন ভাষাৰ গ্ৰন্থ চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল। তেওঁৰ অন্তিম অনুবাদ ‘প্ৰজ্ঞা পাৰামতা’। কিন্তু এনেবোৰ দিশ তেতিয়াহে স্পষ্ট হৈ উঠে যেতিয়া একোটা নৱতম আদৰ্শৰ জোৰাৰৰ সৈতে কোনোবা সাহিত্য বা চিন্তাই ক’ৰবাত প্ৰবেশ কৰে। চীন দেশৰ লগত ভাৰতৰ যোগাযোগ আজিৰ নহয়। ভাৰতীয় সংস্কৃতিত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি থকা মংগোলীয় সংস্কৃতিত, তেওঁলোকৰ লোক-সাহিত্যত আনকি তেওঁলোকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত অন্যান্য আৰ্যমূলীয় ভাষাত বা সংস্কৃতিত তাৰ অনুৰণন শুনিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু এই প্ৰক্ৰিয়া ইমানেই লেহেমীয়া আৰু দুৰ্বল যে তাক প্ৰকট ৰূপত প্ৰত্যক্ষ কৰা টান। ড° দাসে আকৌ দেখুৱাইছে যে চীনদেশ খৃষ্টীয় তৃতীয় শতিকাৰ পিছতহে বৌদ্ধসকলৰ প্ৰভাৱলৈ আহে। আমাৰ বোধেৰে এই প্ৰভাৱ এইবাবেই স্পষ্ট যে বৌদ্ধধৰ্মই এক নৱতম ধৰ্মীয় চেতনাৰ সংবাদ বহন কৰি তাত এক ব্যাপক প্ৰভাৱ পেলাইছে আৰু অনিবাৰ্যভাৱেই এনে সৰ্বময়ী প্ৰভাৱে সাহিত্য-সংস্কৃতিকো প্ৰভাৱিত কৰিছে। এনে ধৰণৰ প্ৰভাৱ প্ৰত্যক্ষ কৰা সহজ। কিন্তু সাধাৰণভাৱে দুটা জনগোষ্ঠীৰ মাজত বা দুটা সংস্কৃতিৰ মাজত ঘটি থকা স্বাভাৱিক আদান-প্ৰদানবোৰ বিচাৰি উলিওৱা বৰ সহজ নহয়। গতিকে আমাৰ বোধেৰে বিশ্বৰ মানৱ জাতিৰ মাজত সংস্পৰ্শত থকাসকলৰ ভিতৰত তুলনা বা আদান-প্ৰদানৰ প্ৰক্ৰিয়া এক নতুন কথা নহয়। কিন্তু কেতবোৰ ঐতিহাসিক কাৰণত এনেবোৰ দিশ আমাৰ ওচৰত পৰিস্কাৰ হৈ পৰা নাছিল বা এনে প্ৰক্ৰিয়া ইমান চেগা-চোৰোকাকৈ চলিছিল যে সি আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব পৰা নাছিল। তদুপৰি ধৰ্মীয় বা ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ পৃষ্ঠপোষকতা নোহোৱাকৈ চলা এনে আদান-প্ৰদানবোৰ বৰ প্ৰভাৱশালীও নাছিল। আনহাতে জাতীয় চেতন্য প্ৰবল হৈ উঠাৰ আগতে চলা এনেবোৰ প্ৰক্ৰিয়াক চিহ্নিত কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন বা প্ৰয়াসো নাছিল। কিন্তু সভ্যতাৰ এটা স্তৰত এই প্ৰক্ৰিয়া ইমানেই তৰাঘ্নিত হৈ পৰিল আৰু ইয়াক চালি-জাৰি চোৱাটো ইমানেই প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিল যে এই স্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়াটোৱেই এতিয়া এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য হিচাপে ব্যাপ্তি লাভ কৰিলে আৰু বিশ্বৰ মানৱ সম্প্ৰদায়ক অধিক ওচৰ চপাই অনাৰ স্বার্থতে (যদিও এই ধাৰণা সন্দেহৰ উৰ্ধত নহয়) বহু তাত্ত্বিক ইয়াক এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ সপক্ষে মত পোষণ কৰিলে। এনে প্ৰক্ৰিয়া তৰাঘ্নিত হোৱাৰ গুৰিত থকা কাৰণবোৰ হ’ল—

- (১) পূৰ্জিৰ অভ্যুত্থান
- (২) যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ উন্নতি আৰু মানুহৰ প্ৰব্ৰজন
- (৩) তথ্য আৰু প্ৰযুক্তিৰ দ্ৰুত প্ৰসাৰ আৰু জ্ঞানৰ বিত্ৰেণ
- (৪) চলচিত্ৰ, নাটক আদি গণ মাধ্যমৰ বিকাশ আৰু সম্প্ৰসাৰণ
- (৫) অনুবাদ কলাৰ প্ৰসাৰ ইত্যাদি।

১.৪.১ পুঁজিৰ অভ্যুত্থান

আমাৰ বোধেৰে বিশ্ব-পুঁজিৰ উত্থানৰ ইতিহাসৰ লগতেই এই কথা বিশেষভাৱে জড়িত। পুঁজিবাদৰ অভ্যুত্থানে বিশ্বৰ সমাজ ইতিহাসত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলাইছে। সেয়েহে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মাজেৰে বিশ্বৰ সকলো সাহিত্যকে এক বুলি ভাবিবলৈ লোৱা ধাৰণাটোৰ বিকাশ কিছু পিছৰ পৰ্যায়ৰ ঘটনা যদিও তাৰ প্ৰাক্‌সুৰত হোৱা কেতবোৰ সামাজিক ঘটনা আমি এই প্ৰসংগৰ বিচাৰত একেবাৰে উলাই কৰি চলিব নোৱাৰো।

স্তালিনে জাতিৰ ধাৰণা প্ৰসংগত কৈছে যে সামন্ততন্ত্ৰক অপসাৰিত কৰি পুঁজিবাদৰ অভ্যুত্থানৰ ধাৰণাই আকৌ মানুহক সমবেত কৰি জাতি গঠন কৰাৰো ধাৰা। (স্তালিন, জে, ডি, ১৯৮৮:১৬) উল্লেখনীয় যে ইউৰোপত জাতিৰ ধাৰণাটোৱে অষ্টাদশ শতিকাতহে বিকাশ লাভ কৰে। (Encyclopaedia Britannica. Vol-12:85) E.J. Hobsbawm-এ জাতিৰ দ্বিতীয় গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্ত হিচাপে বিবেচনা কৰিছে—‘long established cultural elite, possessing a written national literary and administrative vernacular.’ (Hobsbawm. E.J.1990:37-38)—এই কেইটা মন্তব্যৰ ভিত্তিত আমি স্পষ্টভাৱে বুজিব পাৰো যে জাতি এটা গঢ় লৈ উঠাৰ ধাৰণাটো পুঁজিৰ অভ্যুত্থানৰ লগত জড়িত আৰু জাতীয় ধাৰণা এটা গঢ় লৈ উঠাৰ এক অন্যতম উপাদান হ’ল প্ৰতিষ্ঠিত সাহিত্যিক আৰু প্ৰশাসনীয় ভাষা। উল্লেখনীয় যে জাতি গঠনৰ প্ৰয়োজনীয়তাত এনে জাতীয় ভাষা এটা নিৰ্মাণ কৰি লোৱা হয় আৰু সেয়ে হবছ্বামে জাতীয় ভাষাক এক অৰ্দ্ধকৃটিম নিৰ্মাণ বুলি কৈছে—‘almost all national language are semi artificial construction’। এনে অৱস্থাত এই কথা বুজাত অলপো অসুবিধা নহ’ব যে বিশ্বৰ বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ নিজৰ প্ৰয়োজনত কৈ অহা ভাষা একোটাই বা তেওঁলোকৰ সাহিত্যই একোটা জাতিৰ জাতীয় সাহিত্যৰূপে স্বকীয় ৰূপ লৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰাৰ ঘটনা অষ্টাদশ শতিকাৰ আগৰ কথা নহয়। অনিবাৰ্যভাৱেই এনে স্বকীয় পৰিচয় স্পষ্ট কৰিবলৈ জাতীয় সাহিত্য হিচাপে থিয় কৰোৱা ভাষাটোৰ দীৰ্ঘ প্ৰতিষ্ঠিত ইতিহাস এটা অৰ্দ্ধকৃটিমভাৱে হ’লেও নিৰ্মাণ কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে আমি আজিৰ অসমীয়া ভাষাটোৰ ইতিহাস বিচাৰি চতুৰ্থ শতিকাৰ শিলালিপিসমূহত থকা একো একোটা শব্দও চলাথ কৰিছো বা চৰ্যাপদ, শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্তন সকলোকে সামৰি লৈছো। বঙালী বা উড়িয়াসকলেও তেনে প্ৰচেষ্টা নকৰাকৈ থকা নাই। এনে প্ৰচেষ্টাবোৰ আৰম্ভ হোৱাৰ সময়ৰ পৰাই সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰভাৱ বা আদান-প্ৰদানৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। কিন্তু তেতিয়া এনেবোৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ ঘাঁই কথাটো আছিল সাহিত্যৰ মাজত থকা জাতীয় বৈশিষ্ট্য বা পৰিচয়বোৰৰ স্বকীয়তাক তুলি ধৰা, সাহিত্যক জাতীয় সম্পদ হিচাপে গণ্য কৰা। কিন্তু বৰ্তমান তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাই আকৌ এই জাতীয়-পৰিচয় নেওচি সাহিত্যক সমগ্ৰ বিশ্বৰ সম্পদ হিচাপে চোৱাৰ সপক্ষে মত পোষণ কৰিছে। ইয়াৰ অন্তৰালতো যে পুঁজিৰ এক বিশেষ ভূমিকা আছে তাক অস্বীকাৰ কৰাৰ কোনো উপায় নাই। বিখ্যাত তাত্ত্বিক Francic Fukuyamaই কৈছে—‘Nationalism once fulfilled an integrative role that met the needs of early capitalism, but that those same economic forces are now encouraging the breakdown of national barriers through the creation of a single, integrated world market.’ (Fukuyama. F. 1992:275)।

পূঁজিৰ সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে এখন মুক্ত ক্ষেত্ৰৰ প্ৰয়োজন। ৰাষ্ট্ৰীয় বা জাতীয় সীমাৰ কাঠামোৰ মাজত পূঁজিৰ এনে দ্ৰুত সম্প্ৰসাৰণে যথার্থ সুবিধা নোপোৱাৰ বাবেই এতিয়া এখন মুক্ত বিশ্ব বজাৰৰ প্ৰয়োজন। সন্দেহ নাই যে বিশ্বায়ন প্ৰসংগত ফুকোৱামাই কৰা এই মন্তব্যত নিৰ্দেশিত বিশ্ব বজাৰখনৰ পৰা সাহিত্য-সংস্কৃতিও বাদ পৰা নাই। কাৰণ বিশ্বায়নৰ এক অন্যতম উপাদান হ'ল ভাৱৰ বিশ্বায়ন— Globalization of ideas. (Bretherton C and Ponton G (Ed.) 1996:3)

এই বিশ্বায়ন প্ৰক্ৰিয়াৰ আন উল্লেখনীয় উপাদানবোৰ হ'ল—প্ৰযুক্তিৰ পৰিৱৰ্তন, বিশ্ব পূঁজিৰ নিৰ্মাণ, ৰাজনৈতিক বিশ্বায়ন আদি। পূঁজিৰ সম্প্ৰসাৰণৰ লগে লগে ঘটা এনেবোৰ নতুন ধাৰণাৰ উন্মেষ আৰু পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা আঁতৰাই Comparative literature-ৰ ধাৰণাটোক এটা সাহিত্যিক অভ্যুত্থান বুলি বুজিব পৰা নাযাব। জাতীয় ভাষা নিৰ্মাণৰ বেলিকা তাৰ স্বকীয়তাৰ দাবীক বহু আগৰে পৰা জেৰ টানি অনাৰ লেখীয়াইকৈ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তাত্ত্বিক বুনীয়াদ গঠনৰ বেলিকাও তাক মহাকবি গ্যেটেৰ বিশ্ব সাহিত্যৰ ধাৰণাৰ লগত সংযোগ কৰা হৈছে। কিন্তু তাৰ প্ৰসাৰ, প্ৰচাৰ আদি দিশবোৰক তৰাশ্বিত কৰিছে পূঁজিৰ বিশ্বায়নৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা নতুন সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনে। গুৰুভাগে সিঙে এটা প্ৰবন্ধত লিখিছে—“This identitarian universalist theory can be said to have sprung from the hegemonic needs of the rising industrial capitalist class of Europe, from the pressures of a disintegrating Europe under the world wars, and from the ideological remnants of a medieval theocentric world-view that explained the universe as structured around a centre.” (Dev. A., Das. S.K. (ed.) 1989:71) গতিকে, তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিকাশত পূঁজিৰ এক বিশেষ ভূমিকা স্পষ্ট হৈ আছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক ধাৰণাক প্ৰসাৰিত কৰাত পূঁজিৰ অভ্যুত্থানে কেনে ভূমিকা পালন কৰিছে?
(৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৪.২ যোগাযোগ আৰু প্ৰব্ৰজন

পূঁজিৰ প্ৰসাৰৰেই অন্যতম ফল যদিও যোগাযোগ বা যাতায়তৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা দ্ৰুত পৰিৱৰ্তনকো ইয়াৰ এক অন্যতম কাৰক হিচাপে গন্য কৰিব লাগিব। এই ব্যৱস্থাৰ উন্নতিয়ে সাহিত্যৰ চলাচল সুগম কৰাৰ উপৰিও পোনপটীয়াভাৱে মানুহৰ গমনাগমনো বঢ়াই তুলিলে। মানুহৰ লগতে একোটা জনগোষ্ঠীৰ কৃষ্টি-সংস্কৃতি বা চিন্তা-ভাবনাবো প্ৰসাৰ বা প্ৰচাৰ চলিল। দ্বিতীয়তে এই ব্যৱস্থাই প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰক্ৰিয়াক তৰাশ্বিত কৰাৰ ফলস্বৰূপে আৰু বিশেষকৈ সাম্ৰাজ্যবাদী স্বার্থতে এনে প্ৰব্ৰজন অধিক হোৱাৰ ফলত বহু ঠাইতে

দ্বিভাষিক পৰিস্থিতি একোটাৰ উদ্ভৱ হ'ল। উল্লেখনীয় যে সাম্ৰাজ্যবাদী স্বার্থত হোৱা প্ৰব্ৰজনে সচেতনভাৱে তেওঁলোকৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিকো আধিপত্যবাদৰ একোপাত অস্ত্ৰ হিচাপে লগত লৈ ফুৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে আমি বৃটিছ আগমনৰ লগে লগে ভাৰতলৈ অহা খৃষ্টান ধৰ্ম-দৰ্শনৰ কথাকে উল্লেখ কৰিব পাৰো। ১৭৯৩ চনৰ পৰাই ভাৰতত খৃষ্টধৰ্ম প্ৰচাৰৰ প্ৰসংগটো লৈ বৃটিছ প্ৰশাসনৰ মাজত বিতৰ্ক আছিল। পোনচাটেই ভাৰতৰ ধৰ্মত হাত দিয়াতো উচিত নহ'ব বুলি প্ৰথমে ভবা হৈছিল যদিও ১৮০৬ চনত গভৰ্ণৰ জেনেৰেল বেণ্টিংকে স্পষ্টভাৱে মন্তব্য কৰিছিল যে “Our first wish must be to see the followers of Mohmet and the Brahma embrace Christianity.” (Dowson, F. S. 1983:41) গতিকে এনেবোৰ শক্তিয়ে প্ৰব্ৰজনৰ লগে লগে নিজৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু মতাদৰ্শকো লগত লৈ ফুৰিছিল। উদ্দেশ্য বিহীন প্ৰব্ৰজনেও আদৰ্শ বা চিন্তাৰ আদান-প্ৰদান ঘটাইছিল যদিও সি সিমান প্ৰভাৱশালী নাছিল। কিন্তু ৰাজনৈতিক, উদ্দেশ্যমুখী প্ৰব্ৰজনে এনে দিশত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

১.৪.৩ তথ্য আৰু প্ৰসাৰ

বিশ্বমুখী দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ এটি কাৰক হ'ল তথ্য আৰু প্ৰযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ঘটা অভাৱনীয় পৰিৱৰ্তন। শেহতীয়া দুটা শতিকাৰ ভিতৰত ঘটা ছপা মাধ্যমৰ দ্ৰুত উন্নতিয়ে জ্ঞানৰ জগতখনতে একে বিস্ফোৰণৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই প্ৰক্ৰিয়াই পৃথিবীৰ প্ৰব্ৰজন সহজসাধ্য কৰি তুলিছে। সম্প্ৰতি কম্পিউটাৰ, ইণ্টাৰনেট আদিৰ ফলত এই প্ৰক্ৰিয়া আৰু দ্ৰুতগামী হৈছে আৰু ইচ্ছা বা অনুৰাগ থকা আৰু আৰ্থিক সম্পন্নতা থকা প্ৰতিজন ব্যক্তিয়েই বিশ্বৰ যিকোনো ঠাইৰ শেহতীয়া সাহিত্যৰ লগত নিজৰ পৰিচয় নিবিড় কৰি তুলিব পৰা হৈছে। সাহিত্যৰ সোৱাদ বিচৰাসকলে আয়াসতে দেশ, কালৰ সীমা পাৰ হৈ নিজকে সমৃদ্ধ কৰিব পৰা হৈছে আৰু স্বাভাৱিকতেই এনে পৰিস্থিতিত অইন ঠাইৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ সোৱাদেৰে নিজৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ তুলনা কৰিব পৰা হৈছে। জ্ঞানৰ এনে দ্ৰুত সম্প্ৰসাৰণে এতিয়া পৰিবেশ এনে কৰি তুলিছে যে আমি চৌপাশৰ জগতখনৰ প্ৰতি চকু-কাণ খোলা নৰখাটো অত্যন্ত গোৰৰামিৰ বাদে অইন একো নহয়।

১.৪.৪ গণমাধ্যমৰ বিকাশ

এইবোৰৰ লগে লগে চলচ্চিত্ৰ বা টেলিভিচন আদি মাধ্যমবোৰেও এই কাৰ্যত সহায়ৰ হাত আগবঢ়াইছে। চলচ্চিত্ৰৰ প্ৰতি থকা আকৰ্ষণ আৰু ইয়াৰ কম সময়তে আনন্দ দিব পৰা ক্ষমতাৰ বাবে বহু ঠাইতেই মূল সাহিত্যৰ লগত পৰিচয় নথকাকৈয়েই চলচ্চিত্ৰৰ মাজেদিয়েই মোটামোটিভাৱে তাৰ উমান পাব পৰা হৈছে। ড° শিশিৰ কুমাৰ দাসেও এই কথাৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি কৈছে যে পৃথিৱীৰ বহু মানুহেই আজি ‘পথেৰ পাঁচলি’ৰ কথা জানে যদিও তেওঁলোকৰ অতি কম সংখ্যকেহে উপন্যাসখন পঢ়িছে। সাহিত্য অধ্যয়ন আৰু চলচ্চিত্ৰ উপভোগ দুয়াটা একে কথা নহয় যদিও চলচ্চিত্ৰ বা এনেধৰণৰ মাধ্যমে বহুলোকক মূল সাহিত্যৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত কৰে। নতুন চাম যুৱকৰ বহুতৰে মাজত আকৌ নতুনকৈ জনপ্ৰিয় হৈ পৰা ‘দেৱদাস’ চাই শৰৎ চন্দ্ৰৰ ‘দেৱদাস’খন পঢ়ি চোৱাৰ হেঁপাহ জাগিছে। অসমৰ দূৰদৰ্শনত ‘নামঘৰীয়া’ নামৰ চিৰিয়েলখন চাই বহু নেপালীলোকে মূল

কিতাপখনৰ অনুবাদৰ তাগিদা অনুভৱ কৰাত ড° শান্তি থাপাই মূল অতুলানন্দ গোস্বামীৰ 'নামঘৰীয়া' উপন্যাসখন নেপালী ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছে। (পুথিখনে সাহিত্য অকাডেমীৰ ২০০৩ চনৰ অনুবাদ বঁটা লাভ কৰিছে।) গতিকে এনেবোৰ মাধ্যমৰ প্ৰভাৱো এই ক্ষেত্ৰত উলাই কৰিব পৰা নহয়।

১.৪.৫ অনুবাদ কাৰকৰ প্ৰসাৰ

'অনুবাদ' তাহানি দিনৰ শিল্প। অন্ততঃ অসমৰ মাধৱ-কন্দলিয়ে অনুবাদ কৰা ৰামায়ণ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে দ্বিতীয়খন প্ৰান্তীয় ৰামায়ণ। (চতুৰ্দশ শতিকা) কিন্তু তাৰো এক সীমা আছিল। অনুদীয় পুথিৰ দুপ্ৰাপ্যতা আছিল ইয়াৰ মূল কাৰণ। ছপা পুথি নোহোৱাৰ বাবে আৰু যাতায়তৰ সীমাবদ্ধতাৰ বাবে বহু দূৰ-দূৰণিলৈ পুথিবোৰে ভ্ৰমণ কৰিব পৰা নাছিল। তথাপি সপ্তম শতিকাত হিউৱেন চাঙৰ ভ্ৰমণ বা তাৰো আগতে অশোকৰ ৰাজত্ব কালত বৌদ্ধধৰ্মৰ পুথিয়ে চীন দেশত পেলোৱা প্ৰভাৱ আমি নুই কৰিব নোৱাৰো। কিন্তু পাৰ হৈ যোৱা দুটা শতিকাত আৰু বিশেষকৈ বিংশ শতিকাত অনুবাদ শিল্পই ইমানেই ব্যাপ্তি লাভ কৰিছে যে ই চিন্তাৰ প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোতেই এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছে। "The greatest singular effect of the availability of significant works of literatures of different nations in translation is a liberalization and an enlargement of taste." (Dav. A., Das, S. K. (ed.) 1989:7) অনুবাদ কাৰ্যই গুৰুত্ব লাভ কৰাত সাহিত্যই দেশ কালৰ সীমা পাৰ হৈ তাৰ সাৰ্বজনীন সৌন্দৰ্যৰ দিশটোৰ প্ৰতি সকলোকে আকৰ্ষিত কৰিছে আৰু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ঘোষিত লক্ষ্যৰ প্ৰতিও মানুহক সজাগ কৰি তুলিছে।

১.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

আলোচিত ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপটৰ এইদৰে সাৰ সংকলন কৰি আমি এনেবোৰ সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰো যে—

- (১) তুলনাৰ ধাৰণা সাহিত্যৰ উদ্ভৱ কালৰে লগৰীয়া।
- (২) তুলনা নিৰ্ভৰ কৰে লেখকৰ অভিজ্ঞতা আৰু তুলনীয় বস্তুৰ পৰ্যাপ্তিৰ ওপৰত।
- (৩) ধৰ্মীয় বা ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতা পুষ্ট মতাদৰ্শ বা চিন্তা-ভাৱনাবোৰৰ আদান-প্ৰদান অতি প্ৰভাৱশালী আৰু ব্যাপ্ত।
- (৪) সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ, পুঁজিৰ সম্প্ৰসাৰণ আদিৰ আগৰ কালছোৱাৰ তুলনাৰ ক্ষেত্ৰখন অতি সীমিত আছিল।
- (৫) পুঁজিৰ উত্থানৰ লগে লগে উদ্ভৱ হোৱা জাতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাই বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ সাহিত্যক এক স্বকীয়তা প্ৰদান কৰাত এনেবোৰ আদান-প্ৰদানৰ লেখ-জোখ লোৱাও প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিল—অন্তত স্বকীয়তাক সংৰক্ষণ কৰা আৰু সমৃদ্ধ কৰাৰ স্বার্থতে।
- (৬) বিশ্বায়নে অন্যান্য ক্ষেত্ৰৰ দৰে ভাৱৰ ক্ষেত্ৰখনকো বিশ্বমুখী কৰিব বিচৰাত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতো জাতীয় পৰিধি ভাঙি বিশ্বৰ সকলো সাহিত্যক এক হিচাপে চোৱাৰ প্ৰৱণতা আৰম্ভ হ'ল।

- (৭) সমাজ পৰিৱৰ্তনৰ এই মূল ধাৰাৰ পৰা তুলনাত্মক সাহিত্যক বিছিন্নভাৱে চাব নোৱাৰি, বৰং এই কথা স্পষ্ট যে সামাজিক ক্ষেত্ৰখনত ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক শক্তিৰ প্ৰভাৱত আৰম্ভ হোৱা নতুন ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰেই ই এক অনিবাৰ্য ফলশ্ৰুতি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ লগত অনুবাদ সাহিত্যৰ প্ৰসাৰৰ দিশটো কেনেদৰে জড়িত হৈ আছে? (৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ২) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ঐতিহাসিক পটভূমি বিচাৰ কৰক।
- ৩) তুলনাত্মক ধাৰণা তৰাঙ্কিত কৰা কাৰকবোৰ আলোচনা কৰক।
- ৪) পুঁজিৰ অভাৱত কেনেদৰে তুলনাৰ ধাৰণা গতিশীল কৰি তুলিছে? পৰ্যালোচনা কৰক।

১.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

তীৰ্থনাথ শৰ্মা : সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা
বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য (অনু.) : ভাৰতৰ ইতিহাস
প্ৰফুল্ল কটকী : তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা : তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
নগেন্দ্ৰ : তুলনাত্মক সাহিত্য
R.S. Sarma : *Rg. Vedic & Harappan Culture*
A. Dev &
S.K. Da (Ed.) : *Comparative Literature: Theory & Practice*
S.K. Chettarjee : *World Literature & Tagore*
F.S. Dowson : *Christianity in North East India*
* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
সংজ্ঞা, পদ্ধতি, প্ৰয়োগ ইত্যাদি

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ আধুনিক সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা
- ২.৪ সংজ্ঞা
- ২.৫ পদ্ধতি
- ২.৬ প্ৰয়োগ
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

ইতিমধ্যে প্ৰস্তাৱনাত ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ : ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট’ শীৰ্ষক অধ্যায়ত আমি এই কথা দেখুৱাবৰ যত্ন কৰিছোঁ যে তুলনাৰ ধাৰণা সাহিত্যৰ জন্ম লগৰে পৰা আছে আৰু সভ্যতাৰ দ্ৰুত পৰিৱৰ্তনৰ লগত তাল মিলাই এই ধাৰণাই তাৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰিৱৰ্তন আৰু মাত্ৰাৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাইছে। ধাৰণাৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে অধ্যয়নৰ ন ন দিশ উন্মোচন হৈছে। ন ন সূত্ৰৰ প্ৰয়োগেৰে ইয়াৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ বিস্তাৰিত হৈ পৰিছে। এই বিভাগটিত আধুনিক সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা দিয়াৰ লগে লগে ইয়াৰ সংজ্ঞা, পদ্ধতি আৰু প্ৰয়োগ বিধিৰ সাধাৰণ আভাস জ্ঞাপন কৰা হ’ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ তাৎপৰ্য বাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব;
- তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ’ব পাৰিব; আৰু
- এই পদ্ধতিবোৰৰ প্ৰয়োগ বিধি সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব।

২.৩ আধুনিক সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণা

কোনো তাত্ত্বিক সিদ্ধান্ত বা লক্ষ্যৰ অনুগামী নোহোৱাকৈয়ে সাহিত্যই তাৰ নিজস্ব প্ৰয়োজনতে নিজৰ ভিতৰতে বা অহীন সাহিত্যৰ লগত তুলনাৰ প্ৰক্ৰিয়া অব্যাহত ৰাখিছে।

লেটিন ভাষাৰ কবি ‘হোৰেস’ৰ আৰ্শ-পয়েটিকা গ্ৰন্থত গ্ৰীক আৰু লেটিন সাহিত্যৰ তুলনামূলক আলোচনা হৈছে, দাশ্বেৰ সময়ত ইয়াৰ লগত ইটালীয় সাহিত্যৰ সংযোগ ঘটাব ফলত ইয়াৰ পৰিসৰ ত্ৰিমাৰ্জীয় হৈছে আৰু পৰৱৰ্তী স্তৰত ইউৰোপীয় আলোচকৰ হাতত এই পৰিধি আৰু ব্যাপ্ত হৈছে। (নগেন্দ্ৰ : ১৯৮৪, ১৩) ১৫৯৮ চনত Francis Meres য়ে ‘A comparative discourse of our English Poets with the Greek, Latin and Italian Poets’ শীৰ্ষক ৰচনা লেখিছে, ১৬০২ চনত William Fulbeke-ৰ A comparative of Law’s প্ৰকাশ হৈছে আৰু ১৬৬৮ চনত Dryden-য়ে ‘An Essay on Dramatic Poesie’ শীৰ্ষক ৰচনাত ফৰাচী আৰু ইংৰাজী নাটকৰ তুলনামূলক আলোচনা চলাইছে।

Bishop Robert Lowth-ৰ Latin lectures on the Sacred poetry of Hebrew (1753) নামৰ ৰচনাতে তুলনামূলক অধ্যয়নৰ ধাৰণাই এক সূত্ৰবদ্ধ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে। তেওঁ কৈছে “We must act as the Astronomers with regard to that branch of their science which is called comparative who, in order to form a more perfect idea of general system and its different parts. Conceive themselves as passing through, and surveying, the whole universe, migrating from one planet to another and becoming for a short time inhabitant of each” (Wellek, Rene, 1970.2)

সপ্তদশ শতিকাৰ বৌদ্ধিক বিপ্লৱে আনি দিয়া সভ্যতাৰ উন্নয়নৰ দ্ৰুত গতিয়ে ইউৰোপৰ চিন্তাবিদসকলৰ সন্মুখত বিশ্বৰ অন্যান্য সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিলে। সাহিত্য অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো নতুন নতুন প্ৰয়াস আৰম্ভ হ’ল আৰু এনেবোৰ প্ৰয়াসে তুলনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোক ইমানেই ব্যাপক কৰি তুলিলে যে মহাকাবি গ্যেটেই সাহিত্য অধ্যয়ন প্ৰক্ৰিয়াক অতি সঠিকভাৱে বিশ্বসাহিত্যৰ পৰিকল্পনা বা অৱধাৰণাৰ লগত সাঙুৰি পেলোৱাটো অনিবাৰ্য হৈ পৰিল। ‘Goethe’s eloquent plea for world-literature seems not only appropriate but almost inevitable’—(Dev. A, Das. S.K. (ed.) 1989,7) গ্যেটেই এই ধাৰণা পোষণ কৰাৰ বছৰদিন আগৰে পৰা বিভিন্ন সাহিত্যৰ লগত হোৱা তেওঁৰ নিবিড় সম্পৰ্ক এই ক্ষেত্ৰত লক্ষণীয়।

ছাৰ উইলিয়াম জসে কৰা ‘শকুন্তলা’ৰ ইংৰাজী অনুবাদক মূল হিচাপে লৈ ১৭৯১ চনত জৰ্জ ফৰেষ্টাৰে জাৰ্মান ভাষালৈ ‘শকুন্তলা’ৰ ভাঙনি কৰে। এই অনুবাদ পঢ়ি মহাকাবি গ্যেটেই ইমানেই অভিভূত হৈছিল যে তেওঁ লিখিছিল—

*Wouldst thou the earth and heaven itself
in one sole name combine
I name thee O Sakuntala, and all at once said.*

১৭৯১ চনত ‘শকুন্তলা’ৰ সোৱাদ পোৱাৰ ঠিক ছয়ত্ৰিশ বছৰৰ পিছত ১৮২৭ চনৰ ৩১ জানুৱাৰীত Eckermann-ৰ লগত হোৱা এটা আলোচনাত তেওঁ কৈছিল “National literature is now rather an unmeaning term, the epoch of world-literature is at hand and everyone must strive to hasten its approach.” তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে ইয়াৰ আঠ বছৰ আগতে তেওঁ লিখিছিল West Ostlicher Divan আৰু তিনি বছৰৰ পিছত লিখিছিল Chinesisch-Deutsche Fahres und Tagezeiten। সেয়েহে শিশিৰ

কুমাৰ দাসে লিখিছে “A poet who attempted to bring together the literature of different civilization was also the first man in history to speak Weltliterature. (Dev. A, Das, S.K. (ed) 1989, 96).

নিশ্চতভাৱে গ্যেটেই সাহিত্য অধ্যয়নৰ তুলনামূলক পদ্ধতিৰ দিশটো সন্মুখত ৰাখি এই মন্তব্য কৰা নাছিল। তেওঁ মাত্ৰ মানুহৰ মহত্বম সাহিত্যকৰ্মবোৰক দেশ, কাল বা ভাষাৰ বন্ধনে বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰে বুলি উপলব্ধি কৰিছিল আৰু সেয়েহে এনেবোৰ বন্ধন নেওচি যিকোনো ভাষাৰে কীৰ্তিসমূহক সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ সম্পদ বা বিশ্বসাহিত্য হিচাপে গণ্য কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। লক্ষণীয় যে ইমান দিনলৈকে সাহিত্য অধ্যয়নৰ দিশত এটা, দুটা বা ততোধিক ভাষাৰ সাহিত্যক বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰাৰ আৰু এনে অধ্যয়নক ব্যাপক ৰূপ দিয়াৰ প্ৰক্ৰিয়াটো তুলনামূলক অধ্যয়ন পদ্ধতিয়েই অব্যাহত ৰাখিছিল। স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে চলি থকা তুলনামূলক অধ্যয়নৰ এই প্ৰক্ৰিয়াক সংহতকৰণ কৰাৰ চিন্তাক গ্যেটেৰ বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণাই এক নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্যৰ ইংগিত দি জীপাল কৰি তুলিলে। এই বিশ্ববীক্ষাই হ’ল ‘তুলনাত্মক সাহিত্যৰ’ ক্ষেত্ৰত মহাকবি গ্যেটেৰ বৰঙণি। কিন্তু গ্যেটেই যি বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণা পোষণ কৰিছিল সি হ’ল দেশ, কাল, ভাষাৰ সীমাৰ উদ্ৰত মহত্বম সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ সমষ্টি আৰু তুলনাত্মক সাহিত্য হ’ল সাহিত্যক কোনো নিৰ্দিষ্ট ভাষা, জাতি বা দেশৰ সম্পদ বুলি ভবাৰ পৰিৱৰ্তে ‘বিশ্বৰ সম্পদ’ বুলি ভাবি চলোৱা এক অধ্যয়ন পদ্ধতি। মহত্বম সাহিত্যৰ সন্ধান ইয়াৰ লক্ষ্য নহয়।

এই প্ৰসংগতেই উল্লেখনীয় যে ১৯০৭ চনত ৰাষ্ট্ৰীয় শিক্ষা পৰিষদৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে ৰবীন্দ্ৰনাথে এলানি বক্তৃতা প্ৰদান কৰে। কবিগুৰুয়ে এই বক্তৃতাত কৈছে “আপোনালোকে যাক ইংৰাজীত Comparative Literature বুলি কৈছে বাংলাত মই তাক বিশ্বসাহিত্য বুলি ক’ম।... পৃথিৱী যিদৰে মোৰ মাটি, তোমাৰ মাটি বা তোমালোকৰ মাটি নহয়, পৃথিৱীক তেনেধৰণে জনাতো যেনেকৈ অতি গ্ৰাম্যভাৱে জনা, তেনেকৈ সাহিত্য মোৰ ৰচনা, তোমাৰ ৰচনা বা তেওঁৰ ৰচনা নহয়। আমি সাধাৰণতে সাহিত্যক এনেদৰে গ্ৰাম্যভাৱেই বিচাৰ কৰোঁ। সেই গ্ৰাম্য সংকীৰ্ণতাৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰি বিশ্বসাহিত্যৰ মাজেৰে বিশ্বমানৱ দেখাৰ লক্ষ্য আমি স্থিৰ কৰিম। প্ৰত্যেক লেখকৰ ৰচনাৰ মাজত এক সমগ্ৰতাক গ্ৰহণ কৰিম আৰু সেই সমগ্ৰতাৰ মাজত সমস্ত মানুহৰ প্ৰকাশ চেষ্টাৰ সম্বন্ধ দেখিম, সেই সংকল্প স্থিৰ কৰাৰ সময় উপস্থিত হৈছে।” (ঠাকুৰ, ৰবীন্দ্ৰনাথ : ১৯৯৬, ৬৪৭) কবিগুৰুৰ বক্তৃতাত কিন্তু বিশ্বসাহিত্য মানে বিশ্বৰ মহত্বম সাহিত্য ৰাজিক বুজাব বিচৰা হোৱা নাই, বৰং সকলো সাহিত্যৰ মাজৰ সমগ্ৰতাৰ বিচাৰৰ প্ৰতিহে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে। সেই ফালৰ পৰা ৰবীন্দ্ৰনাথৰ বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণা যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সমগোত্ৰীয় তাত কোনো সন্দেহ নাই।

কিন্তু পাশ্চাত্য জগতত ‘World literature’ পদটিয়ে আৰু এনেধৰণৰ অৰ্থবহন নকৰে। “Today world literature may mean simply all literature, as in the title of many books, such as Otto Hauser’s or it may mean a common of excellent works from many language, as when one says that this or that book or author belongs to world literature : Ibsen belongs to world literature, while jonas Lie does not : Suift belongs to world literature, whild Thomas Hardy does not.” (Wellek Rene. 1970, 15) সেয়েহে পাশ্চাত্য দৃষ্টিৰে বিশ্বসাহিত্যৰ

ধাৰণাটো তুলনাত্মক আলোচনাৰ প্ৰসংগত প্ৰায় অপ্ৰাসংগিক। অৱশ্যে কবি গুৰুৰ দৃষ্টিৰে চালে তাৰ প্ৰাসংগিকতাক নুই কৰা নযায়, বৰং সিয়েই হ'ল তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল প্ৰতিপাদ্য উদ্দেশ্য।

ইংৰাজী কবি মেথিউ আৰ্নল্ডেই ১৮৪৮ চনত 'Comparative Literature' পদটিৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। তেওঁ ইউৰোপৰ তুলনাত ইংলণ্ড তুলনামূলক অধ্যয়নৰ দিশত ভালেমান পিছপৰি আছে বুলি কৰা মন্তব্যত Comparative আৰু Literature এই দুয়োটা শব্দকে একেলগে ব্যৱহাৰ কৰি 'Comparative literature' পদটো সজাইছিল। অৰ্থাৎ ইয়াত তেওঁ এই পদটিৰে তুলনামূলক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ কথাৰে নিৰ্দেশ কৰিছিল। আৰ্নল্ডে সাহিত্যিক ব্যাপক অৰ্থত লৈ ভাবিছিল আৰু কৈছিল— 'To know how others stand, that we may know how we ourselves stand'। ১৮৮৬ চনত Hutcheson Macaulay Posnett নামৰ সাহিত্য আলোচকগৰাকীয়ে প্ৰথমবাৰৰ বাবে 'Comparative Literature' শীৰ্ষক এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি এই অধ্যয়ন পদ্ধতিক বিদ্যায়তনিকভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বাট মুকলি কৰে। ১৯০১ চনত তেওঁ 'Science of Comparative Literature' শীৰ্ষক এখন ৰচনাৰে বিষয়টোৰ গুৰুত্ব আৰু বঢ়াই তোলে আৰু বিংশ শতিকাৰ প্ৰাক্কালৰ পৰাই 'Comparative Literature' পদটি সন্ধানলৈকে ব্যৱহাৰ হ'বলৈ ধৰে। যিয়েই নহওক, বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই পাশ্চাত্য জগতৰ বহু লোকেই ইয়াৰ সপক্ষে বা বিপক্ষে মতামত আগবঢ়াই বিষয়টোক আগুৱাই নিয়াৰ চেষ্টা কৰিছে আৰু বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধৰ পৰা ই ভাৰতীয় চিন্তাবিদসকলকো কম-বেছি পৰিমাণে প্ৰভাৱিত কৰিছে।

আৰম্ভণিৰ কালৰে পৰাই এই বিষয়টোক লৈ কেতবোৰ বিতৰ্ক চলিছে আৰু এনে বিতৰ্কিত বহু বিষয়ক এতিয়াও অমীমাংসিতভাৱে ৰাখিয়েই এই বিদ্যায়তনিক প্ৰচেষ্টাক আগুৱাই নিয়া হৈছে। বিংশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভতে, অৰ্থাৎ Posnett-এ বিষয়টোক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা চলোৱাৰ সময়তে ১৯০৩ চনতে বেনডেট্ট ব্ৰুছেই ইয়াক সাহিত্যৰ এটা সুকীয়া অনুশীলন হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ বিৰোধিতা কৰে আৰু ইয়াক এটা বিষয় হিচাপেও স্বীকৃতি দিয়াৰ পৰা আঁতৰত থাকে। সেই শতিকাত দ্বিতীয় দশকত কাৰ্ণেল বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক লেন কুপাৰে আনকি এই পদটোক অৰ্থ আৰু প্ৰয়োগ নথকা পৰিভাষিক (bogus term that makes neither sense nor syntax) শব্দ বুলি মন্তব্য দিয়ে। এওঁলোকৰ দৃষ্টিত তুলনাত্মক বা তুলনামূলক বুলি কোনো সাহিত্য নাই। লক্ষণীয় যে 'গল্প সাহিত্য', 'উপন্যাস সাহিত্য' বা 'কাব্য সাহিত্য' আদিৰ দৰে ই সাহিত্যৰ কোনো বিশেষ শৈলীকো নুবুজায়; আঞ্চলিক সাহিত্য, জাতীয় সাহিত্য আদিৰ দৰে ই সাহিত্যৰ কোনো অঞ্চলগত বা জাতিগত বৈশিষ্ট্যকো প্ৰতিফলিত নকৰে অথবা ধৰ্মীয় সাহিত্য, বিজ্ঞান সাহিত্য আদিৰ দৰে ই কোনো বিশেষ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত ৰচিত সাহিত্যকো প্ৰতিনিধিত্ব নকৰে। সেইফালৰ পৰা এই পদটিয়ে আচলতেই কোনো অৰ্থ বহন নকৰে। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰবক্তাসকলে কথাটো ঘূৰাই পকাই যিমনেই নকওক কিয় শেষ বিচাৰত এওঁলোকে এই পদটিৰে বুজাব বিচৰা কথাটো হ'ল 'সাহিত্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন'। সিও আগৰ পৰা চলি অহা তুলনামূলক অধ্যয়নৰ পদ্ধতিতকৈ কোনো বেলেগ তত্ত্ব বা পদ্ধতিৰ সমষ্টি নহয়, মাত্ৰ সময় আৰু পৰিবেশৰ তাগিদাত সেই পুৰণা তুলনামূলক পদ্ধতিৰ লক্ষ্য আৰু কৌশলত ঘটা কিছু ব্যাপ্তি আৰু সংযাজনৰে সমৃদ্ধ এটা ৰূপহে। কিন্তু উল্লেখনীয় যে লক্ষ্যবস্তুৰ এই ব্যাপ্তিয়েই এই পুৰণি পদ্ধতিটোক এক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে আৰু সেই অৰ্থতেই আজিৰ বৌদ্ধিক

পৰিবেশত ইয়াক সাহিত্য অধ্যয়নৰ এক বিভাগ হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰো প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিছে। অৱশ্যে একমাত্ৰ Comparative Literature বা 'তুলনাত্মক অধ্যয়ন' পদটি ব্যৱহাৰ কৰিলেহে সি এনে লক্ষ্য পূৰণ কৰিব তেনে নহয়। সেয়েহে বহুতে নিজা ধৰণেও বিভাগৰ নামকৰণ কৰি এনে লক্ষ্যৰে সাহিত্যৰ অধ্যয়নক আগুৱাই নিছে। সাহিত্য অধ্যয়নৰ পদ্ধতিক এক সচেতন বিশ্ব-বীক্ষাৰ লগত জড়িত কৰাৰ স্বার্থতে এনে বিভাগৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু সেই বুলিয়েই বিভাগটো থাকিলেই যে আমাৰ দৃষ্টি প্ৰসাৰিত হ'ব তেনে নহয়। এনে বিভাগ নথকাকৈয়ে পণ্ডিতপ্ৰৱৰ সন্দিকৈ বা ড° বাণীকান্ত কাকতি প্ৰভৃতি লেখকসকলে দেশীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ বেলিকা যি মহত্তম বিশ্ববীক্ষাৰ লগত আমাক পৰিচয় কৰাই থৈ গৈছে, আজি এনে বিভাগৰ ধাৰণা বা এনে বিষয়ৰ চৰ্চাই পক লৈ উঠাৰ সময়তো আমাৰ সাহিত্য আলোচনা ইমান চহকী হ'ব পৰা নাই। গতিকে এক সুকীয়া বিদ্যায়তনিক বিভাগ হিচাপে ই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছেনে নাই সেইটো ডাঙৰ কথা নহয়, বৰং এই বিদ্যায়তনিক অনুশাসনটি আৰু এই পদটিয়ে দেখুৱা লক্ষ্যই আমাক চহকী কৰিব পাৰিছেনে নাই সিহে ডাঙৰ কথা।

Comparative Literature পদটিৰ ব্যৱহাৰ প্ৰসংগত আৰু এটা কথা উল্লেখ কৰাটো ভাল যে ইংৰাজীত Literature শব্দটোৱে 'জ্ঞানার্জন' বা 'অধ্যয়ন' অৰ্থকো সামৰি লৈছিল। তেনে অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিলে— Comparative Literature পদটিৰ অৰ্থ হয় 'তুলনামূলক অধ্যয়ন' আৰু তেতিয়া সকলো বিতৰ্কৰ সামৰণিও পৰে। পিছে পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকল এই বিতৰ্কৰ প্ৰতি এতিয়া বৰ আগ্ৰহী নহয় আৰু সেয়েহে বহুতৰে মনৰ ভিতৰত কিছু খোকোজা থকা সত্ত্বেও মোটামোটিভাৱে এই নামটিকে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক দুয়োধৰণৰ ব্যৱহাৰৰ মাজেৰেই পদটি ইমান প্ৰচলিত হৈ পৰিল যে কোনো বেলেগ অৰ্থবহ পদৰ সৃষ্টিয়ে ইয়াক স্থানান্তৰ কৰিব পৰা নাই। অতদিনে এটা বিকল্প নামৰ সন্ধান চলিছে আৰু প্ৰস্তাৱিত প্ৰায়বোৰ নামেই বৰ্জন কৰা হৈছে। এতিয়া এই কামৰ বাবে সময় ইতিমধ্যে পাৰ হৈ গৈছে। 'ড° নগেন্দ্ৰ, ১৯৮৪:২৯) এইখিনিতেই এটা কথা উল্লেখনীয় যে ইংৰাজীত সাহিত্য শব্দৰ 'অধ্যয়ন' অৰ্থ গ্ৰহণ কৰি হ'লেও 'পদটিক' মানি লোৱাৰ যি যুক্তিযুক্ততা আছে ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত তেনে যুক্তিযুক্ততাও নাই। তথাপি আধুনিক জ্ঞানৰ প্ৰতিটো দিশৰ দৰে এই ক্ষেত্ৰটো অনুকৰণেই আমাৰ একমাত্ৰ পথ বুলিয়েই হ'বলা ভাৰতবৰ্ষতো ইয়াক সেই নামেৰেই গ্ৰহণ কৰা হ'ল। হিন্দীত তাৰ প্ৰতিশব্দ হ'ল 'তুলনাত্মক সাহিত্য'। যিহেতু বিষয়টোক নতুন বুলিয়েই গ্ৰহণ কৰা হৈছে গতিকে প্ৰাচীন তুলনামূলক শব্দটিৰ পৰিৱৰ্তে তুলনাত্মক শব্দটি বেছি গ্ৰহণযোগ্য বুলি আমি ভাবিছো। অসমীয়াত 'তুলনামূলক সাহিত্য' বা 'তুলনাত্মক সাহিত্য' দুয়োটা পদেই অৰ্থৰ পিনৰ পৰা ভ্ৰমাত্মক কিন্তু পিছৰটোৱে অস্তুতঃ এই পদ্ধতি যে তাহানিৰ তুলনামূলক অধ্যয়নৰ সৈতে একেবাৰে একে নহয় তেনে এক ধাৰণা জন্মাব পাৰিব বুলিয়েই ইয়াক গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

আধুনিক সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ তাৎপৰ্য কি? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

২.৪ সংজ্ঞা

‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ পদটিয়ে যেনেকৈ সকলো সমালোচককে সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰিব পৰা নাই সেইদৰে এই পদটি আৰু অনুশাসনে সামৰিব বিচৰা সকলো দিশ প্ৰতিফলিত হোৱাকৈ কোনো সংজ্ঞাও সূত্ৰবদ্ধ হোৱা নাই। তথাপি নিৰন্তৰভাৱে চলি থকা এনে প্ৰচেষ্টাৰ মাজেৰেই ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ পৰিসৰ যথেষ্ট ব্যাপ্ত হৈছে আৰু দৃষ্টিভংগীতো ভালোখিনি নতুনত্ব আহিছে। Webster’s Encyclopaedic unabridged Dictionary of English language-ত কোৱা হৈছে যে ‘The Study of the literature of two or national groups differing in cultural background and usually in language, concentrating on their relationship to and influences upon each other.’ (p.299). Van Tieghamৰ মতে ‘The object of comparative literature is essentially the study of diverse literature in their relations with one another.’ (Wellek, Rene : 1970.15) টাইঘেমৰ এই মন্তব্যৰ মাজত তুলনামূলক পদ্ধতিৰ কথাটোৱেই স্পষ্ট হৈ উঠা গৈ নাই। ইয়াত বিভিন্ন সাহিত্যৰ মাজত ইটোৰ লগত সিটোৰ সম্পৰ্কৰ অধ্যয়নতহে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে। প্ৰসংগক্ৰমে এই কথা উল্লেখনীয় যে ‘ফ্ৰান্স সংহতি’ৰ প্ৰবক্তাসকলে ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ক সাহিত্যৰ আন্তৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ইতিহাস আৰু প্ৰভাৱ, অনুকৰণ আদিৰ অধ্যয়নৰ মাজতে সীমাবদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। সেয়েহে Guyard-য়েও একে ধৰণৰ মন্তব্য দি কৈছে যে তুলনাত্মক সাহিত্য হ’ল সাহিত্যৰ আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ ইতিহাস। (the history of international literary relations) J. M. Carre নামৰ বিশিষ্ট তুলনাবিদ গৰাকীয়েও তুলনাত্মক সাহিত্যিক সাহিত্যিক ইতিহাসৰ এটা শাখা বুলিহে সূত্ৰায়িত কৰিছে (a branch of literary History)।

ইয়াৰ বিপৰীতে বিংশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভতেই উত্তৰ আমেৰিকাৰ তুলনাত্মক আলোচক চাৰ্লচ্ মিল্চ্ গেলেই (Charles Mills Gayley) এই পদ্ধতিক মানৱতাৰ এক সাধাৰণ আনুষ্ঠানিক প্ৰকাশ বোলাৰ লগতে স্পষ্ট আৰু সংহত চিন্তাৰ মাধ্যম বুলিও ঘোষণা কৰিছে।

.....a distinct and integral medium of thought, a common institutional expression of humanity, differentiated, to be sure, by the social conditions of the individual by racial, historical, cultural and linguistic influences, opportunities and restrictions but, irrespective of age of quise, prompted by the common needs of aspirations of man, sprung from common faculties, psychological and physiological and obeying common laws of material and mode, of the individual and social, humanity. (কটকী প্ৰফুল্ল, ২০০২, ১১)।

—এনে ধৰণে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ পৰিধি আৰু দৃষ্টি প্ৰসাৰিত হৈছে যদিও এক গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা কোনেও আগবঢ়াব পৰা নাই। ৰেনে ৱেলেকৰ মতে এই ক্ষেত্ৰত কিছু দূৰ সফলতাৰ দাবী কৰিব পাৰে H.H.H. Remak নামৰ তুলনা বিশাৰদ গৰাকীয়ে। কাৰণ ৰেমাকে এই পদ্ধতিক ৰাষ্ট্ৰীয় গণ্ডীৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ লগতে ইয়াক বিভিন্ন সাহিত্যৰ আন্তঃ সম্পৰ্কৰ অধ্যয়নৰ উপৰি সাহিত্য আৰু অইন বিধাসমূহৰ মাজৰ অধ্যয়নলৈ প্ৰসাৰিত কৰিব খুজিছে— the study of literature beyond the confines of one particular country, and the study of relationship between literature on the one hand and the other areas of knowledge and belief, such as the art, philosophy, history, the social science, the science, religion etc. on the other hand.’ (Wellek, Rene : 1970.18)

পিছে ৰেমাৰ এই মন্তব্যয়ো এই পদ্ধতিৰ বিশ্ব পৰিপ্ৰেক্ষিত আৰু সকলো সাহিত্যৰ মাজত থকা ঐক্যৰ সন্ধান সম্পৰ্কে থকা ধাৰণাবোৰ সামৰিব নোৱাৰিলে। তদুপৰি ইয়াৰ অধ্যয়ন প্ৰণালীৰ মুক্ততাৰ সম্পৰ্কতো এই সংজ্ঞা একেবাৰে নিমাত থাকিল। তুলনাত্মক সাহিত্যিক এই সকলোবোৰ সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত কৰি সাহিত্য অধ্যয়নৰ এক শেহতীয়া আগবঢ়া প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে আখ্যায়িত কৰাৰ চেষ্টা কৰে ৰেনে ৰেলেকে। তেওঁ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দ্বিতীয় আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সন্মিলনত দিয়া ভাষণেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ আঙুলিয়াই দিয়াৰ লগতে তাক সাহিত্য অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ আগবঢ়া আৰু প্ৰয়োজনীয় পদ্ধতি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেওঁৰ দীঘলীয়া আলোচনাৰ পৰা প্ৰয়োজনীয় কেতবোৰ অংশৰ উদ্ধৃতি এই ক্ষেত্ৰত অতি আৱশ্যকীয়—

It will study all literature from an international perspective, with a consciousness of the unity of all literary creation and experience. In this conception comparative literature is identical with the study of literature independent of linguistic, ethenic, and political boundaries. It cannot be confined to a single method; description, characterisation, interpretation, narration, explanation, evaluation are used in its discourse just as much as comparison.

‘Nor can comparative literature be confined to literary history to the exclusion of criticism and contemporary literature. Criticism as I have argued many times, cannot be divorced from history, as there are no neutral facts in literature.’

‘The three main branches of literary study—history, theory and criticism—involve each other, just as the study of national literature cannot be divorced from the study of the totality of literature, at least in idea.’ (Wellek, Rene. 1970. 19-20).

ৰেলেকৰ মন্তব্যসমূহে ভালেমান দিশৰ সন্দেহ নিৰসন কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে আৰু গোটেই পদ্ধতিটোৰ বিভিন্ন দিশ সামগ্ৰিকভাৱে তুলি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই মন্তব্যই সাহিত্যিক এক আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰেক্ষাপটৰ পৰা বিচাৰ কৰাৰ আৰু এই ক্ষেত্ৰত ইয়াক, ভাষিক, জাতীয় (Ethnic) আৰু ৰাজনৈতিক সীমাৰ বন্ধনৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হিচাপে চোৱাৰ পোষকতা কৰে। তদুপৰি ই তুলনাত্মক সাহিত্যিক কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিৰ মাজত আবদ্ধ কৰি নাৰাখি, ঐতিহাসিক, তাত্ত্বিক আৰু সমালোচনামূলক আটাইকেইটা পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগৰ সপক্ষে মত পোষণ কৰে। ৰেলেকৰ এই মন্তব্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশটো হ’ল তেওঁ সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত জাতীয় ভাৱনাৰ দিশটোক উলাই কৰিব নোখোজে। অৱশ্যে ৰেলেকৰ প্ৰাৰম্ভিক কথা-বতৰাত জাতীয় সাহিত্যৰ প্ৰশ্নটো এনেদৰে বিশেষ গুৰুত্ব সহকাৰে আলোচিত হোৱা নাছিল আৰু এই লৈ ভালেমান বিতৰ্কও চলিছিল। কিন্তু পিছত তেওঁ বাৰে বাৰে নিজৰ মতৰ সমৰ্থনত এনেবোৰ কথা ব্যাখ্যা কৰিছে আৰু তেওঁৰ মতামত স্পষ্ট কৰি দিছে।

আচলতে কোনো এজন সাহিত্য আলোচকেই মাত্ৰ এবিধ সাহিত্যৰ পৰিধিৰ মাজত নিজৰ আলোচনা সীমাবদ্ধ কৰিব নোৱাৰে, অন্ততঃ আজিৰ দ্ৰুত বিশ্বায়নৰ যুগত অন্যান্য দেশৰ সাহিত্য সম্পৰ্কত সজাগ দৃষ্টি নাৰাখিলে সাহিত্যৰ আলোচনা কুপমুণ্ডকতাৰ দোষত

পৰিবলৈ বাধ্য। তদুপৰি সাহিত্য সমালোচনাই সাহিত্যৰ বিচাৰ, বিশ্লেষণ, মূল্যায়ণ, সাধাৰণীকৰণ, বৰ্গীকৰণ, আদি একাধিক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে আগবাঢ়ে। ইয়াত ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ যিমান প্ৰয়োজন, তত্ৰ বা নান্দনিকতা সম্পৰ্কতো সিমানেই সচেতনতাৰ প্ৰয়োজন। এই গোটেইকেইটা দিশৰ বিষয়ে সমানে সচেতন নহ'লে আলোচনাই পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিব নোৱাৰে। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সমালোচকসকলে সাহিত্য-আলোচনাৰ এই প্ৰয়োজনীয় চৰ্তবোৰৰ প্ৰতি সচেতনতা দেখুৱাৰ লগতে এক বিশ্বজনীন দৃষ্টিভংগীও গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে জাতীয় ভাবনাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ যাতে কোনো কাৰণতে অৱহেলিত নহয় তাৰ প্ৰতিও সজাগ দৃষ্টি ৰাখিব লাগিব। এনে এক প্ৰক্ৰিয়াৰে আগবাঢ়িলেহে আমি 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ প্ৰয়োজনীয়তাক তুলি ধৰাৰ লগতে সাহিত্যৰ প্ৰতিও সুবিচাৰ কৰিব পাৰিম।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংজ্ঞাই ইয়াৰ পৰিধি সামৰিব পাৰিছে নে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

২.৫ পদ্ধতি

'তুলনাত্মক সাহিত্য' অধ্যয়নৰ পদ্ধতিৰ কথালৈ আহিলে আকৌ সেই একেখিনি কথাকেই দোহাৰিব লাগিব যে 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতি নাই। সাহিত্য অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তাত ই একাধিক পদ্ধতিৰ সহায় ল'ব আৰু সামগ্ৰিকভাৱে ইয়াৰ পৃষ্ঠভূমি হ'ব তুলনামূলক অধ্যয়ন। তথাপি 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ বিকাশৰ এই দীঘলীয়া পৰিক্ৰমাৰ মাজত সময়ে সময়ে কেতবোৰ মতাদৰ্শই বিশেষভাৱে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে আৰু সেই মতাদৰ্শসমূহৰ পৰিপূষ্টিৰ বাবে কেতবোৰ পদ্ধতিও গঢ় লৈ উঠিছে। প্ৰকৃত তুলনাত্মক অধ্যয়নৰ বাবে আচলতে এককভাৱে ইয়াৰে কোনোটোৱেই পৰিপূৰ্ণ নহয় আৰু সেই অৰ্থতেই 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ পদ্ধতিতকৈ ইয়াৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ প্ৰতিহে অধিক মনোযোগ দিয়া উচিত। কাৰণ একমাত্ৰ ইয়াৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যইহে ইয়াক এক নতুন মাত্ৰা দিব পাৰে আৰু সেই সম্পৰ্কত সজাগ থাকিলে পদ্ধতিয়ে নিজেই সেই দিশে বাট বুলিবলৈ বাধ্য। তথাপি কেতবোৰ সাধাৰণ ধাৰণা সম্পৰ্কে আলোচনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাক একেবাৰে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। সামগ্ৰিকভাৱে 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱশালী ধাৰা কেইটা হ'ল—ঐতিহাসিক, তাত্ত্বিক বা নান্দনিক আৰু সমাজতাত্ত্বিক। ইয়াৰে প্ৰথমটো ধাৰা ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ মাজেৰে প্ৰভাৱশালী হৈ উঠে আৰু এওঁলোকে সাহিত্য অধ্যয়নৰ বেলিকা ঐতিহাসিক দৃষ্টিৰে সাহিত্যৰ বিভিন্ন ধাৰাৰ বিকাশ আৰু বিভিন্ন পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। যিকোনো সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ বাবে সেই সাহিত্যৰ বিকাশৰ ঐতিহাসিক দিশটোৰ ওপৰত সম্যক জ্ঞান থকা একান্ত আৱশ্যক। ড° নেওগে কৈছে 'সাহিত্যৰ অগ্ৰগতিৰ অন্তৰ্ভুক্তী ধাৰা পৰিস্ফুট কৰি উলিয়াব

নোৱাৰিলে সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত সাৰ্থক হ'ব নোৱাৰে' তেওঁ আকৌ কৈছে যে 'কিতাপৰ পিছফালে লুকাই থকা মানুহজন, মানুহজনৰ পিছফালে লুকাই থকা তেওঁৰ দেশ আৰু কালক অস্বীকাৰ কৰিলে কিতাপখনৰ ঠাই সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত নোহোৱা হয়।' (নেওগ, মহেশ্বৰ, ১৯৮৫, .০৫.০৭) ড° নেওগৰ এই মন্তব্যৰ পৰাই বুজিব পাৰি যে ঐতিহাসিক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব কি? উল্লেখনীয় যে তেখেতে দেখুৱা সাহিত্য-ইতিহাসৰ লক্ষ্যক চুব লাগিলে অনিবাৰ্যভাৱেই সাহিত্যৰ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত থকা বাহ্যিক বা আভ্যন্তৰীণ সহায়কবোৰ বাচি উলিয়াব লাগিব আৰু এনে কৰিবলৈ যাওঁতে সেই ভাষাৰে সমসাময়িক সাহিত্যৰাজি বা অইন দুই-এক ভাষাৰ সমসাময়িক সাহিত্যৰাজিৰ ওপৰতো তুলনামূলক দৃষ্টিৰে চকু ফুৰাব লাগিব। ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত এই কথা স্পষ্ট যে সকলো ঘটনাই এক ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰেহে চলে। সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতো সি প্ৰযোজ্য— ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বাহিৰত তাৰ উদ্ভৱ বা বিকাশ নঘটে। গতিকে ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীয়ে এই ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াটোক বুজিবলৈ যত্ন কৰে আৰু তাৰ ভিত্তিত সাহিত্যৰ ইতিহাস নিৰ্মাণৰ কথাটো গুৰুত্ব দিয়ে। গতিকে এনে মতাদৰ্শৰ অধ্যয়নত সাহিত্যৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব, শৈলী আদি বিভিন্ন গুণবোৰৰ অধ্যয়নতকৈ সিবোৰৰ উৎপত্তি, আদান-প্ৰদান বা প্ৰভাৱ অণুকৰণ আদিৰ সময়, প্ৰেক্ষাপট আদিৰ বিচাৰতহে আধিক মনোনিবেশ কৰা হয়।

দ্বিতীয় ধাৰাটি হ'ল তত্ত্বৰ লগত জড়িত। সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰূপবোৰ গঢ় লৈ উঠাৰ ক্ষেত্ৰত সাহিত্য-তত্ত্বসমূহৰ বিশেষ ভূমিকা আছে। আটাইতকৈ ডাঙৰ কথা হ'ল এনেবোৰ তত্ত্বই সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপ একোটাৰ ওপৰতে আলোকপাত কৰে। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে কবিতা বা নাটক সম্পৰ্কে দিয়া মন্তব্যবোৰ অকল সংস্কৃত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য নহয় বা এৰিষ্টটলৰ 'পয়েটিক্স' গ্ৰীক সাহিত্যৰ বিচাৰৰ বাবেই নহয়। এনেবোৰ তত্ত্বই সাহিত্যৰ একোটা ৰূপৰ সামগ্ৰিকতাক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ যত্ন কৰে, সাহিত্যৰ কলাত্মক দিশটোক তুলি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। এক অৰ্থত তত্ত্বই সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ এক ৰূপ নিৰ্ণয় কৰে। সেই নিৰ্দিষ্ট ৰূপৰ মাজেদি ফুটি উঠা সৌন্দৰ্যই হ'ল সেই সাহিত্য-ৰূপটিৰ অন্তৰ্নিহিত শক্তি বা সামৰ্থ্য। এই সকলোবোৰ মিলিয়েই সাহিত্যৰ নান্দনিকতা। সকলো সাহিত্যৰ মাজত থকা এই নান্দনিক উপাদানসমূহৰ সন্ধানই এনে মতাদৰ্শৰ মূল কথা।

আনহাতে তৃতীয় ধাৰাটি হ'ল সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী। শিল্প, সাহিত্যকে ধৰি মানৱ মনৰ সকলো কৃতিয়েই এক নিৰ্দিষ্ট সামাজিক অৱস্থাৰ প্ৰতিফলন। আনকি সকলো ঐতিহাসিক ঘটনাৱলীৰো এক সামাজিক প্ৰেক্ষাপট থাকে। পৃথিৱীৰ সাহিত্যিক আন্দোলনসমূহৰ গমনাগমন, প্ৰভাৱ, আদান-প্ৰদান, গ্ৰহণ-বৰ্জন এই সকলোবোৰ ক্ষেত্ৰতে সামাজিক অৱস্থাটোৰ এক নিৰ্দিষ্ট গুৰুত্ব থাকে। এই পটভূমিক সঠিকভাৱে বুজিলে সাহিত্যৰ বিচাৰ তেনেই উপৰুৱা হ'ব আৰু ই সাহিত্য বিচাৰক গণতাত্ত্বিকভাৱে সমৃদ্ধ হোৱাত সহায় নকৰিব।

এই তিনিটা দৃষ্টিভংগীক কামত লগোৱাৰ বাবে সাহিত্য বিশ্লেষণৰ কেতবোৰ পদ্ধতিৰ কথাও 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ আলোচনা প্ৰসংগত উল্লেখিত হয়। যিবোৰ পৰম্পৰাগত সাহিত্য আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো ব্যৱহৃত। ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰীয়ে তেখেতৰ 'তুলনাত্মক সাহিত্য কী ভূমিকা' শীৰ্ষক গ্ৰন্থত এনে কেইটামান পদ্ধতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেইবোৰ হ'ল—(১) সাদৃশ্য সম্বন্ধাত্মক পদ্ধতি (২) পৰম্পৰা অধ্যয়ন পদ্ধতি (৩) প্ৰভাৱ অধ্যয়ন পদ্ধতি (৪) স্বীকৃতি অধ্যয়ন পদ্ধতি (৫) সম্বন্ধমূলক দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি আৰু (৬) তুলনামূলক পদ্ধতি।

সাদৃশ্য সম্বন্ধাত্মক পদ্ধতিক মূলত সাদৃশ্যমূলক অধ্যয়ন বুলিব পাৰি। এনে ধৰণৰ পদ্ধতিত একে ধৰণৰ ঐতিহাসিক বা সামাজিক পৰিবেশৰ দুবিধ ভিন্ন সাহিত্যক একে পৃষ্ঠভূমিত লৈ বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰা হয়। এনে অধ্যয়নত অধ্যয়নৰ বাবে লোৱা দুবিধ সাহিত্যৰ এটাক আনটোৰ বিৰোধী বা বিপৰীত অৱস্থানত লৈ বিচাৰ কৰা নহয়। এনে পদ্ধতিৰে আমি একো একোটা নিৰ্দিষ্ট পৰিস্থিতিৰ বা ঐতিহাসিক সময়ৰ বিভিন্ন সাহিত্যক একে মঞ্চতে আলোচনাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰো আৰু তাৰ মাজতেই প্ৰত্যেকবিধ সাহিত্যৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰাজি তথা বিশ্বমুখী দৃষ্টিভংগী উলিয়াব পাৰো। একে কাল বা পৰিস্থিতিৰ মাজতো কিয় বেলেগ বেলেগ সাহিত্যত বেলেগ বেলেগ বৈশিষ্ট্য কেতবোৰ প্ৰতিভাত হ'ল তাৰ আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হোৱাৰ লগতে সামগ্ৰিকভাৱে তাৰ মাজত থকা সাদৃশ্য বা সমৰূপতাক বিশিষ্টভাৱে তুলি ধৰিব পাৰো।

পৰম্পৰা অধ্যয়ন পদ্ধতিও এক ধৰণৰ সাদৃশ্যমূলক অধ্যয়ন। ইয়াত বিভিন্ন পৰম্পৰাবোৰক মূল বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। সাহিত্যৰ মাজত প্ৰতিফলিত বিভিন্ন সামাজিক, সাংস্কৃতিক ধৰ্মীয় ইত্যাদি পৰম্পৰাবোৰৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণেই ইয়াৰ ঘাঁই উদ্দেশ্য। এনে অধ্যয়নত ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় দুয়োটা দিশেই অতি ওচৰা-ওচৰিকৈ আলোচিত হ'ব পাৰে। এনে আলোচনাত যিকোনো ধৰণৰ পৰম্পৰা সাহিত্যত কেনেকৈ, কিমান সঠিকভাৱে বা বেঠিকভাৱে ব্যৱহাৰ হৈছে, কোন সাহিত্যত দেশীয় পৰম্পৰাৰ ওপৰত অইন ঠাইৰ পৰম্পৰা আহি সংযোজিত হৈছে, ইত্যাদি কথাবোৰ বিচাৰ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়। ইয়াৰ লগতে এটা নিৰ্দিষ্ট পৰম্পৰাৰ অনুৰণন কিমান দিনলৈকে কি কি ৰূপত চলিব লাগিছে তাৰো বিচাৰ-বিশ্লেষণক এনে পদ্ধতিৰ মাজেৰে আগুৱাই নিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পটভূমিলৈ নগৈ 'ভাৰতীয় জন-মানসত ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ পৰম্পৰা'ৰ দৰে এটা বিষয়ত অধ্যয়ন কৰিলেই ভাৰতীয় জন-জীৱনৰ ওপৰত পৰা ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ সৰ্বমুখী প্ৰভাৱ আৰু এনে প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা বিভিন্ন সাহিত্যৰূপ তথা আজিলৈকে চলি থকা সেই পৰম্পৰাৰ অনুৰণন, অনুৰণনৰ দিশবোৰ স্পষ্ট হৈ পৰিব। আনকি এনে আলোচনাই ৰাষ্ট্ৰীয় ঐক্যৰ ধাৰণাক আমাৰ পৰম্পৰাই কিদৰে শক্তিশালী কৰিছে তাকো প্ৰতিফলিত কৰিব পাৰিব।

সাহিত্যত ক'ত কাৰ প্ৰভাৱ পৰিছে, প্ৰভাৱক লেখকজনে প্ৰভাৱিত লেখকজনক কেনেকৈ প্ৰভাৱিত কৰিছে, এই প্ৰভাৱৰ বিভিন্ন ৰূপ, মাত্ৰা আদিৰ অধ্যয়নেই হ'ল প্ৰভাৱ পদ্ধতিৰ ঘাঁই কথা। K.K. Ruthven-ৰ এটা মন্তব্যৰ উল্লেখ কৰি ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰীয়ে দেখুৱাইছে যে এনে অধ্যয়ন পদ্ধতিত দুটা ধাৰণাৰ প্ৰচলন আছে— (১) এজন শক্তিশালী লেখকৰ ব্যক্তিত্বৰ জ্যোতিত প্ৰভাৱিত লেখকজনৰ অসহায় ম্লান পৰা অৱস্থা হয় আৰু (২) কেতিয়াবা প্ৰভাৱকৰ শানিত প্ৰভাৱত প্ৰভাৱিত জনৰ প্ৰতিভা সাৰ পাই চকমকাই উঠে। এনে প্ৰভাৱমূলক অধ্যয়নৰ প্ৰথম ধাৰাটোৰে গ'লে প্ৰভাৱিত লেখকসকল সদায়েই একোজন অপ্ৰধান লেখক হিচাপেই থাকি যায়। দ্বিতীয় ধাৰাটোৰে গ'লে অৱশ্যে এজন সাধাৰণ লেখকো প্ৰভাৱৰ মাজেৰেই আলোচনাৰ কেন্দ্ৰ বিন্দুলৈ উঠি অহাৰ সম্ভৱনা নুই কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু যি ধৰণেই নহওক প্ৰভাৱ শব্দটোৱেই প্ৰভাৱিত লেখকজনৰ মৌলিকতাক সদায় যেন প্ৰশ্নমুখী কৰি ৰাখে। কিন্তু ভালদৰে চালে দেখা যায় যে প্ৰত্যেকটো সাহিত্য কৃতিৰেই নিৰ্মাণৰ পটভূমি আৰু কাৰণ সুকীয়া সুকীয়া আৰু প্ৰত্যেকৰে মাজত একোটা হ'ত নিৰ্দিষ্ট অভিপ্ৰায় আৰু সাহিত্যিক প্ৰযত্ন বা সাহিত্যিকতা থাকে। প্ৰভাৱমূলক

অধ্যয়নৰ মাজেৰে এনেবোৰ সম্পদৰ সঠিক বিচাৰ কৰিব পাৰিলে এনে অধ্যয়ন পদ্ধতিক অমূলক বুলিব নোৱাৰি। বহুতে প্ৰভাৱক ‘অণুকৰণ’ বা ‘প্ৰেৰণা’ বুলি আখ্যায়িত কৰিলেই এই পদ্ধতি সম্পৰ্কত থকা বিৰোধৰ ওৰ পৰি ই গ্ৰহণযোগ্য হৈ উঠিব বুলি ভাবে। আমাৰ বোধেৰে শব্দৰ চোক বঢ়াই বা কমাই ইয়াৰ প্ৰাসংগিকতা প্ৰতিপন্ন কৰিব পৰা নাযাব। ইয়াৰ বাবে অধ্যয়নকাৰীৰ লক্ষ্য স্থিৰ হ’ব লাগিব যে তেওঁ এনে পদ্ধতিৰ দ্বাৰা অধ্যয়ন কৰিব বিচৰা দুটি ভিন্ন কৃতিৰ প্ৰত্যেকটোৰে সাহিত্যিক সম্পদবোৰ বিচাৰি উলিয়াব। অৱশ্যে তুলনাত্মক পদ্ধতিৰ সঠিক ধাৰণা নোহোৱাকৈও অসমীয়া সাহিত্যত মাধৱ কন্দলী, শংকৰদেৱকে ধৰি শংকৰী যুগৰ প্ৰায়বোৰ কবি সাহিত্যিকৰ মূল্যায়ণৰ ক্ষেত্ৰত আমাৰ সমালোচকসকলে এনে মনোভাব গ্ৰহণ কৰিছে। এফালৰ পৰা চাবলৈ গ’লে প্ৰত্যেকটি সাহিত্য কৃতিয়েই হ’ল একোটি নতুন আৰু স্বতন্ত্ৰ নিৰ্মাণ। প্ৰভাৱ বা প্ৰেৰণা য’ৰ পৰা যেনেদৰে নপৰক তাৰ মাজত থকা এই নবীন, স্বতন্ত্ৰ উপাদানবোৰ বিচাৰি উলিয়াব পাৰিলে এনে অধ্যয়নৰ পৰা আমাৰ উপকাৰ সাধন হ’ব। অৱশ্যে কোনো বিশিষ্টতা বা স্বতন্ত্ৰতা নাথাকিলে অনুকৰণ বা প্ৰেৰণা আদি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিও প্ৰভাৱিতজনক পুতৌজনক পৰিস্থিতিৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাযাব।

স্বীকৃতি অধ্যয়ন পদ্ধতি প্ৰভাৱমূলক অধ্যয়নৰে এটা বিস্তাৰিত ৰূপ বুলিব পাৰি, পিছে এই পদ্ধতিয়ে আলোচনাক প্ৰভাৱক আৰু প্ৰভাৱিতৰ কৃতিৰ মাজতে আবদ্ধ নাৰাখি তাৰ আনুসংগিক বহুবোৰ কথা সামৰি ল’বৰ যত্ন কৰে। এনে পদ্ধতিয়ে বহু পৰিমাণে ঐতিহাসিক অধ্যয়নৰ দায়িত্ব পালন কৰে। সমালোচকসকলে আলোচনা কৰা মতে যিকোনো এজন সাহিত্যিকৰ সৃষ্টিয়ে অইন এখন ঠাইলৈ কেনেদৰে, কোন কোন বাটেৰে গতি কৰিলে আৰু সেই নতুন সাহিত্য ক্ষেত্ৰখনক কিমান দিশৰ পৰা কি কি ভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিলে, তেওঁৰ সেই প্ৰভাৱৰ অনুকৰণ, অণুকৰণ বিভিন্ন স্তৰৰ লেখক, পাঠকৰ মাজলৈ কেনেদৰে প্ৰসাৰিত হ’ল ইত্যাদি সকলোবোৰ কথা আলোচিত হ’ব পাৰে। অৰ্থাৎ এনে পদ্ধতিৰে যদি বাণ্ণিকীৰ লগত অসমীয়া সাহিত্যৰ এটি আলোচনা কৰো তেনেহ’লে তাত মাধৱ কন্দলিকৃত ৰামায়ণৰ বিভিন্ন দিশ আলোচিত হোৱাৰ লগতে তৎপৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত আধুনিক গল্প, কবিতালৈকে ক’ত ক’ত—তেওঁৰ প্ৰভাৱৰ ছিটিকনি পৰিছে, কেনেভাৱে পৰিছে, সামগ্ৰিকভাৱে অসমীয়া সমাজত বাণ্ণিকীৰ স্থান কেনে ইত্যাদি সকলোবোৰ কথাৰে এই আলোচনাৰ ভিতৰত সামৰিব পৰা যাব।

সাহিত্য আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত তুলনাত্মক সাহিত্যই প্ৰয়োগ কৰা আন এক উল্লেখনীয় পদ্ধতি হ’ল সম্বন্ধমূলক দ্বন্দ্বাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ সাৰ কথা হ’ল জ্ঞানৰ অন্যান্য অনুশাসন বা বিভাগবোৰৰ সহায়ত সাহিত্যৰ বিচাৰ। বৰ্তমান সময়ত সাহিত্যৰ আলোচনা মানৱীয় অন্যান্য জ্ঞানসমূহৰ পৰা পৃথকভাৱে থাকিব নোৱাৰে। বৰং সময়ে এনে দাবীয়েই কৰে যে সাহিত্যৰ আলোচনাও মানৱকৃত অন্যান্য জ্ঞানশাখাসমূহৰ পোহৰত উদ্ভাসিত হৈ উঠক। তদুপৰি সাহিত্য যিহেতু মানৱ জীৱনৰ সামগ্ৰিকতাৰ এক প্ৰতিচ্ছবি গতিকে ই দৰ্শন, ইতিহাস, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, সমাজ বিজ্ঞান, মনোবিজ্ঞান, ৰাজনীতি, তথা বিভিন্ন সুকুমাৰ কলাৰ অভিব্যক্তিৰেও পৰিপূৰ্ণ। সেয়েহে এনেবোৰ জ্ঞান শাখাৰ লগত সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰাটো সাহিত্য আলোচনাৰ বাবে অপৰিহাৰ্য। পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ এনে আলোচনাই সাহিত্য আলোচনাক অধিক গতিশীল, মনোগ্ৰাহী তথা তথ্যসমৃদ্ধ কৰি তোলে। ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰীয়ে দেখুৱামতে এই ধাৰাৰ তুলনাত্মক আলোচনাত বিভিন্ন জ্ঞান শাখাৰ লগত ইয়াৰ

সম্বন্ধৰ দিশটোকে অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। দ্বন্দ্বাত্মক শব্দটোৰ কোনো বাখ্যা তেখেতৰ আলোচনাত স্পষ্ট হৈ উঠা নাই। তদুপৰি পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ এনে আলোচনাক কিমানদূৰ দ্বন্দ্বাত্মক বুলিব পাৰি সিও এক আলোচনাৰ বিষয়।

চৌধুৰীদেৱে দেখুৱা অন্তিম পদ্ধতিটো হ'ল তুলনামূলক পদ্ধতি। তুলনামূলক পদ্ধতিক 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ—এটা উল্লেখনীয় পদ্ধতি হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে, অধিক কি এই পদ্ধতিয়েই হ'ল তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল পদ্ধতি। আমাৰ বোধেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ঘাঁই শিপাডাল এই তুলনামূলক পদ্ধতিৰ মাজতে নিহিত হৈ আছে। ওপৰত আলোচিত পদ্ধতিটো পদ্ধতিৰ মাজতে এক তুলনাত্মক দৃষ্টিভংগী থাকিলেহে সি তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল লক্ষ্যবস্তুক প্ৰতিপাদিত কৰিব পাৰিব। কাৰণ তুলনাৰ মূল কথাটোৱেই এবিধ সাহিত্যৰ আলোচনাৰ প্ৰসংগত আন এবিধ সাহিত্যৰ বা আন এবিধ জ্ঞান শাখাৰ উপস্থিতিৰ ইংগিত স্পষ্ট কৰি তোলে। আনকি সাদৃশ্যমূলক অধ্যয়নৰো মূল মাধ্যম হ'ল তুলনা। তুলনাৰ মাজেৰেহে সাদৃশ্যৰ ধাৰণা প্ৰকট হৈ উঠে। এতেকে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰতিটো পদ্ধতিৰ মাজতে এই তুলনামূলক দৃষ্টিভংগী থাকিবলৈ বাধ্য। তদুপৰি তুলনামূলক পদ্ধতি নিজে এনে এক পদ্ধতি যাৰ মাজত আকৌ এই প্ৰতিটো পদ্ধতিয়ে নিৰ্দেশ কৰা নিৰ্দিষ্ট দিশসমূহ প্ৰতিফলিত হ'বলৈ বাধ্য। গতিকে 'তুলনামূলক পদ্ধতি' তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ এটি মূল পদ্ধতিয়েই নহয়, ই তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ পদ্ধতিসমূহৰ সামগ্ৰিক দৃষ্টিভংগীক প্ৰকট কৰি তোলাৰো এক মাধ্যম।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ মূল ধাৰা কেইটা? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

২.৬ প্ৰয়োগ

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ পদ্ধতিত যি দৰে কোনো নিৰ্দিষ্টতা নাই, সেইদৰে ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো কোনো নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ, বিষয় বা ধাৰা আদিৰ কথা নাই। সাহিত্য আলোচকসকলে নিজৰ প্ৰয়োজনমতে অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগীক প্ৰসাৰিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দৃষ্টিভংগীৰ দ্বাৰা পৰিচালিত নোহোৱাকৈয়ো লুকাছে মহাকাব্য আৰু উপন্যাসৰ বিকাশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সমাজ দুখনৰ প্ৰেক্ষাপটৰ বিচাৰ কৰিছে। তেওঁ দেখুৱাইছে যে মহাকাব্যৰ আদৰ্শ এক ধৰণৰ সামাজিক আদৰ্শ—তাত ব্যক্তিচেতনাৰ উন্মেষ ঘটাই নাই। সামাজিকতাই সমাজৰ চালিকা শক্তি—এনে সমাজতহে মহাকাব্যৰ জন্ম হয়। কিন্তু উপন্যাসৰ সমাজ বেলেগ। ই এখন ব্যক্তি চেতনাৰে সমৃদ্ধ সমাজ। সেয়েহে উপন্যাসৰ নায়ক ব্যক্তিগত লক্ষ্য লৈহে থিয় হয় যদিওবা শেষত তেওঁ এক বিশ্বজনীন ৰূপ ল'ব পাৰে। সাহিত্যৰে দুটা বেলেগ বেলেগ ৰূপক লৈ কৰা এনে আলোচনাই বিশেষ সাহিত্যৰূপ দুটিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ তুলি ধৰাৰ লগতে তাৰ মাজেৰেই সমাজৰ বিভিন্ন

স্তৰৰ ত্ৰিফা প্রতিক্ৰমাবোৰকো ফাঁহিয়াই দেখুৱাইছে। সাহিত্যৰ প্ৰতিটো ৰূপৰে জন্মৰ বাবে একোটা নিৰ্দিষ্ট সামাজিক বাতাবৰণৰ প্ৰয়োজন। এখন দেশৰ সমাজৰ এনে দিশবোৰৰ লগতে সেই দেশৰ সাহিত্যৰ বিকাশৰ বিভিন্ন দিশবোৰতো তুলনাত্মক দৃষ্টিৰে পোহৰ পেলাব পাৰি। ভাৰতীয় ক্ষেত্ৰত মধ্যযুগীয় ভক্তি আন্দোলনৰ যুগান্তকাৰী প্ৰভাৱৰ মূল প্ৰেক্ষাপটমূহ বিচাৰ কৰাৰ মাজেৰে পৃথিৱীৰ অন্যান্য মধ্যযুগীয় সমাজৰ বিভিন্ন ঘটনাৱলীক প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰি বা ভাৰতীয় লোক-সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপৰেখাৰ ওপৰতো তুলনাত্মক দৃষ্টিভংগীৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

কি ধৰণৰ অধ্যয়নৰ বাবে ইয়াকে প্ৰয়োগ কৰা হ'ব সেয়া সম্পূৰ্ণভাৱে আলোচকৰ নিজা সিদ্ধান্তৰ বিষয়। কিন্তু আমাৰ বোধেৰে বৰ্তমান সময়ত সাহিত্যৰ যি কোনো গৱেষণাই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল লক্ষ্যবস্তুৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰাটো উচিত। ভাৰতৰ বেলিকা আমি তুলনাত্মক সাহিত্য প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সদায় এই কামৰ প্ৰতি সতৰ্ক হোৱা উচিত যাতে আমি এনে আলোচনাৰে আমাৰ গতানুগতিক সাহিত্য আলোচনাবোৰক নিজৰ বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত থিয় কৰাই এক বিশ্বমুখী ৰূপ দিব পাৰো। উদাহৰণস্বৰূপে যদি আজি আমি কোনোবা অসমীয়া ঔপন্যাসিকৰ ৰচনাত মানৱতাবাদৰ অন্বেষণ কৰো তেনেহ'লে তাৰ স্বৰূপ বুজাৰ বাবে বিশ্বৰ মানৱতাবাদী সাহিত্যৰ এক সামগ্ৰিক ৰূপৰেখা আৰু ভাৰতীয় চুবুৰীয়া সাহিত্যৰ মাজত থকা এনে আবেদনবোৰৰ ওপৰতো এবাৰ চকু ফুৰাব পাৰো আৰু এনেবোৰ আলোচনাৰ আধাৰত নিৰ্দিষ্ট উপন্যাসিক গৰাকীৰ বিশেষত্ববোৰ ফাঁহিয়াই দেখুৱাব পাৰো।

আমাৰ বোধেৰে ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত আমাৰ জাতীয় সাহিত্যৰ স্বৰূপ চিনাৰ বাবে আৰু আমাৰ ৰাষ্ট্ৰীয় ঐক্যক আৰু সুদৃঢ় কৰাৰ স্বাৰ্থতে আমি ৰামায়ণ, মহাভাৰত তথা আমাৰ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰাৰে সমৃদ্ধ কেতবোৰ ধ্ৰুপদী সাহিত্যৰ পুনৰ্নিৰ্মাণ (Recreation) সম্পৰ্কীয় আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত তুলনাত্মক সাহিত্যক অতি কাৰ্যকৰীভাৱে কামত লগাব পাৰো। এনেবোৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰাস্তীয় ভাষালৈ হোৱা অনুবাদ আৰু তাৰ আধাৰত নিৰ্মিত হোৱা বিভিন্ন ধৰণৰ সাহিত্য ৰূপৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণে আমাৰ জাতীয় সাহিত্যই কিদৰে বিভিন্ন প্ৰান্তত বিভিন্ন বৈচিত্ৰ্যৰে নিজকে সমৃদ্ধ কৰিছে তাৰ প্ৰতি আমাৰ দৃষ্টি প্ৰাসৰিত কৰিব আৰু বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজত হোৱা যোগাযোগ আৰু আদান-প্ৰদানৰ গতি-প্ৰকৃতি বিচাৰি উলিওৱাটো আমাক সহায় কৰিব। মাত্ৰ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োগৰ বেলিকা আমি সততে মনত ৰাখিব লাগিব যে—এক বিশ্বমুখী দৃষ্টিৰে আমি আমাৰ সাহিত্যৰ অধ্যয়ন চলাব লাগিব আৰু আমাৰ সাহিত্যৰ অন্তৰ্নিহিত বৈশিষ্ট্য তথা সত্ৰাক বিচাৰি উলিয়াই তাক বিশ্বৰ প্ৰেক্ষাপটত তুলি ধৰিব লাগিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ পদ্ধতিসমূহৰ প্ৰয়োগৰ দিশত সীমাবদ্ধতা আছে নে?
(৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

জন্মলগ্নে পৰাই সাহিত্যত তুলনাৰ ধাৰণাই সন্নিবিষ্ট হৈ আছে যদিও সপ্তদশ শতিকাৰ পৰাহে এই ধাৰণাই বিকাশ লাভ কৰে। এই ধাৰণাৰ সংজ্ঞা বিভিন্নজনে বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে যদিও পূৰ্ণাংগ ৰূপৰ সংজ্ঞাই আজিও লাভ কৰিব পৰা নাই।

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ কোনো সুনিৰ্দিষ্ট পদ্ধতি পোৱা নাযায়। দিনে দিনে ইয়াৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ অধ্যয়নৰ পদ্ধতিয়েও সদায় নতুন মোৰ লৈ আছে। তথাপি সাদৃশ্যগত, পৰস্পৰাগত, প্ৰভাৱগত, স্বীকৃত, সম্বন্ধমূলক, দ্বন্দ্বমূলক, তুলনামূলক আদি কেইটামান পদ্ধতি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছে।

একেদৰে প্ৰয়োগৰ দিশটো ইয়াৰ নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ দেখা নাযায়। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰ প্ৰসাৰিত হৈ আহিছে।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ আধুনিক ধাৰণা সম্পৰ্কে এটি নিবন্ধ যুগুত কৰক।
- ২) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰক।
- ৩) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিভিন্ন সংজ্ঞাবোৰ দাঙি ধৰি ইয়াৰ গ্ৰহণযোগ্য সূত্ৰটো বিবেচনা কৰক।
- ৪) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ দিশত থকা ধাৰা কেইটা কি কি? আলোচনা কৰক।
- ৫) তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰক।
- ৬) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ পদ্ধতি সমূহৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

হীৰেন গোঁহাই	: সাহিত্য, সত্তা আৰু সাধনা
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্য ৰূপৰেখা
প্ৰফুল্ল কটকী	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
কৰবী ডেকা হাজৰিকা	আৰু
পল্লৱী ডেকা বুজৰবৰুৱা	: তুলনামূলক সাহিত্য : বিকাশ আৰু বিৱৰ্তন
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা	: তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী	: তুলনাত্মক সাহিত্য কি ভূমিকা
নগেন্দ্ৰ	: তুলনাত্মক সাহিত্য
ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ	: সঞ্চয়িতা
A. Dev &	
S.K. Da (ed.)	: <i>Comparative Literature: Theory & Practice</i>
S.K. Chettarjee	: <i>World Literature & Tagore</i>
F.S. Dowson	: <i>Christianity in North East India</i>
Rene Wellek	: <i>Discrimination : Further Concept of Criticism</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ বিভিন্ন সংহতি (School)

বিভাগৰ গঠন :

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি
- ৩.৪ মাৰ্কিন সংহতি
- ৩.৫ চীনা সংহতি
- ৩.৬ ৰুছ সংহতি
- ৩.৭ কানাডিয়ান সংহতি
- ৩.৮ ভাৰতীয় সংহতি
- ৩.৯ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰবক্তাসকলে একেখন মঞ্চতে থাকি সামগ্ৰিকভাৱে এই অনুশাসনটিক আগুৱাই নিয়াৰ চেষ্টা কৰিলেও ইয়াৰ তত্ত্ব আৰু প্ৰয়োগৰ দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত সময় আৰু ভৌগোলিক ব্যৱধানে কেতবোৰ বিশিষ্ট লক্ষণ প্ৰকট কৰি তুলিছে। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ ভিত্তিতে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰো বিভিন্ন স্কুল বা সংহতি গঢ় লৈ উঠিছে। এনে সংহতিসমূহে অৱশ্যে এক নিৰ্দিষ্ট দৃষ্টিভংগী বা তেওঁলোকৰ বৈশিষ্ট্যকে খামোচ মাৰি ধৰি থকা নাই। সময়ে তেওঁলোকৰো পৰিৱৰ্তন সাধিছে। তথাপি 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ বিকাশৰ ইতিহাসত এই সংহতিবোৰৰ দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কে আলোকপাত কৰাটো একান্ত আৱশ্যকীয়, কাৰণ এনে আলোচনাই সময়ৰ গতিত হোৱা দৃষ্টিভংগীৰ পৰিৱৰ্তন, পৰিৱৰ্তন আৰু এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত থকা স্থানবিশেষৰ ভূমিকা সম্পৰ্কত আমাক সজাগ কৰি তুলিব।

পূৰ্ববৰ্তী বিভাগত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ আধুনিক ধাৰণা, সংজ্ঞা, পদ্ধতি আৰু প্ৰয়োগৰ বিষয়ে সাম্যকভাৱে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই বিভাগটোত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীবোৰ চালিজাৰি চোৱা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- ইউৰোপত প্ৰচলিত তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ ধাৰা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;
- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দিশত মাৰ্কিন সাহিত্যত প্ৰচলিত অধ্যয়নৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে অনুধাৱন কৰিব পাৰিব;

- চীন দেশত তুলনাত্মক সাহিত্যই কি মূল তত্ত্বৰ ওপৰত গা কৰি এক বিদ্যায়তনিক বিষয় হিচাপে গা কৰি উঠিছে তাক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব; আৰু
- ৰুছ, কানাডা আৰু ভাৰতবৰ্ষত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ পটভূমি সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।

৩.৩ ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি বুলি যিটো সংহতি বা সম্প্ৰদায়ৰ কথা বুজাব বিচৰা হৈছে সেই সংহতিৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিকাশত ইটালীৰ দৰে দেশৰো অৱদান আছে। ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিলেও ই আছিল আচলতে সামগ্ৰিকভাৱে ইউৰোপত বিকাশ লাভ কৰা সাহিত্য অধ্যয়নৰ নতুন দৃষ্টিভংগীৰেই এক ফলশ্ৰুতি, কাৰণ ঔদ্যোগিক বিকাশৰ ফলস্বৰূপে ইউৰোপতেই বৌদ্ধিক বিপ্লৱৰো সূচনা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰভুত্ব বৰ্তাই ৰখাৰ প্ৰয়োজনতেই আৰম্ভ হৈছিল সমগ্ৰ বিশ্বক এককেন্দ্ৰিক বুলি ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰৱনতা 'This identitarian-universalist theory can be said to have sprung from the hegemonic needs of the rising industrial capitalist class of Europe, from the pressure of disintegrating Europe under the world wars, and from the ideological remnants of a medieval theocentric worldview that explain the universe as structure around a centre.' (Dev. A. & Das S.K. (ed.) 1987-71) সেই হিচাপে ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ মাজেৰে বিকশিত দৃষ্টিভংগীক ইউৰোপৰ এই সামগ্ৰিক দৃষ্টিভংগীৰেই এক সংহত ৰূপ বুলিব পাৰি।

'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ ধাৰণাটোক এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ এক অগ্ৰণী ভূমিকা আছে। লক্ষণীয় যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিদ্যায়তনিক বিভাগ প্ৰতিষ্ঠাৰ অগ্ৰদূত বিশ্ববিদ্যালয় সমূহৰ ভিতৰত এখন হ'ল সাৰব'ৰ্ন বিশ্ববিদ্যালয় আৰু ফৰাচী ভাষাতে প্ৰকাশ পোৱা এই সন্দৰ্ভৰ প্ৰথম পত্ৰিকা খনিৰ উৎপত্তি স্থল হ'ল পেৰিচ বিশ্ববিদ্যালয়। আচলতে দীৰ্ঘদিন ধৰি এই চিন্তা ভাৱনাই ইটালী, ফ্ৰান্স, জাৰ্মান আদি দেশৰ মাটিতে পক লৈ উঠিছে আৰু ক্ৰমে ই আমেৰিকা, ৰাছিয়া আদিৰ বিশ্ববিদ্যালয় সমূহকো আকৰ্ষিত কৰিছে। সেই ফালৰ পৰা 'ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি'টোক এক নিৰ্দিষ্ট স্থান বিশেষৰ, এক জাতীয়তাৰ বা সমালোচনাৰ এক বিশিষ্ট বাকভংগীৰ প্ৰতিনিধি বুলি ভবাতকৈ 'তুলনাত্মক সাহিত্য' জগতলৈ আগবঢ়োৱা সামগ্ৰিক বৰঙণিৰ পৰিচায়ক হিচাপেহে গণ্য কৰা উচিত আৰু এই সংহতিৰ প্ৰবক্তাসকলে এই সংহতিক তেনেদৰেই মূল্যায়ন কৰিব বিচাৰে। আমাৰ বোধেৰে এনে মূল্যায়নৰ এক যুক্তিযুক্ততা আছে, কাৰণ এই সংহতিৰ মাজেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাবোৰেই বিকাশ লাভ কৰিছিল। তদুপৰি এইবোৰেই আছিল এনে অধ্যয়নৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়। অৰ্থাৎ সময়ৰ গতিত ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিও সাহিত্য আলোচনাৰ ন-ন তত্ত্ব আৰু পদ্ধতিৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ত্ত হৈছে। কিন্তু ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ মূল বৈশিষ্ট্য হিচাপে যিবোৰ বৈশিষ্ট্য আজিও উল্লিখিত হৈ আছে সেইবোৰ নিশ্চিতভাৱেই ইয়াৰ প্ৰাৰম্ভিক কালৰে বৈশিষ্ট্য। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ মাজেৰেই তুলনাত্মক সাহিত্যই বহুকাল ধৰি বাট বুলিছে—অন্ততঃ ১৯৫৮ চনত North Carolina বিশ্ববিদ্যালয়ত বহা তুলনাত্মক সাহিত্য সংগঠনৰ (ICLA) দ্বিতীয় কংগ্ৰেছ পৰ্যন্ত। তেতিয়ালৈকে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ জগতত ফৰাচী গৱেষকসকলৰ উদ্যোগেই আছিল আটাইতকৈ উল্লেখনীয় আৰু তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই সাহিত্যৰ মাজৰ আন্তৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ইতিহাসৰ অধ্যয়নতে গুৰুত্ব

প্ৰদান কৰিছিল। গতিকে ইতিহাস-বিচাৰ আৰু প্ৰভাৱ, অনুকৰণ আদিৰ অধ্যয়নেই তেতিয়ালৈকে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ জগতত অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল, যিটো আজিও ফৰাচী সংহতিৰ এক উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য হিচাপে চিহ্নিত হৈ থাকিল। অন্ততঃ পোনপটীয়াভাৱে আমেৰিকান আৰু ফৰাচী সংহতিৰ বৈশিষ্ট্য বোলোতে ক্ৰমে ইয়াৰ নান্দনিকতা আৰু ঐতিহাসিকতাৰ দিশ দুটাকে গুৰুত্ব সহকাৰে তুলি ধৰা হয়।

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ আগশাৰীৰ প্ৰবক্তাসকল হ'ল Brunel, Pichois, Van Tieghem, Robert Jauss, Fernand Baldensperger, Rene Etiemble ইত্যাদি। এওঁলোকৰ বেছিভাগেই সম্ভৱনা, অনুকৰণ, উৎস, প্ৰতিক্ৰম আদিৰ আলোচনাৰ প্ৰতি আগ্ৰহশীল। এনেবোৰ আলোচনাৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰাৰ ওপৰতে ফৰাচী গবেষকসকলে অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। সামগ্ৰিকভাৱে বিশ্লেষণ কৰিলে এওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগীৰ মাজত তিনিটা বিশেষ দিশ প্ৰতিফলিত হয়— (১) বিভিন্ন সাহিত্যৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্কৰ অধ্যয়ন, (২) সাহিত্যৰ আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ ইতিহাস অধ্যয়ন আৰু (৩) প্ৰভাৱ, সংগ্ৰহণ আদিৰ অধ্যয়ন। ভালদৰে লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে এই তিনিওটা দিশেই ঐতিহাসিক বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াটোকেই শক্তিশালী কৰি তোলে। প্ৰখ্যাত ফৰাচী তুলনাশাস্ত্ৰ Van Tieghem-ৰ বক্তব্যই এই ধৰণৰ ধাৰণাক তুলি ধৰিছে— “The object of Comparative literature is essentially ‘The Study of diverse literature in their relations with one another’ or ‘the history of international relations’ or a ‘branch of literary history’”. (Wellek, Rene : 1970.15)

গতিকে ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ প্ৰবক্তাসকলে তুলনাত্মক পদ্ধতিক সাহিত্য অধ্যয়নৰ এক ঐতিহাসিক পদ্ধতি বুলি ভাবে আৰু এই অধ্যয়নৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ গতি-প্ৰকৃতিৰ অনুসন্ধান কৰাত বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। কাৰণ গতি-প্ৰকৃতিৰ অধ্যয়নে বিভিন্ন ঠাইত সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰূপৰ বিকাশ কেতিয়া হৈছে, কেনেকৈ সাহিত্যৰ একোটা ৰূপ বা চিন্তাই কোন ঠাইলৈ প্ৰব্ৰজন কৰিছে, কোন দেশে কোনটো ধাৰণাক কেনেদৰে গ্ৰহণ কৰিছে বা একোটা বিশ্বজনীন চিন্তা বা ধাৰাই বেলেগ বেলেগ ঠাইত কেনেধৰণৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছে— এই সকলোবোৰ কথাৰ এক ঐতিহাসিক ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে সহায় কৰে। এওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে এনে অধ্যয়নেইহে সাহিত্যক তাৰ জাতীয় বা ভাষিক পৰিধিৰ বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিব পাৰে।

অৱশ্যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দ্বিতীয় আন্তৰ্জাতিক সন্মিলনত ৰেনে ৱেলেকে দিয়া ভাষণটোৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপেই পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত ফৰাচী তুলনাবিদসকলৰো মনোভাৱৰ কিছু পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। এনে পৰিৱৰ্তনৰ আভাস স্পষ্ট হৈ উঠিছে প্ৰখ্যাত ফৰাচী গবেষক Rene Etiemble-ৰ বক্তব্যত। তেওঁ তুলনাত্মক সাহিত্যক মানৱতাৰ এটা ৰূপ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে আৰু মানুহৰ মাজত পৰস্পৰ বুজাবুজিৰ প্ৰক্ৰিয়াক তৰাৱিত কৰাৰ মাজেৰে তুলনাত্মক সাহিত্যই মানৱজাতিৰ ঐক্য আৰু প্ৰগতিক উৎসাহিত কৰে বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ ৱেলেকৰ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতি আদৰ্শ জনাইছে আৰু মন্তব্য কৰিছে যে ‘History and historicism are not always progressive, nor aesthetics always reactionary; it would help to develop a comparative literature which, combining the historical method with the critical spirit...the prudence of sociologist with the boldness

of the aestheticism, would not last, at one stroke, give our discipline a worthy purpose and appropriate methods. (*Dev. A & Das S.K. (ed.) 1987.41*) ফৰাচী তুলনাবিদসকলৰ মাজত সম্প্ৰতি এই দুয়োটা পদ্ধতিৰ যুগপৎ প্ৰয়োগে বিশেষভাৱে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কি তত্ত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতি গঢ় লৈ উঠিছে?
(৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৪ মাৰ্কিন সংহতি

ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ পিছতে তুলনাত্মক সাহিত্যিক আগুৱাই নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত মাৰ্কিন পণ্ডিতসকলৰ বৰঙনি উল্লেখনীয়। এই সংহতিৰ প্ৰতিষ্ঠিত পণ্ডিতসকল হ'ল— Rene Wellek, Austin Waren, Harry Lavin, H.H. Henry RemaK, Paul Werner Friedrich, Owen Alridge ইত্যাদি। আমেৰিকাত এই বিদ্যানুশাসনৰ প্ৰথমটো বিভাগ প্ৰতিষ্ঠা হয় কাৰ্ণেল বিশ্ববিদ্যালয়ত। তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে ১৯৫৮ চনত International Comparative Literature Association-ৰ প্ৰখ্যাত দ্বিতীয় কংগ্ৰেছৰ অধিবেশন অনুষ্ঠিত হয় Chapel Hillৰ North Carolina বিশ্ববিদ্যালয়ত। এই দ্বিতীয় কংগ্ৰেছেতেই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিকাশৰ প্ৰায় এশ বছৰীয়া ইতিহাসৰ গভীৰ সমালোচনা হয় আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে গবেষকসকলে এক সচেতন মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰে। এই দ্বিতীয় কংগ্ৰেছেতেই Rene Wellek-নামৰ গবেষক গৰাকীয়ে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতাৰ বিভিন্ন দিশ ফঁহিয়াই আলোচনা কৰাৰ লগতে তুলনাত্মক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত বিশ্ববীক্ষা আৰু নান্দনিক বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ অপৰিহাৰ্য্যতাক তুলি ধৰে। সেইফালৰ পৰা ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিক তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰথম চাপটোৰ শক্তিশালী দৃষ্টিভংগী বুলি গ্ৰহণ কৰিলে মাৰ্কিন সংহতিক ইয়াৰ বিকাশৰ দ্বিতীয় স্তৰটোৰ অন্যতম প্ৰভাৱশালী চিন্তা-চেতনা বুলি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। এইক্ষেত্ৰত ইয়াৰ নতুনত্ব বা বিশেষত্ব হ'ল চিন্তাৰ মুক্ততাত, নান্দনিকতাৰ অনুসন্ধানত আৰু দৃষ্টিভংগীৰ বিশ্বায়নত।

মাৰ্কিন সংহতিয়ে সাদৃশ্য, প্ৰভাৱ, শৈলী, বিধা অনুকৰণ, অনুৰনন আদিকে ধৰি পৰম্পৰা, ধাৰা আদিৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণতো গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে যদিও এনে বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ মাজেৰে সাহিত্যৰ 'নান্দনিক' দিশসমূহক উদ্ঘাটন কৰাত অধিক মনোনিবেশ কৰিছে। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে সাহিত্যৰ বাহ্যিক ৰূপ যিয়েই নহওক বা যাৰ প্ৰভাৱ বা অনুৰণনেই নাথাকক, সি দীপ্তিমান হৈ উঠে তাৰ অন্তৰ্নিহিত সত্ত্বাত বিৰাজমান হৈ থকা নান্দনিক সৌন্দৰ্যৰ মাজেদি। গতিকেই সাহিত্যৰ মাজৰ এই সৌন্দৰ্যৰ অনুসন্ধান নকৰিলে সাহিত্যৰ আলোচনা কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিব নোৱাৰে। এনে কাৰণতেই আধুনিক সমালোচকসকলে উক্তিৰ মাজত আৱিষ্কাৰ কৰা শূন্যতাক এওঁলোকে মানি ল'ব নোখোজে।

আনকি Rene Wellekৰ দৰে প্ৰখ্যাত পণ্ডিতেও কয়— Such literary theories only served to erect neoneihilistic ivory towers for opposing aesthetics’...it was impossible for literary theories not to deal with evaluation and not to judge good and evil, beauty and ugliness, richness and impoverishment, ideology and artistry.’ (Dev. A & Das S.K. (ed.) 1987.44) ৱেলেকেই নহয় Owne Altridge-ৰ দৰে সমালোচকেও সাহিত্যৰ গবেষণাত নান্দনিক মানৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ প্ৰতি অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। সাহিত্য বিচাৰত প্ৰভাৱ, অনুকৰণ বা অনুৰণনৰ উৎপত্তি সম্বন্ধীয় বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ প্ৰতি এওঁলোকৰ বিশেষ আগ্ৰহী নহয়। এওঁলোকে মানৱতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰে সাহিত্যৰ বিশ্বায়নৰ সপক্ষে মত পোষণ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

মাৰ্কিন সংহতিৰ তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ মূল উদ্দেশ্য কি? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৩.৫ চীনা সংহতি

চীনদেশত তুলনাত্মক সাহিত্যই এক বিদ্যায়তনিক বিষয় হিচাপে ভূমুকি মাৰে বিংশ শতিকাৰ তৃতীয় দশকত। বেইজিঙৰ ‘Qinghua’ বিশ্ববিদ্যালয়ত ১৯২৯ চনৰ পৰা ১৯৩১ চনলৈকে দুটা বিশেষ পাঠ্যক্রমেৰে তেতিয়াৰ কেন্দ্ৰীয় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইংৰাজী সাহিত্যৰ মুৰব্বী অধ্যাপক I.A. Richards-এ বিষয়টো চীনাৰ চিন্তা-জগতলৈ প্ৰসাৰিত কৰে। ইয়াৰ পিছৰ পৰাই উক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে ভালেসংখ্যক গৱেষকক বিষয়টোৰ ওপৰত প্ৰশিক্ষিত কৰে আৰু এই চাম গৱেষকেই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থপাতিৰ অনুবাদ কৰাৰ লগতে মৌলিক আলোচনাতো ব্ৰতী হয়। দ্বিতীয় মহাযুদ্ধই এই উদ্যোগ কিছু স্তিমিত কৰিছিল যদিও চীনাৰ গৱেষকসকলে তেওঁলোকৰ জাতীয় বিকাশৰ স্বার্থতেই এই বিশ্বমুখী অন্বেষণ অব্যাহত ৰাখে আৰু চীনা তুলনাত্মক সাহিত্যই এই দিশেৰেই নিজৰ চিন্তা-ভাৱনাক আগুৱাই নিয়ে। Zhu Guangian, Qian Zhongshu, Ji Xianlin আদি গৱেষকৰ লেখনীয়ে আৰম্ভনিৰে পৰাই এক বিশ্বজনীন প্ৰেক্ষাপটৰ পৰা সাহিত্য আলোচনাক চাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। সত্তৰৰ দশকত তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগীৰ ভেটিতে চীনা তুলনাত্মক সাহিত্যৰ পুনৰুত্থান ঘটে। পিছলৈ ১৯৭৯ চনত প্ৰকাশ পোৱা Qian-ৰ Partial Views নামৰ চাৰিটা খণ্ডৰ গ্ৰন্থখনে তুলনাত্মক সাহিত্যিক সাহিত্য আলোচনাৰ আটাইতকৈ আগবঢ়া অনুশাসন (Frontier Discipline) হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

চীনা তুলনাত্মক সাহিত্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান হ’ল ইয়াৰ চিন্তাৰ নতুনত্বত। প্ৰসংগক্রমে উল্লেখনীয় যে সভ্যতাৰ দ্ৰুত বিকাশে যিদৰে ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ দৰে অনুশাসন একোটাৰ প্ৰসাৰক অধিক খৰটকীয়া কৰিছে, একেধৰণে মানুহৰ আত্মচেতনাকো চূড়ান্ত অৱস্থালৈ আগুৱাই নিছে। এনে অৱস্থাত প্ৰচলিত মূল্যবোধ,

প্ৰতিষ্ঠিত যুক্তি বা উপলব্ধি, নান্দনিক চেতনাৰ ধাৰণা সকলোবোৰেই এক প্ৰত্যাহানৰ মুখামুখি হৈছে। আধুনিক সমালোচকসকলে মানৱসত্তাৰ মহত্বম প্ৰকাশ ‘উক্তিকেই’ (discourse) অৰ্থহীন প্ৰপঞ্চ বুলি ভাবিবলৈ লৈছে আৰু ইয়াৰ মাজতো আৱিষ্কাৰ কৰিছে শূন্যতা। কিন্তু এনেবোৰ সাহিত্য তত্ত্বৰ কোনোটোৱেই সমাজত স্থায়ীভাৱে খোপনি পুতিব পৰা নাই। কম সময়ৰ ব্যৱধানতে বহু তত্ত্বৰ জন্ম হৈছে আৰু তাতোকৈ কম সময়ৰ ব্যৱধানতে ইটোৱে আনটোক স্থানান্তৰিত কৰিছে। পণ্ডিতসকলৰ বহুতেই উপলব্ধি কৰিছে যে এনেবোৰ তত্ত্বই সৃষ্টিশীল সাহিত্য সাধনাৰ পৰা আঁতৰি থাকি কেৱল তত্ত্বৰ পৰিপূষ্টি বাবেই যুক্তিৰ বিভীষিকা সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে ৰেনে ৰেলেকৰ দৰে সমালোচকেও এনেবোৰ মতাদৰ্শই সাহিত্যৰ মাজত থকা জীৱনবোধ তথা নান্দনিক চেতনাৰ উপলব্ধি বা অভিজ্ঞতাক নচাৎ কৰিবলৈ চলোৱা প্ৰচেষ্টাক তীব্ৰভাৱে নিন্দা কৰিছে। ৰেলেকৰ এনে নিন্দা বা প্ৰতিবাদ সাহিত্যৰ সত্ত্বাৰ সপক্ষে বলিষ্ঠ পদক্ষেপ যদিও সমসাময়িক যুক্তি বা চিন্তাৰ প্ৰতি নিৰ্লিপ্ততা বা নিষ্ক্ৰিয়তা প্ৰদৰ্শনো হ’ব প্ৰগতিৰ পৰিপন্থী। তদুপৰি এনে নিৰ্লিপ্ততাই শেষ সময়ত নিজৰ তত্ত্ব বা পদ্ধতিকো যথার্থ সুৰক্ষা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰিবগৈ। গতিকে অনিবাৰ্যভাৱেই এনেবোৰ তত্ত্বৰ প্ৰতি চকু-কান খোলা ৰাখিয়েই প্ৰতিৰোধ গঢ়ি তুলিব লাগিব আৰু সেই স্বাৰ্থতেই এনেবোৰ নতুন সাহিত্য-তত্ত্বক সচেতনভাৱে বিচাৰ কৰিব লাগিব।

এনে দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণৰ মাজেৰেই সত্ত্বৰ দশকৰ পৰৱৰ্তী চীনা তুলনাবিদসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰগতিশীল মনোভাবৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে আৰু সাহিত্যৰ অভিনৱ তত্ত্ববোৰৰ মাজতেই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সম্ভাৱনা উজ্জ্বল কৰি তুলিছে। নতুন চাম চীনা তুলনাবিদৰ বাবে সেয়ে এনেবোৰ তত্ত্ব এলাগী নহয়, বৰং তাৰ মাজেৰেই তেওঁলোকে আগুৱাই নিব বিচাৰিছে তেওঁলোকৰ অৱেষণ। সেয়েহে পেৰিচত অনুষ্ঠিত ১৯৮৫ চনৰ আন্তৰাষ্ট্ৰীয় তুলনাত্মক সাহিত্য সংগঠনৰ অধিবেশনত অধ্যাপক Etienne-এ তেখেতৰ অন্তিম ৰাজহুৱা ব্যক্তব্যৰ মাজেৰে চীনৰ এই প্ৰচেষ্টাক ‘The Revival of Comparative Literature in China’ শীৰ্ষক আলোচনাৰে সুন্দৰভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে। তেখেতে কৈছে “The awakening of comparative literature in China will without doubt, greatly contribute to the development of world comparative literature” (Dev A. & Das S.K. (ed.) 1987.46) সন্দেহ নাই চীনৰ এই দৃষ্টিভংগীক তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তৃতীয় স্তৰৰ শক্তিশালী ধাৰা হিচাপে গণ্য কৰিব পৰি।

শেহতীয়াভাৱে চীনদেশৰ তুলনাবিদসকলে ‘Chinese Marxist Aesthetic System’-ৰ মাজৰে নিজৰ গৱেষণাক আগুৱাই নিবলৈ যত্নবান হৈছে। চল্লিশৰ দশকলৈ চীনৰ আলোচকসকলে ছোভিয়েত তাত্ত্বিকসকলে প্ৰতিষ্ঠা কৰা তথ্যৰ ওপৰতে অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। কিন্তু বৰ্তমান তেওঁলোকে বিশ্বৰ সকলো তত্ত্বৰ প্ৰতি সজাগ দৃষ্টি ৰাখি Chinese Marxist Aesthetic Systems-ৰ মাজেৰে এনে অধ্যয়নক এক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে। এওঁলোকে ছোভিয়েত ৰক্ষণশীলতা পৰিহাৰ কৰি মাল্ক্ষীয় নন্দনতত্ত্বলৈ অহা নতুন প্ৰত্যাহানবোৰৰ মুখামুখি হোৱাৰ প্ৰতি যত্নবান হৈছে। তদুপৰি বিদেশী অৰ্থাৎ মূলতঃ পাশ্চাত্য সাহিত্য তত্ত্বৰ আধাৰত চীনা সাহিত্য বিচাৰ কৰাৰ লগতে চীনা সাহিত্যতত্ত্বৰ আধাৰতো বিদেশী সাহিত্যৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ প্ৰতিও তেওঁলোকে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। Li Zehou, Liu Mingjiu, Yue Daiyun, Ziang Kongyang আদি নবীন গৱেষকসকলে এনে দৃষ্টিৰে চীনৰ তুলনাত্মক সাহিত্যক আগুৱাই নিবলৈ চেষ্টা কৰিছে আৰু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ আলোচনাৰ মাজত যাতে সংখ্যালঘুসকলৰ সাহিত্যৰ প্ৰতি অমনোযোগিতা বা অবিচাৰ কৰা নহয় তাৰ প্ৰতিও সততে দৃষ্টি ৰাখিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

চীনা তুলনাত্মক সাহিত্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৬ ৰুছ সংহতি

স্কালিনৰ সময়ত তুলনাত্মক সাহিত্যিক বুৰ্জোৱা সাৰ্বজনীনতাবাদৰ এক অন্য ৰূপ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু দ্বিতীয় মহাযুদ্ধই ছেদেলি-ভেদেলি কৰা ইউৰোপৰ ঔদ্যোগিক পূৰ্ণপতিসকলক এক কৰাৰ স্বার্থতে এনে মতাদৰ্শৰ বিকাশ হোৱা বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছিল। ৰুছ পণ্ডিতসকলৰ এনে ধাৰণাই অৱশ্যে শূন্যতে জন্ম লাভ কৰা নাছিল। তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰথম স্তৰৰ প্ৰায় এশবছৰৰ ইতিহাসে অন্তত তাকেই প্ৰমাণ কৰিছিল। এই অনুশাসনৰ মাজত থকা জাতীয় পৰিধি ভঙাৰ দাবীয়ে যে সময়ত পয়মাল ঘটাব পাৰে সেই সম্পৰ্কে আজি প্ৰায়বোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ তুলনাবিদসকল সচেতন।

ৰুছ পণ্ডিতসকলে ভাবিছিল যে জাতীয় সাহিত্যই বিশ্বৰ কলা-সংস্কৃতিৰ ভঁৰাললৈ আগবঢ়োৱা বৰঙনিবোৰৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণহে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল বিষয় হ'ব লাগে। কিন্তু মানুহে নিজে তৈয়াৰ কৰি লোৱা বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণাটোৰ মাজত জাতীয় সাহিত্যৰ বৰঙণিবোৰৰ চিন-চাব মচি পেলোৱাটো যদি তুলনাত্মক সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য হয় তেনেহ'লে সি গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। তেওঁলোকে মাক্সীয় দৃষ্টিভংগী সন্মুখত ৰাখি এই ধৰণৰ মত পোষণ কৰে যে বিভিন্ন জাতীয় সাহিত্যৰ মাজত থকা সামগ্ৰিকতা আৰু নিৰ্দিষ্টতাৰ দ্বন্দ্বিক ঐক্যক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ মাজেৰে জাতীয় সাহিত্যৰ বৰঙণিক গভীৰভাৱে উপলব্ধি কৰিব লাগিব। লগে লগে বিভিন্ন সামাজিক অৱস্থাত ইবোৰৰ বিভিন্ন ধাৰাবোৰৰ বিকাশৰ গতি নিৰ্ণয় কৰিব লাগে। এনে দৃষ্টিভংগীয়ে জাতীয় সংস্কৃতিক গণতান্ত্ৰিকভাৱে সমৃদ্ধ কৰিব আৰু তেতিয়াহে বিশ্বমুখী ভাবনাৰ প্ৰকৃত বিকাশ ঘটিব। কাৰণ বিশ্বমুখী ভাবনা এক ওপৰৰ পৰা জাপি দিয়া প্ৰক্ৰিয়া নহয়। প্ৰত্যেক জাতি বা জনগোষ্ঠীৰ সাংস্কৃতিক চেতনাক গণতান্ত্ৰিক মতাদৰ্শই সমৃদ্ধ কৰিব পাৰিলেহে এনে এক ভাবনাৰ ভেটি নিৰ্মাণ হ'ব।

ৰুছ পণ্ডিতসকলৰ বিশেষকৈ E.G. Neypokeva, Andrey- A. Zhdanov আদি চিন্তাবিদসকলৰ দৃষ্টিভংগীক বহুতেই সংকোচনীল মনোভাৱৰ বুলি মন্তব্য কৰিব খোজে। সন্দেহ নাই যে ৰুছ চিন্তাবিদসকলৰ বেছিভাগেই মাক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰ বাবে অইন মতবাদক প্ৰশ্ন নিদেয়ে আৰু বহুতে আনকি মাক্সীয় মতাদৰ্শকো এই নতুন পটভূমিত যাচাই কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ নকৰে। অৱশ্যে এনে সীমাবদ্ধতা থাকিলেও এওঁলোকে কৰা সন্দেহ আৰু সম্ভাৱনাৰ যুক্তিযুক্ততাক দলিয়াই পেলাব নোৱাৰি। বিশেষকৈ প্ৰকৃত গণতান্ত্ৰিক চেতনাই সমৃদ্ধ লাভ নকৰাৰ বাবেই আৰু অন্যান্য বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে প্ৰকট হৈ পৰা পূৰ্ণজীবনী বিশ্বায়নৰ স্বার্থৰ বাবেই 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ মাজতো জাতীয় বা জনগোষ্ঠীয় বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতি সচেতন হৈ পৰা প্ৰৱণতা এতিয়াও শক্তিশালী ৰূপত বৰ্তি আছে। সেই ফালৰ পৰা ৰুছ পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা অমূলক নহয়।

কিন্তু তেওঁলোকৰ মাজত থকা বক্ষণীলতাকো সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি আৰু সেইবাবেই চীনা পণ্ডিতসকলে নিজকে এনে ছোভিয়েত বক্ষণশীলতাৰ পৰা মুক্ত কৰি নতুন প্ৰগতিবাদী দৃষ্টিভংগীৰে বাট বুলিছে। অৱশ্যে শেহতীয়া দিনবোৰত ছোভিয়েত চিন্তাবিদসকলকো এনে নতুন মতাদৰ্শই প্ৰভাৱিত কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ক'ছ সংহতিৰ তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৭ কানাডিয়ান সংহতি

কানাডাৰ বিদ্যায়তনিক জগতত তুলনাত্মক সাহিত্যই কিছু পলমকৈহে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ইয়াৰ বক্ষণশীল মনোভাৱ আৰু বৃটিছ বিশ্ববিদ্যালয়সমূহৰ প্ৰাধান্য। ১৯৬১-৬২ চনতহে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ এটা স্বতন্ত্ৰীয়া বিভাগ কানাডাৰ Alberta বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰতিষ্ঠা হয়। 'Canadian Review of Comparative Literature' নামৰ কানাডিয়ান তুলনাত্মক সাহিত্য সংগঠনৰ পত্ৰিকাখনো প্ৰকাশ হয় এই Alberta বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰাই।

কানাডাৰ জনসমষ্টিৰ বেছিভাগ মানুহেই যিহেতু বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা হোৱা প্ৰব্ৰজনৰ মাজৰে অহা, সেয়েহে তেওঁলোকৰ বিদ্যায়তনিক দৃষ্টিভংগীতো ইউৰোপৰ বিভিন্ন দেশৰ প্ৰভাৱ বিদ্যমান। দৃষ্টিভংগীৰ এনে বিভিন্নতাই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিস্তাৰৰ বাবে এক নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰাত কিছু আত্মকালৰ সৃষ্টি কৰিছে যদিও Northop Frye, Eugene Joliat, Victor Graham, Paul Zumthor, D.M. Hayne, D.G. Jones, M.D. Dimic, E.D. Blodgett, Philip Stratford আদি তুলনাবিদসকলে এই দিশটোৰ প্ৰতি উল্লেখনীয় অৱদান আগবঢ়াইছে।

কানাডাৰ দ্বিভাষিক সমস্যা বৰ্তমানলৈকে সমাধানযোগ্য হৈ উঠা গৈ নাই। ইয়াৰ দুই মূল প্ৰভাৱশালী ভাষা হ'ল ইংৰাজী আৰু ফ্ৰাচী। তদুপৰি থলুৱা Quebec সকলৰো দাবী যথেষ্ট সবল। ৰাজনৈতিক কাৰণতে ইয়াৰ ভাষা সমস্যাই এক সমাধানযোগ্য সূত্ৰ নোপোৱাত সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰতো ইয়াৰ প্ৰভাৱ অপ্ৰতিৰোধ্য হৈ পৰিছে। এনে ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ সমাধানকল্পে চলোৱা প্ৰচেষ্টাবোৰ হৈ পৰিছে দুজন কলা মানুহে গোৱা দ্বৈত সংগীতৰ দৰে (a duet/with two deaf singer)

অৱশ্যে শেহতীয়াভাৱে এচাম নতুন সমালোচকে এনে পৰিবেশৰ মাজতেই এক ঐক্যসূত্ৰ উদ্ভাৱনৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছে আৰু এক বুজাবুজিৰ মনোভাৱেৰে তুলনাত্মক সাহিত্য আলোচনাক আগুৱাই নিয়াৰ প্ৰয়াস কৰিছে। তেওঁলোকে এই দুয়োটা প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰি দেখিছে যে একে জাতীয় অনুভৱ আৰু একে আত্ম পৰিচয়ৰ

মাজেৰেই দুয়োটাৰে মাজত কেতবোৰ যোগসূত্ৰই বিকাশ লাভ কৰিছে। অধ্যাপক চন্দ্ৰ মোহনে Suther land ৰ ভাষাৰেই কৈছে—“If the notable parallels in French Canadian and English Canadian literature have any significance at all, then it must be because there does exist a single common national myslique, a common set of conditioning forces, the mysterious apparatus of a single sence of identity.” (Dev A. Das. S.K. ed. 1987-32)— এনে দৃষ্টি সন্মুখত ৰাখি নতুন পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰে কানাডিয়ান সংহতিয়ে নিজৰ বিস্তাৰ অব্যাহত ৰাখিছে। তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগীয়ে ফ্ৰান্স-জাৰ্মান, আমেৰিকান বা চীনা সংহতিবোৰৰ দৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক দৃষ্টিভংগীত কোনো সংযোজন বিযোজন ঘটোৱা নাই, কিন্তু ভাষিক সমস্যা জৰ্জৰিত দেশবোৰৰ বাবে নতুন পৰীক্ষা নিৰীক্ষাৰ বাট মুকলি কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নত কানাডিয়ান সংহতিৰ মূল বাধা ক’ত? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

৩.৮ ভাৰতীয় সংহতি

ভাৰতীয় তুলনাত্মক সাহিত্য সন্দৰ্ভত এটি সুকীয়া অধ্যায়ত এক বিস্তৃত আলোচনাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। এই অধ্যায়ত মাত্ৰ এই কথাই উল্লেখনীয় যে অকল ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ সামগ্ৰিক লক্ষ্য আৰু দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতি আস্থা প্ৰদৰ্শন কৰিয়েই ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত ইয়াৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণক আগুৱাই নিব নোৱাৰি। ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে ‘বহুভাষিক আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ দেশ’ এখনত তুলনাবিদসকল আন ভালেমান নতুন সমস্যাৰ সন্মুখীন হয় আৰু তাৰ মাজেৰেই তেওঁলোকে এনে যত্ন অব্যাহত ৰাখিব লাগে। পৃথিৱীৰ সকলো দেশতে, সকলো সময়তে মানৱ সভ্যতাৰ গতি-প্ৰকৃতি নিৰ্ণীত হয় আৰ্থ-ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা। সেয়েহে ‘বিশ্বভাৱনা’ গ্ৰহণ কৰিও ৰাজনৈতিক বা অৰ্থনৈতিক কাৰণত আমি বেলেগ বেলেগ পৰিস্থিতিৰ মুখামুখি হওঁ। সেইবাবেই তুলনাত্মক সাহিত্যয়ো তাৰ মূল লক্ষ্য একে ৰাখি দেশ ভেদে কেতবোৰ নতুন নতুন দৃষ্টিভংগী বা পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজ-সংস্কৃতি যিদৰে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ একেদৰে ইয়াৰ ভাষা-সাহিত্যও বৈচিত্ৰ্যৰে ভৰপূৰ। সেয়েহে ভাৰতীয় ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাও ভালেমান সমস্যাবে ভাৰাক্ৰান্ত। তথাপি তাৰ মাজতে ভাৰতীয় তুলনাবিদসকলে এই বিদ্যায়তনিক অনুশাসনক আগুৱাই নিয়াৰ প্ৰয়াস কৰিছে আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ এই প্ৰয়াসে তৃতীয় বিশ্বৰ বহুভাষিক দেশবোৰৰ সাহিত্য অধ্যয়নৰ বাবে স্বাভাৱিকভাৱেই ভালেমান নতুন পথৰ সন্ধান দিব পাৰিছে। গতিকে বিশ্বৰ তুলনাত্মক সাহিত্য ক্ষেত্ৰত ‘ভাৰতীয় সংহতি’ৰো এক সুকীয়া মূল্য আছে।

৩.৯ সাৰাংশ (Summing Up)

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ দিশত সময় আৰু ভৌগোলিক অৱস্থান অনুসৰি কেতবোৰ সংহতি গঢ় লৈ উঠিছে। সামগ্ৰিক ভাৱে ইউৰোপত বিকাশ লাভ কৰা ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিটোৱে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাটোক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাত অগ্ৰগণী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। মাৰ্কিন সংহতিয়ে সাদৃশ্য, প্ৰভাৱ, শৈলী, দিশ অনুসৰণ, অনুৰণণ আদিকে ধৰি পৰম্পৰা, ধাৰা আদিৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। বিংশ শতিকাৰ তৃতীয় দশকত প্ৰতিষ্ঠিত চীনা সংহতিৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান হ'ল চিন্তাৰ নতুনত্ব। এই চিন্তা-চৰ্চাই মানুহৰ আত্মচেতনাক চূড়ান্ত অৱস্থাত উপনীত কৰায়। ৰুছ সংহতিৰ ধাৰণা মতে জাতীয় সাহিত্যই বিশ্বৰ কলা-সংস্কৃতিৰ ভৰাললৈ আগবঢ়োৱা বৰঙনিবোৰৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণেহে তুলনাত্মক সাহিত্য মূল বিষয় হ'ব লাগে। অৱশ্যে পৰৱৰ্তী কালত এই ধাৰণাৰ পৰিৱৰ্তন হয়। আপেক্ষিক ভাৱে শেহতীয়াকৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰা কানাডিয়ান সংহতিত ইংৰাজী আৰু ফৰাচী ভাষাৰ মাজত সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰি এক জাতীয় অনুভৱ আৰু আত্মপৰিচয়ৰ মাজেৰে বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰাৰ ফলত ভাষা দুটাৰ মাজত যুগসূত্ৰ সাধিত হৈছে। ভাৰতীয় সংহতিৰ কাণ্ডাৰীসকলে নানান সমস্যাৰ মজতো তুলনাত্মক সাহিত্যৰ বিদ্যায়তনিক অনুশাসনক আগুৱাই নিয়াৰ প্ৰয়াস কৰিছে।

৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিত তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নত কি বিষয়বস্তুৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়।
- ২) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ফ্ৰান্স-জাৰ্মান সংহতিৰ দৃষ্টিভঙ্গী সম্পৰ্কে এটি সমীক্ষা যুগুত কৰক।
- ৩) চীনা সংহতিয়ে তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ দিশত কি কি নতুন চিন্তাৰ উন্মেষ ঘটাইছে আলোচনা কৰক।
- ৪) ৰুছ সংহতি অনুসৰি তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মূল বিষয়বস্তু কি হ'ব লাগে।
- ৫) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ কানাডিয়ান আৰু ভাৰতীয় সংহতিৰ পটভূমি বিচাৰ কৰক।

৩.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

হীৰেন গোহাঁই	: সাহিত্য, সত্তা আৰু সাধনা
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্য ৰূপৰেখা
প্ৰফুল্ল কটকী	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা	: তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী	: তুলনাত্মক সাহিত্য কি ভূমিকা
নগেন্দ্ৰ	: তুলনাত্মক সাহিত্য

- ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ : সঞ্চয়িতা
ইংৰাজী :
A. Dev &
S.K. Da (ed.) : *Comparative Literature: Theory &
Practice*
S.K. Chettarjee : *World Literature & Tagore*
F.S. Dowson : *Christianity in North East India*
Rene Wellek : *Discrimination : Further Concept of
Criticism*

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ সংকট আৰু সম্ভাৱনা

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক দিশ আৰু ইয়াৰ সংকট
- ৪.৪ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইতিবাচক দিশ আৰু ইয়াৰ সম্ভাৱনা
- ৪.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বৱৰ্তী বিভাগ দুটাত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সংজ্ঞা, পদ্ধতি, প্ৰয়োগ আদি দিশবোৰৰ লগতে বিভিন্ন দৃষ্টিভঙ্গীৰ বাবে গঢ় লৈ উঠা সংহতিবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সাহিত্যৰ তুলনাত্মক ধাৰণাই সাহিত্যৰ বিস্তৃতি দিগন্ত প্ৰসাৰিত কৰাৰ লগে লগে সমান্তৰালভাৱে ই কেতবোৰ দিশত সংঘাতপূৰ্ণ অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিছে। তাৰ ফলত বিশ্ব সাহিত্য তথা সমাজত নেতিবাচক প্ৰভাৱ পৰাৰ সম্ভাৱনা থকা বুলি কিছু সংখ্যক পণ্ডিতে মত প্ৰকাশ কৰিছে। কিন্তু এই নেতিবাচক দিশবোৰৰ লগতে ইতিবাচক দিশো ইয়াৰ লগত সাঙোৰ খাই আছে। এই বিভাগটিত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক আৰু ইতিবাচক দিশবোৰৰ বিষয়ে সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হ'ব।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক দিশসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব; আৰু
- তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সম্ভাৱনাপূৰ্ণ দিশবোৰৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব।

৪.৩ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক দিশ আৰু ইয়াৰ সংকট

১৮৪৮ চনত মেথিউ আনল্ডে Comparative Literature পদটো ব্যৱহাৰ কৰাৰ এশ দশবছৰৰ পিছত ১৯৫৮ চনত North Carolina বিশ্ববিদ্যালয়ত অনুষ্ঠিত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় তুলনাত্মক সাহিত্য সংগঠনৰ দ্বিতীয় কংগ্ৰেছত Rene wellek নামৰ আমেৰিকান পণ্ডিত গৰাকীয়ে The Crisis of Comparative Literature শীৰ্ষক গৱেষণা পত্ৰে এই বিষয়টোৰ

গুৰুত্ব অধিক যুক্তি আৰু ব্যাখ্যা সহকাৰে তুলি ধৰিলে। ৱেলেকৰ এই বক্তৃতাই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ জগতত তেওঁক প্ৰতিষ্ঠা কৰাই নহয়, সাহিত্য অধ্যয়নৰ জগতখনতো এই নতুন দৃষ্টিভংগীৰ গুৰুত্ব বঢ়াই তুলিলে। তেওঁ তুলনাত্মক সাহিত্যক সৌন্দৰ্যৰ অন্বেষণ আৰু বিশ্বজনীন আলোচনালৈ উত্তৰিত কৰাৰ দৃষ্টিৰে নিজৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। লক্ষণীয় যে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত ইউৰোপৰ অত বহুৰীয়া অভিজ্ঞতা বা ফ্ৰান্সৰ গৱেষকসকলে এই ক্ষেত্ৰত অৰ্জন কৰা সফলতাবোৰে কিন্তু ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য ‘একস্থ সৌন্দৰ্যদীক্ষা’ আৰু বিশ্ব-বীক্ষাক তেতিয়াও তুলি ধৰিব পৰা নাছিল। এটা শতিকাজুৰি মহাকাবি গ্যেট্টেৰ বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণাৰ পৰা ধৰি এই অনুশাসনে তাৰ ইঙ্গিত লক্ষ্য সম্পৰ্কত তেতিয়াও বৰ বেছি দূৰ আগুৱাব পৰা নাছিল। এই সীমাবদ্ধাৰ কাৰণ দাঙি ধৰি ৱেলেকে দেখুৱালে যে (১) বিষয়বস্তু (Content) আৰু ৰূপ (form)-ৰ মাজত মানুহে তৈয়াৰ কৰি লোৱা সীমা (২) মূল আৰু প্ৰভাৱ সম্পৰ্কত থকা এক যান্ত্ৰিক ধাৰণা আৰু (৩) নিজৰ দেশৰ সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহক চিহ্নিত কৰাৰ বাবে থকা শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰীয় ভাবনা আদিয়েই ইয়াৰ মূল কাৰণ। সেয়েহে তেওঁ এই ক্ষেত্ৰত থকা বিভিন্ন সীমাবদ্ধতাক অতিক্ৰম কৰাৰ চেষ্টা কৰে আৰু তুলনাত্মক সাহিত্যত বিশ্বজনীনতা বা সাৰ্বজনীনতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ দিশটোক সবলভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ চেষ্টা কৰে। কিন্তু তেওঁৰ এই প্ৰচেষ্টাও সন্দেহৰ উদ্ধত নহয়। কাৰণ তেওঁৰ দৰে মুক্তমনৰ মনীষি গৰাকীয়েই ৰাষ্ট্ৰীয় ভাৱনাৰ প্ৰেমৰ পৰা অব্যাহতি পাব পৰা নাই। দেৱেন্দৰ মোহনে এটা প্ৰবন্ধত লিখিছে “For wellek the place is always Germany, not being able to overcome his nostalgia of place even on the imaginative level, he believes that coleridge's critical theory was Kant's reproduction in English.” (Dev A. & Das S.K. (ed.) 1989:88) আচলতে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰবক্তাসকলে কথাটো ঘূৰাই পকাই যি ধৰণে প্ৰকাশ নকৰক কিয় এনে আলোচনাত প্ৰভাৱ আৰু আদান-প্ৰদান আদি দিশবোৰে সদায়েই এক গুৰুত্ব পাই আহিছে, তেহেলে সি নান্দনিক দিশতেই হওক বা বিষয় আৰু গাঁথনিৰ ক্ষেত্ৰতেই হওক। এনেবোৰ দিশ বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতেই অনিবাৰ্যভাৱে জাতীয় বৈশিষ্ট্যবোৰ চৰ্চিত হয়। বিশেষকৈ দীৰ্ঘদিন ধৰি পৰাধীন হৈ থকা দেশ একোখন বা জাতি একোটাৰ সাহিত্যত ‘প্ৰভাৱ’ৰ কথাবোৰ আলোচনাৰ সময়ত এনেবোৰ দিশ সম্পৰ্কত সচেতন হোৱাটো প্ৰায় অনিবাৰ্য হৈ পৰে। কাৰণ আমি প্ৰেক্ষাপট বিচাৰৰ বেলিকা পূঁজিৰ প্ৰসাৰৰ লগত সাহিত্যৰ বিকাশৰ বিষয়টো খৰচি মাৰি আলোচনা কৰিছোঁ। নকলেও হ’ব যে পূঁজিৰ পিছফালে থাকে ক্ষমতা। গতিকে পৰাধীন জাতিৰ সাহিত্যত তেওঁলোকক পদানত কৰি ৰখা জাতিটোৰ ভালেমান প্ৰভাৱ আৱশ্যগ্ৰাহী হৈ পৰে। ভাৰতীয় পটভূমিত বিচাৰ কৰিলেও আমি দেখো যে আমাৰ সাহিত্যৰ আলোচনাৰ প্ৰশ্নত Identity বা আত্ম পৰিচয়ৰ কথাটো উলাই কৰি চলিব পৰা নাযায়। বৰং আমাৰ আত্ম পৰিচয়ক বিশ্বৰ প্ৰেক্ষাপটত থিয় কৰোৱা বা বিশ্বৰ অন্যান্য সাহিত্যৰ লগত তুলনাৰ মাজেৰে আমাৰ নিজৰ আত্ম পৰিচয়ৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ জোখ-মাপ কৰা বা নান্দনিক চেতনাক প্ৰসাৰিত কৰা আদিয়েইহে এনে বহলভিত্তিক সাহিত্য অধ্যয়নৰ মূল প্ৰেৰণা হ’ব পাৰে। এনেবোৰ প্ৰসংগতেই আহি পৰে কেন্দ্ৰীয় (Centre) আৰু প্ৰান্তীয় (Margine) স্থিতিৰ প্ৰশ্নটো। অৱস্থা আৰু পৰিবেশ ভেদে কেন্দ্ৰীয় আৰু প্ৰান্তীয় স্থিতিবিলাকো সদায় সলনি হয়। অৰ্থাৎ আজি যদি অসমৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু পৰিবেশৰ মাজত অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যক কেন্দ্ৰীয় বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া স্বাভাৱিকভাৱেই অন্যান্য বিকাশমান জনগোষ্ঠীয় সাহিত্যসমূহৰ অৱস্থান হ’ব প্ৰান্তত। কিন্তু

সৰ্বভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত আকৌ অসমীয়া সাহিত্যৰ অৱস্থা হ'বগৈ প্ৰাস্তত। উল্লেখনীয় যে এই অৱস্থানসমূহো প্ৰকট হৈ উঠিছে দীৰ্ঘদিনৰ ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতাৰ মাজেৰে। গতিকে প্ৰাস্তত থকা বিকাশমান সাহিত্যসমূহ তাৰ আত্ম পৰিচয়ৰ প্ৰতি সচেতন নহ'লে প্ৰতিষ্ঠিত কেন্দ্ৰবোৰৰ মাজত তাৰ সত্ৰা বিলীন হৈ যাব নেকি, সিও এক অসংগত প্ৰশ্ন নহয়। তদুপৰি বিশ্বজনীন ধাৰণাৰ নামত জাতীয় সাহিত্যই বিশ্বৰ কলা-সংস্কৃতিতৈ আগবঢ়োৱা নিৰ্দিষ্ট বৰঙনিবোৰৰ চিন-চাব মটি দি তাক মানুহে তৈয়াৰ কৰি লোৱা Global Literature মাজত মিহলি কৰি পেলোৱাটোৱেই ইয়াৰ উদ্দেশ্য বুলিও বহু পণ্ডিত সন্দেহ প্ৰকাশ নকৰা নহয়।

E.G.Neypokoeva নামৰ গৱেষক গৰাকীয়ে এটি মন্তব্যত কৈছে—“The task set forth for comparative literature by wellek was not a process of studying the living history of literature from the multifaceted perspective of the entire nation. Instead it 'liberated' the works analysed from the social content and national characteristics that constitute the works. At the same time the national boundaries between literature were obliterated, so that the distinctive contribution made by every nation to world art and culture was blended into a given man-made 'global' literature.” (A. Dev. & S.K. Das (ed.) 1989:40)– সেয়েহে তেওঁ কয় যে মাল্টিপল তুলনাত্মক সাহিত্যই বিভিন্ন জাতীয় সাহিত্যৰ সামগ্ৰিকতা আৰু নিৰ্দিষ্টতাৰ দ্বন্দ্বিক ঐক্যক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ মাজেৰে প্ৰতিটো জাতীয় সাহিত্যৰ বৰঙণি গভীৰভাৱে বুজাত সহায় কৰিব আৰু বিভিন্ন সামাজিক অৱস্থাত ইবোৰৰ বিভিন্ন ধাৰাবোৰৰ বিকাশৰ গতি নিৰ্ণয় কৰাৰ মাজেৰে জাতীয় সংস্কৃতিক গণতান্ত্ৰিকভাৱে সমৃদ্ধ হোৱাত সহায় কৰিব। ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ক সাহিত্যৰ এনেধৰণৰ এটা অধ্যয়ন পদ্ধতি বা এনে অধ্যয়নক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা এটা বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে গঢ়ি তুলিব পাৰিলে সি সামগ্ৰিকভাৱে মানৱ সমাজৰ উপকাৰত আহিব পাৰে বুলি ভাবিব পৰা যায়। ইয়াৰ পৰিবৰ্তে ৱেলেকে দেখুৱা সাৰ্বজনীনতাবাদ (Universal Cosmopolitanism)-ৰ মাজত ৰাষ্ট্ৰীয় বৈশিষ্ট্যবোৰ সানমিহলি কৰি পেলাব বিচৰা ধাৰণাটোৱে এক ধৰণৰ ঠেক গঠনবাদী (Narrow Formalism)-ৰ মনোভাবকহে শক্তিশালী কৰিব। দুৰ্ভাগ্যবশত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তাত্ত্বিকসকলেও ইয়াৰ চিন্তাত কোনো প্ৰসাৰ ঘটাব পৰা নাই আৰু বিগত প্ৰায় এশ বছৰ ধৰি পশ্চিমীয়া তুলনাত্মক সাহিত্যই পশ্চিমীয়া সাহিত্যৰ গভীৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰিব পৰা নাই। ‘Yet for the last hundred years the western comparatist has kept himself restricted to western literatures’ (A. Dev & S.K. Das (ed.) 1989-97) উল্লেখনীয় যে এনেবোৰ কাৰণতে তুলনাত্মক সাহিত্যিক বহুতে এক ইউৰোকেণ্ট্ৰিক অৱধাৰণা হিচাপে গণ্য কৰে। এই প্ৰসংগত Andre Lefevre নামৰ তাত্ত্বিক গৰাকীয়ে তেওঁৰ Essays in Comparative Literature শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনৰ পাতনিত কোৱা কথাখিনি নিশ্চয় অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। বিশেষকৈ ভাৰতৰ দৰে দীৰ্ঘদিন ঔপনিবেশিক শাসকৰ ছত্ৰছায়াত থকাসকলৰ বাবে তেওঁৰ এই বক্তব্য নিশ্চয় অতি বিবেচনীয় ‘Colonialization has been-and, in some cases, continues to be one of the prime examples of manipulation in history. The colonizers made themselves graven images of the colonized, and vice versa. Texts produced in the cultures in contact-one supported by power, the other not-were manipulated to shore up the world view of the colonizer and/or undermine that of the colonized. Yet, compared to the stream of books and articles lavished in the West on, say,

Rousseau or Jane Austen, not to mention Goethe and Tolstoy, relatively little has been written on the impact of colonization on literatures in contact. The reasons is not far to seek : almost from its inception, the discipline of comparative literature, as we know it now, has been vitiated by a stance of extreme to moderate Eurocentrism.

A systems approach to (comparative) literature may suggest ways in which the discipline of comparative literature as such can begin to move away from Eurocentrism. A systems approach tries to describe power relationships and their influence on cultures from the outside, without favouring one culture or another. Since a system approach is linked neither to the name of Marx, nor to that of Freud, but rather to that of Darwin, it is not weighed down by the culture and intellectual shadow those names now cast, for better or worse, It has not arisen from the development of 'humanism' in the West. The irony of history may well be that it may allow us to pursue a 'humanist' approach to the study of literature at a time when traditional approaches, clearly and irrevocably founded on the Western humanist tradition, are being manipulated in less and less 'humanistic' ways. (A. Lefevre 1988:8)

আচলতে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দৰে এটি অধ্যয়ন পদ্ধতি বা এটি অনুশাসনৰ প্ৰয়োজন এই বাবেই অপৰিহাৰ্য যে ই সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ পাৰস্পৰিক বুজাবুজিক সুদৃঢ় আৰু শক্তিশালী কৰিবলৈ, মানৱীয় প্ৰমূল্যসমূহৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ আৰু এক ঐক্যৰ সূত্ৰ বিচাৰি উলিয়াবলৈ আমাক উৎসাহিত কৰিব পাৰে। এনে ধৰণৰ ধাৰণাবোৰ প্ৰত্যেক জনগোষ্ঠীৰ বা প্ৰত্যেক ৰাষ্ট্ৰীয় সাহিত্যৰ মাজতে আছে, অধিক কি এনেবোৰ ধাৰণাই সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ নিৰন্তৰ গতিৰ বথৰ চকৰি ঘূৰাব লাগিছে। কিন্তু তাকে এক সামগ্ৰিকতাৰ মাজত প্ৰত্যক্ষ কৰাই হ'ব পাৰে এক সময়োপযোগী আৰু আপেক্ষিকভাৱে উন্নত পদ্ধতি। ইমানখিনি ইতিবাচক দিশ আশা কৰিব পাৰিলে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাক নুই কৰিব পৰা নাযায়। পিছে বাস্তৱ আৰু প্ৰত্যক্ষৰ মাজত এতিয়াও এক দূৰত্ব ব্যৱধান। সেয়েহে শিশিৰ কুমাৰ দাসে স্পষ্টভাৱেই এই মন্তব্য কৰিছে যে “Its strength and its weakness lie in its cosmopolitanism.” (A. Dev. S.K. Das (ed.) 1989:97) কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ নিজৰ সন্দেহে প্ৰকট নকৰাকৈ থকা নাই। একেটা প্ৰবন্ধতে তেওঁ কৈছে “Comparative Literature emerged as a new discipline to counteract the notion of the autonomy of national literature. Its ultimate goal, though it is doubtful whether that can ever be achieved, is to visualize the total literary activities of man as a single universe.” (A. Dev. S.K. Das (ed.) 1989:95)– এনে সন্দেহ আৰু প্ৰকট হৈ পৰে যেতিয়া আমি Chinese Comparative Literature, American Comparative Literature, or Indian Comparative Literature-ৰ প্ৰসংগবোৰ তুলি ধৰো। অৰ্থাৎ এনেবোৰ ধাৰণাৰে আমি কিছু বহল মানসিকতাৰে আকৌ পুৰণি তুলনামূলক অধ্যয়ন (Comparative Study)-ৰ পদ্ধতিটোকে আকোৱালি লওঁ। দেশ, কাল সীমা নেওচি যি বিশ্ব সাহিত্য প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ লক্ষ্য এই বিদ্যায়তনিক বিভাগটোৰ মাজেৰে স্থিৰ কৰা হৈছিল তাৰ পৰা আমি বহুদূৰ আঁতৰি আহো, পুনৰ ৰাষ্ট্ৰীয় সীমাৰ বন্ধনে আমাৰ সমালোচনাৰ মুক্ত মানসিকতাক সংকুচিত কৰে।

সাহিত্যিক এক সার্বজনীন মানবীয় কৃতি বুলি বিবেচনা কৰাৰ লক্ষ্যৰ পিছফালে অৰ্থনৈতিক বা ৰাজনৈতিক যি পটভূমিয়েই নাথাকক কিয় আজি প্ৰায় দুটা শতিকা ধৰি ভালেমান সৰৱ আলোচনাৰ মাজেৰে এই ধাৰণাই সাহিত্য আলোচনাৰ জগতত কিছু হ'লেও প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে। সকলো দেশতে সমানে প্ৰভাৱ নপৰিলেও প্ৰায় নিয়মিতভাৱে এক বিশ্ব সন্মিলনৰ আয়োজন কৰি বিশ্বৰ চাৰিওফালে মত বিনিময়ৰ ব্যৱস্থা আৰম্ভ হৈছে। এনে এক পৰিস্থিতিত আকৌ ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিচয়কে সক্ৰিয় কৰি তুলনাশীল সাহিত্য অধ্যয়নৰ প্ৰতি অগ্ৰসৰ হোৱাটোৱেই এক অস্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়া যেন অনুমান হয়। বহুতে হয়তো যুক্তি আগবঢ়াব যে এই বিশ্বমুখী ধাৰণাক শক্তিশালী কৰাৰ বাবেই প্ৰত্যেক ৰাষ্ট্ৰ বা দেশত তাৰ সুকীয়া গোট থাকিব লাগিব। তেতিয়াহ'লে এই কথাও লক্ষণীয় যে এনে সুকীয়া গোটবোৰে কোনো সাংগঠনিক দৃষ্টিভংগী আগত ৰাখি বা কিবা নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম সম্পাদনৰ বাবে কাম কৰা নাই; বৰং এনে গোটবোৰ গঢ় লৈ উঠিছে ইবোৰৰ পৰা সিবোৰৰ পৃথকতাক বুজাবৰ বাবেই। কাৰণ আমি দেখিছো যে একে সময়তে তুলনাশীল সাহিত্যৰ ফ্ৰান্স-জাৰ্মান স্কুলে আদান-প্ৰদান প্ৰভাৱ আদিৰ ভিত্তিত সাহিত্যৰ আন্তৰাষ্ট্ৰীয় সম্বন্ধৰ ইতিহাস অধ্যয়নত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু আমেৰিকান স্কুলে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে সাহিত্যৰ নান্দনিক অধ্যয়নত। মানৱতাবাদৰ যেনেকৈ ভাৰতীয় মানৱতাবাদ বা আমেৰিকান মানৱতাবাদ নাথাকে তেনেকৈ সাহিত্যকো যদি এক সার্বজনীন মানবীয় কৃতি বুলি ভবা হয় তেনেহ'লে তাৰো কোনো ভাৰতীয় বা আমেৰিকান বিভাগ থাকিব নালাগে। এনে বিভাগ আমাৰ আগৰ পৰা আছেই আৰু Comparative Literature-ৰ নাম গোল্ক নোপোৱাকৈয়ে আমাৰ পৰম্পৰাগত সাহিত্যৰ বিভাগবোৰে অতি উল্লেখনীয় বিশ্বমুখী দৃষ্টিৰে নিজৰ অধ্যয়ন চলাই নিছে। তেনেহ'লে সাহিত্য অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত এক মুক্ত মানসিকতা গঢ় দিয়াৰ স্বাৰ্থত, অৰ্থাৎ অসমীয়া সাহিত্য পঢ়োতে চুবুৰীয়া বঙালী, উড়িয়া বা ইংৰাজী, হিন্দী সাহিত্যৰ ধাৰাবোৰৰ প্ৰতি সজাগ দৃষ্টি ৰাখিবলৈ, অথবা ইংৰাজী সাহিত্য পঢ়োঁতে অকল বৃটিছসকলে লেখা ইংৰাজীকে নপঢ়ি কানাডা, অষ্ট্ৰেলীয়া, আমেৰিকা বা ভাৰতৰ লোকসকলে লেখা ইংৰাজী আৰু লগতে অইন দুই এক ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰতি সজাগ দৃষ্টি ৰাখিবলৈ কোনো নতুন বিদ্যায়তনিক বিভাগৰ প্ৰয়োজন নাই। কাৰণ সময়ৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ইতিমধ্যে আমাৰ পৰম্পৰাগত বিভাগবোৰৰ মাজত এনেবোৰ মানসিকতা গঢ় লৈ উঠিছে আৰু ই অতি স্বাভাৱিক। ১৯১৯ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উপাচাৰ্য ছাৰ আশুতোষ মুখাৰ্জীৰ উদ্যোগত আৰম্ভ হোৱা Modern Indian Language নামৰ বিভাগটোৱেই সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত ব্যাপ্তি লাভ কৰিছে আৰু এই বিভাগেও অন্ততঃ ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহক সামগ্ৰিকভাৱে চোৱাৰ আগ্ৰহ জন্মাইছে। কাৰণ সাহিত্য মানেই জ্ঞানৰ সাধনা। গতিকে সাহিত্যৰ অধ্যয়নে অনিবাৰ্যভাৱেই সময়ৰ লগত খোজ মিলাই নিজৰ পৰিধি বহল কৰিব। কিন্তু তাৰ বাবেই 'তুলনাশীল সাহিত্য' নামৰ এই বিভাগটোৰ প্ৰয়োজননে? ইয়াৰ ঘোষিত লক্ষ্যই তাতকৈ অধিক মুক্ততা আৰু অধিক গভীৰতা দেখুৱাইছিল যদিও বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ অধ্যয়ন প্ৰক্ৰিয়া তেনেদৰে আগবঢ়া নাই আৰু সেইবাবেই তুলনাশীল সাহিত্যৰ ঘোষিত লক্ষ্য সার্বজনীন হোৱা সত্ত্বেও ইয়াৰ বিভিন্ন স্কুলসমূহ গঢ় লৈ উঠিছে আৰু সেইবাবেই ভাৰতীয় তুলনাশীল সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাও অনিবাৰ্য হৈ পৰিছে। বিশ্বায়নৰ প্ৰবক্তাসকলে গোটেই বিশ্বখন এক হোৱাৰ পথত বুলি ঢোল কোবাই থকাৰ সময়তে যিদৰে ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ জাতিসত্ত্বাসমূহ আত্মনিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰশ্নেৰে সুসজ্জিত হৈ উঠিছে একেদৰে এই আত্মনিয়ন্ত্ৰণৰ সংগ্ৰামবোৰৰ মূল ভিত্তি হিচাপে সাৰ পাই উঠিছে জাতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাই। গতিকে বিশ্বায়নে যিদৰে ক্ষুদ্ৰ জনগোষ্ঠীৰ আত্মনিয়ন্ত্ৰণ

সংগ্রামবোৰ প্ৰবল কৰি তুলিছে, তেনেদৰে তুলনাত্মক সাহিত্যই যিমানেই বিশ্ব সাহিত্যৰ লক্ষ্য স্থিৰ নকৰক, তাৰ কৰ্ম প্ৰক্ৰিয়াই বহুতকৈ সন্তুষ্ট কৰিব পৰা নাই আৰু সেয়েহে বহুতেই এই বিশ্ব পৰিচয়ৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিচয়বোৰ সযতনে ধৰি ৰাখিব বিচাৰিছে। *Comparative Literature : Theory and Practice* গ্ৰন্থখনৰ আগকথাত মাৰ্গাৰেট চেটাৰ্জীয়েও অতি কৌশলৰে এই কথাটোকে কৈছে—“Comparative literature as a discipline should enable us to savour the richness of literature within national boundaries and also help us to go beyond those boundaries.” এই কথাৰ প্ৰতি এই বাবেই সচেতন হোৱা ভাল, কাৰণ বিশ্বায়নৰ মাজত ক্ষুদ্ৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰ যেনেদৰে জাহ যোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে, তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মাজতো ক্ষুদ্ৰ আৰু উন্নয়নশীল সাহিত্যবোৰৰ যে তেনে অৱস্থা নহ’ব তাক ন দি ক’ব নোৱাৰি। কাৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে প্ৰান্তীয় ভাষাত প্ৰথম গদ্য ৰচনা কৰা, অসমক ভাৰতৰ লগত বৌদ্ধিকভাৱে সাঙুৰিবৰ চেষ্টা কৰা অসমীয়া ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠতম পণ্ডিত শংকৰদেৱক চুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ সত্যজিত ৰায়ৰ দৰে ব্যক্তিয়েই নাজানে। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আলোচনাত, ভাৰতীয় ইতিহাসৰ আলোচনাত বংগই সীমা। তাৰ ইপাৰে থকা অসম আৰু অন্যান্য ছখন ৰাজ্যৰ কথা ভাৰতবৰ্ষৰ বেলেগ লোকে নাজানে। এনে অৱস্থাত বিশ্বসাহিত্যৰ মজিয়াত আমাৰ শংকৰদেৱৰ অৱস্থা কি হ’ব সি নিশ্চয় ভাবিবলগীয়া। হয়তো এনেবোৰ আলোচনাই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ কালিদাসৰ দৰে কবিক কোনোমতে আৱিষ্কাৰ কৰিব বা ৰবীন্দ্ৰনাথৰ দৰে ব্যক্তিত্বক শ্ৰদ্ধা জনাব; কিন্তু তাতকৈ অধিক গভীৰতাৰে এই প্ৰান্তীয় সাহিত্যবোৰক যে ই বিচাৰি উলিয়াব পৰিব সি সন্দেহজনক। অথচ এনে জাতীয় সাহিত্যবোৰে স্বাভাৱিকভাৱেই তেওঁলোকৰ শ্ৰেষ্ঠতম সম্পদবোৰৰো যথাযোগ্য আলোচনা হোৱাতো বিচাৰিব। গতিকে ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ আলোচনাৰ লক্ষ্যও এনেবোৰ সংকটৰ মুখামুখি হ’ব।

কাৰ্ণেল বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক লেন কুপাৰে ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ এই নামটোৱেই একবাৰে অৰ্থহীন বুলিছে। তেওঁ আনকি নিজৰ নবগঠিত বিভাগৰ বাবে এই নাম সম্পূৰ্ণভাৱে খাৰিজ কৰিছে। এই প্ৰসংগ এইবাবেই উত্থাপন কৰা হৈছে, কাৰণ ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ নামটো লৈ যিদৰে বিতৰ্কৰ শেষ নাই সেইদৰে ইয়াৰ প্ৰয়োগ, প্ৰণালী আদিতো সন্দেহৰ অন্ত নাই। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষত ১৯৮৪ চনত কেৰালা সাহিত্য পৰিষদৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰকাশ পোৱা *Comparative Indian Literature* নামৰ সাতশ ছাব্বিশ টকা মূল্যৰ vol দুটাত *Comparative Literature*-ৰ প্ৰাথমিক ধাৰণাকে উপেক্ষা কৰা হৈছে। সম্পাদক জৰ্জে নিজেই পাতনিত কৈছে—“Comparative studies as such are not attempted in this volume” অথচ হাস্যকৰভাৱে এই দুটা খণ্ডযুক্ত পুথিখনৰ নাম দিয়া হৈছে *Comparative Indian Literature*। এনেধৰণৰ প্ৰচেষ্টাত দেশৰ ভালেমান অগ্ৰণী ব্যক্তি জড়িত হৈ আছে যদিও *Comparative Literature*-ৰ এনেবোৰ প্ৰচেষ্টাই সাধাৰণ পাঠকৰ মনত প্ৰমাদ ঘটোৱাই স্বাভাৱিক। উল্লেখনীয় যে এনে পুথিক পাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰসংগ পুথিৰ তালিকাতো ঠাই দিয়া হৈছে, কিন্তু দুৰ্ভাগ্য যে তাত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ তত্ত্ব কিম্বা প্ৰয়োগ কোনোটো দিশেই প্ৰতিফলিত হোৱা নাই। গৱেষণাৰ ছাত্ৰই অৱশ্যে ভাৰতৰ প্ৰতিষ্ঠিত ভাষা কেইটিৰ সাহিত্য ৰাজিৰ ওপৰত কিবা তুলনামূলক আলোচনা কৰিব বিচাৰিলে, তাত এটা পূৰ্বাভাস পাব পাৰে। এনে পূৰ্বাভাসৰ ভিত্তিত তেওঁ সেই নিৰ্দিষ্ট ভাষাটোৰ লেখক বা লেখনি বাচনি কৰিব পাৰে, তাৰ অধিক গভীৰলৈ যোৱাৰ বাবে এই পুথিখন সহায়ক হ’ব নোৱাৰে। অৱশ্যে ভাৰতৰ প্ৰতিষ্ঠিত ভাষা কেইটিৰ ৰচিত সাহিত্য ৰাজিৰ এক খুল-মূল

পৰিচয়ৰ বাবে পুথিখন নিশ্চয় লাগতীয়াল, কিন্তু তুলনাত্মক সাহিত্যৰ কোনটো দিশৰ পৰা পুথিখন প্ৰাসংগিক তাক বুজাটো বৰ কঠিন।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতাৰ কাৰণসমূহ কি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২) তুলনাত্মক সাহিত্যই মানুহৰ পাৰস্পৰিক বুজাবুজি আৰু মানৱীয় প্ৰমূল্যসমূহ কেনেদৰে বৃদ্ধি কৰে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৪ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইতিবাচক দিশ আৰু ইয়াৰ সম্ভাৱনা

তুলনাত্মক সাহিত্য সম্পৰ্কত এনেবোৰ ভালেমান সন্দেহ আৰু ইয়াৰ অধ্যয়নৰ দিশত নানান সংঘাত থকা সত্ত্বেও আমি সাহিত্য অধ্যয়নৰ দিশত আৰম্ভ হোৱা এই নতুন ধাৰাটোৰ পৰা আমাক নিলগাই ৰাখিব নোৱাৰো। বিশ্বায়নক ভাল পোৱা বা বেয়া পোৱা যিকোনো মানুহেই যিদৰে আজি তাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা সম্পূৰ্ণভাৱে মুক্ত হৈ থাকিব নোৱাৰে, একেদৰে সাহিত্যৰ এই বিশ্বায়ন প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰাও আমি নিজকে সম্পূৰ্ণ মুক্ত কৰি ৰাখিব নোৱাৰো। গতিকে তাৰ সম্ভাৱনাপূৰ্ণ দিশবোৰ খামুচি ধৰি তাক আমাৰ উপকাৰত অহাকৈ ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে আমি প্ৰস্তুত হ'ব লাগিব।

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মাজেদি তুলি ধৰা সাহিত্যৰ বিশ্বায়নৰ লক্ষ্যৰ ভালেমান ইতিবাচক দিশো আছে। বিশ্বজনীন সাহিত্যৰ ধাৰণাৰে যেনেকৈ জাতীয় সাহিত্যৰ চিন-চাব মচি দিয়াৰ বাবে এচামে কাম কৰিব পাৰে, একেদৰে আন্তৰ্জাতিক প্ৰেক্ষাপট সন্মুখত ৰাখি জাতীয় সাহিত্যৰ বৰঙণিবোৰ আৰু উজ্জ্বল ৰূপত তুলি ধৰাৰ বাবেও আমি কাম কৰিব পাৰো। বিশেষকৈ 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ৰ ধাৰণাটোৰ বিকাশৰ লগে লগে আমি এক আন্তৰ্জাতিক মানদণ্ড সম্পৰ্কে সজাগ দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিব পৰা হ'লো। এনে মানদণ্ডলৈ আমাৰ সাহিত্যক উন্নীত কৰাৰ বাবে বা এনে মানদণ্ডৰ সাহিত্যৰ লগত আমাৰ সাহিত্যক ৰিজাই চাবলৈ আমি প্ৰয়াস পালো। কিন্তু এনেবোৰ আলোচনা-বিলোচনা বা ৰিজনিৰ ক্ষেত্ৰতো আমি সদায় মন কৰা উচিত যে দেশীয় বা জাতীয় বৈশিষ্ট্যবোৰৰ সজাগ বিশ্লেষণ নাথকিলে উদীয়মান, ক্ষুদ্ৰ (ক্ষুদ্ৰ শব্দটো তেনেই কম সংখ্যক পাঠক থকা বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে) সাহিত্যবোৰ সদায়েই প্ৰতিষ্ঠিত, চহকী সাহিত্যৰ মাজত সোমাই পৰিবলৈ বাধ্য। কাৰণ আমি যি আন্তৰ্জাতিক মানদণ্ডৰ কথা কওঁ, সেই মানদণ্ড নিৰ্ণয় কৰাৰ ক্ষমতাও থাকে তেওঁলোকৰ হাততে। এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত জাতীয় বৈশিষ্ট্যৰাজিৰ প্ৰতি সচেতন নহ'লে

আন্তর্জাতিক মানদণ্ডৰ বিচাৰত নিজৰ অস্তিত্বই বিচাৰি পোৱাটো টান হৈ পৰিব। অৱশ্যে সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত এক মুক্ত মানসিকতা গ্ৰহণৰ মাজেৰে আমি নিজেও এক মানদণ্ড গঢ়ি তোলাৰ বাবে যত্নপৰ হ'ব লাগিব। বিশ্বায়নৰ বিৰুদ্ধে এক বিকল্প বিশ্বৰ দাবী উঠিছে, একেদৰে যদিহে সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰটো সাম্ৰাজ্যবাদ বা পুঁজিবাদে নিজৰ স্বার্থত এক মানদণ্ড গঢ়ি তুলিব বিচাৰে তেনেহ'লে তাৰ এক বিকল্প সন্মুখত ৰাখিহে আমি 'তুলনাত্মক সাহিত্য'ক আমাৰ বিদ্যায়তনিক পৰিমণ্ডলৰ মাজলৈ আমন্ত্ৰণ কৰিব লাগিব, তেহে ই আমাৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ চৰ্চাক আগুৱাই নিয়াত সহায় কৰিব পৰিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কি কি দিশত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইতিবাচক দিশ পৰিলক্ষিত হয়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৪.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাই সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখন প্ৰসাৰিত কৰি তুলিলেও কেতবোৰ দিশত ই নেতিবাচক প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। ইয়াৰ ফলত সাৰ্বজনীন সাহিত্যৰ প্ৰেক্ষাপটত প্ৰান্তীয় ভাষা সাহিত্যবোৰ নিঃচিহ্ন হৈ যোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই কৰিব নোৱাৰি। সাৰ্বজনীন সাহিত্যৰ পথত অগ্ৰসৰ হ'লেও সকলোবোৰ সাহিত্যই নিজ নিজ গণ্ডীৰ পৰা আঁতৰি আহিব পৰা নাই। ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটতো সাৰ্বজনীন ভাৰতীয় সাহিত্যই সকলো প্ৰান্তীয় ভাষা সাহিত্যক সামৰি ল'ব পৰা নাই।

অন্যহাতে এইটো কথাও ঠিক যে, তুলনাত্মক ধাৰণাৰ বাবে বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যই উন্নত সাহিত্য ৰাজিৰ ক্ষেত্ৰত নিজক বিজনি কৰি সাহিত্যৰ উৎকৰ্ষতাৰ দিশত অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰে। নিজৰ নিজৰ জাতীয় সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ প্ৰতি সজাগ থাকি আন্তর্জাতিক মানদণ্ডৰ বিচাৰত নিজৰ অস্তিত্ব জীয়াই ৰাখিব পাৰিব। তাৰ ফলতে তুলনাত্মক সাহিত্যই বিদ্যায়তনিক দিশত অগ্ৰসৰ হ'ব পাৰিব।

৪.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ২) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ নেতিবাচক দিশসমূহ ফাঁহিয়াই দেখুৱাওক।
- ৩) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাই প্ৰান্তীয় সাহিত্য বিপদাপন্ন কৰিব পাৰে নেকি? নিজৰ যুক্তিৰে বিচাৰ কৰক।

- ৪) 'তুলনাত্মক সাহিত্যৰ সম্ভাৱনা' শীৰ্ষক এটি নিবন্ধ যুগুত কৰক।
৫) তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইতিবাচক দিশসমূহ পৰ্যালোচনা কৰক।

৪.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

হীৰেন গোহাঁই	: সাহিত্য, সত্তা আৰু সাধনা
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্য ৰূপৰেখা
প্ৰফুল্ল কটকী	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা	: তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী	: তুলনাত্মক সাহিত্য কি ভূমিকা
নগেন্দ্ৰ	: তুলনাত্মক সাহিত্য
ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ	: সঞ্চয়িতা
A. Dev &	
S.K. Da (ed.)	: <i>Comparative Literature: Theory & Practice</i>
S.K. Chettarjee	: <i>World Literature & Tagore</i>
F.S. Dowson	: <i>Christianity in North East India</i>
Rene Wellek	: <i>Discrimination : Further Concept of Criticism</i>

* * *

পঞ্চম বিভাগ
ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপট

বিভাগৰ গঠন :

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ (তুলনাত্মক) ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণা : উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
- ৫.৪ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী
- ৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

পূৰ্বতে তৃতীয় বিভাগত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ভাৰতীয় সংহতি বা ভাৰতীয় তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰসঙ্গত ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটৰ বিষয়ে উনুকিয়াই থৈ অহা হৈছে। এই বিভাগটোত ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ব। ভাৰতীয় তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰসঙ্গটো উত্থাপন কৰাৰ আগতে 'ভাৰতীয় সাহিত্য'ৰ ধাৰণাটোৱে নো কেনেদৰে বিকাশ লাভ কৰিলে সেই কথা কিছু আলোচনা কৰা প্ৰয়োজন। কাৰণ 'ভাৰতীয় সাহিত্য' ধাৰণাটোৰ বিচাৰ বিশ্লেষণেহে ভাৰতীয় তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাক উপলব্ধি কৰাত সহায় কৰিব।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটো স্পষ্ট ৰূপত বুজিবলৈ সমৰ্থবান হ'ব;
- ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটোৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব; আৰু
- তুলনাত্মক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব।

৫.৩ (তুলনাত্মক) ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণা : উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

'ভাৰতীয় সাহিত্য' ধাৰণাটোৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ কথাটো আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে সি আকৌ জড়িত হৈ পৰিব জাতীয় চিন্তাৰ উন্মেষৰ লগত। কাৰণ জাতি বা জাতীয়তা গঠনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হ'ল ভাষা-সাহিত্য। জাতীয় ভাষা বা ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষাৰ ধাৰণাটো দূৰৰে কথা জাতি বা ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোও এটা নতুন ধাৰণা। ভাৰতবৰ্ষত জাতি গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াই গঢ় লৈ উঠিছে বৃটিছ আগমনৰ পিছত আৰু ভাৰতীয় জাতীয়তা বা ৰাষ্ট্ৰীয়তা

গঠনৰ কামো আৰম্ভ হয় বৃটিছ বিৰোধী সংগ্ৰামৰ মজিয়াত। স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ উত্তাল জোৱাৰে জাতীয় পৰিচয়ৰ প্ৰতি আটাইকে সজাগ কৰি তুলি ভাৰতীয় জাতি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰাৰ সুযোগ দিলে। স্বাভাৱিকভাৱেই এই নতুন ভাৰতীয় জাতিগঠন প্ৰক্ৰিয়াৰেই এক অংশ হিচাপে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটোও জীপাল হৈ উঠিল। ৰাষ্ট্ৰীয়তাৰ এক অন্যতম চৰ্ত ৰাষ্ট্ৰীয় বা জাতীয় ভাষা হিচাপে ভাৰতবৰ্ষত হিন্দী ভাষাক স্বীকৃতি দিয়া হ'ল। কিন্তু ভাৰতৰ দৰে বহুভাষিক ৰাষ্ট্ৰ এখনত এই ভাষাটোৱে চৰকাৰী কাম-কাজবোৰ সঠিকভাৱে চলাব পাৰিলেও জাতীয় মানসিকতা গঠনৰ কামক তৰাঘিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কেতবোৰ সীমাবদ্ধতা আহি পৰিল। এনেবোৰ সীমাবদ্ধতা বহুভাষিক ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ বাবে কিছুমান এবাৰ নোৱাৰা প্ৰশ্ন। গতিকে বৃটিছ বিৰোধী সংগ্ৰামৰ মাজেৰেই লাহে লাহে বিকশিত হোৱা ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটোৱে পিছত শক্তিশালী ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে আৰু ভাৰতীয় জাতীয় মানসিকতা গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোক এক গতি প্ৰদান কৰিলে।

অৱশ্যে জাতি গঠনৰ ধাৰণাটো সম্পূৰ্ণ নতুন হ'লেও সি তৎকালে ওপৰৰ পৰা খহি পৰিব নোৱাৰে। জাতিগঠনৰ বাবে জাতিটোৰ অংশীদাৰ হোৱা লোকসকল একে ঐতিহাসিক অৱস্থাৰ মাজৰে বিকশিত হোৱাতো প্ৰয়োজন। সেই ফালৰ পৰা নানান শক্তিশালী ৰাজতন্ত্ৰৰ ছত্ৰছায়াত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন অঞ্চলবোৰ ভৌগলিক আৰু প্ৰশাসনিকভাৱে লগ লাগিছিল। দীৰ্ঘদিনৰ এনে সংযোগবোৰৰ ফলতে তলৰ স্তৰত এখন একে ধৰণৰ সমাজ গঠন হৈছিল আৰু আদান-প্ৰদানৰ প্ৰক্ৰিয়াটো তৰাঘিত হৈছিল। শক্তিশালী ৰাজতন্ত্ৰৰ কবলত থকা বিশাল ভূখণ্ডত বেলেগ বেলেগ ভাষা-সাহিত্য চলিলেও একে জীৱন-বোধ আৰু একে সাংস্কৃতিক আৱহাৰায়েও গা কৰি উঠিছিল। আনকি ভাষা সহিত্যকো এনে আদান-প্ৰদানে ওচৰ চপাই আনিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ এই ঐক্য সংঘটনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোক অধিক সংহত কৰিছিল আৰ্যসভ্যতাৰ বিস্তাৰে। কৌশাণীয়ে আৰ্যসকলৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান হিচাপে তেওঁলোকৰ ভাষাটোক চিহ্নিত কৰিছে। 'আৰ্যসকলৰ জাতিগত প্ৰসাৰতকৈ তেওঁলোকৰ উৎপাদন কৌশল আৰু জীৱন-যাত্ৰা পদ্ধতিৰহে (ইয়াৰ ভিতৰত ভাষাকো ধৰিব লাগিব, কাৰণ আদিম লোকে অত্যাৱশ্যকীয় বুলি বিবেচনা কৰা আৰ্য পূজা পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে সেই ভাষাও লৈছিল) প্ৰসাৰ ঘটিছিল। কাৰণ আদিবাসীসকলে আৰ্যসকলৰ অনুষ্ঠানৰ লগত গভীৰভাৱে জড়িত থকা নতুন উৎপাদনৰ আহিলাবোৰকো অত্যাৱশ্যকীয় বস্তু বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। (ভট্টাচাৰ্য, বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ : ১৯৮১, ১০৭) পৰৱৰ্তী স্তৰত আমি দেখিছো যে ভাৰতবৰ্ষৰ বেছিভাগ ভাষাই সংস্কৃত ভাষাৰ পৰাই বিকাশ লাভ কৰিছে। ভাষাৰ লগতে লিপিয়েও ভাৰতবোধৰ ধাৰণাক প্ৰবল কৰি তোলাৰ ক্ষেত্ৰত শক্তিশালী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে, কাৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায়বোৰ লিপিয়েই মূল হ'ল ব্ৰাহ্মীলিপি। ইয়াৰেই বিভিন্ন ৰূপান্তৰিত শৈলীসমূহৰ পৰা বিভিন্ন সময়ত ভাৰতৰ প্ৰায়বোৰ প্ৰান্তীয় লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰিছে।

বৈদিক যুগৰে পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভাষা সংস্কৃত হ'লেও এই সাহিত্যই ভাৰতবৰ্ষৰ সভ্যতাৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ ৰূপৰেখাকেই দাঙি ধৰিছিল। বেদ, বেদান্ত উপনিষদ আদিৰ মাজেৰে বিকাশ লাভ কৰা সংস্কৃত ভাষাত পৰৱৰ্তী সময়ত মহাভাৰতৰ দৰে সাহিত্য ৰচনা হৈছে যাৰ ভাষা সংস্কৃত। কিন্তু পূৰ্বৰ প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ পৰা পশ্চিমৰ গন্ধাৰলৈ আৰ্য-অনাৰ্য সকলো জাতি-উপজাতিৰ অসংখ্য কথা উপকথা আখ্যান আদি বৰ্ণিত হৈ সঁচা অৰ্থত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক উল্লেখনীয় কীৰ্তি হিচাপে ই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছে। বেদ, বেদান্ত

ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত জীৱনবোধে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে মানুহক ভাৰতীয় আত্মাৰ লগত সংযুক্ত কৰিছিল। বাল্মিকী প্ৰসাদ সিঙে 'The Problem of Change' শীৰ্ষক গ্ৰন্থত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ জনগোষ্ঠীৰ মাজত গঢ় লৈ উঠা কাহিনী বা আখ্যানবোৰত ৰামায়ণ, মহাভাৰতৰ এক বিশেষ প্ৰভাৱ থকাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে আৰু ভাৰতীয় জীৱন-বোধক প্ৰসাৰিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এই মহাকাব্য দুখনৰ গুৰুত্বৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে। (Sing. B.P. 1987.11/12)

অসমৰ পটভূমিত আমি দেখিছো যে মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে তেওঁৰ ৰচনাসম্ভাৰত অসমৰ পৰিৱৰ্তে 'ভাৰত' শব্দটোহে বাৰে বাৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী মাধৱ কন্দলিয়ে ৰামায়ণৰ মাজেৰে কঢ়িয়াই অনা ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ এই ধাৰাটো শংকৰদেৱৰ সময়ছোৱাত শক্তিশালী হৈ উঠিছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ গৌৰবোজ্জ্বল সময় শংকৰদেৱৰ যুগটোৰ সমস্ত সহিত্যৰাজিয়েই, আনকি অৰুণোদইৰ আগলৈকে ৰচিত প্ৰায় সকলোবোৰ ৰচনাই বেদ-বেদান্ত উপনিষদ, পুৰাণ, ৰামায়ণ, মহাভাৰত, হিতোপদেশ আদিৰে অনুকৰণ বা অনুরণৰ ফলশ্ৰুতি। আনকি তীৰ্থ-কৌমুদী, হৰগৌৰী সংবাদ আদি পুথি ভাৰতৰ বিভিন্ন তীৰ্থক্ষেত্ৰসমূহৰ বৰ্ণনাৰেও ভৰপূৰ। 'অৰুণোদই'ৰ পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত ঊনবিংশ শতিকাৰ অসমীয়া মধ্যবিত্তসকলৰ মনতো ভাৰতবোধৰ চেতনা সবলভাৱে ব্যাপ্ত হৈ পৰিছিল। আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকন, হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা আদিয়ে বংগীয় সমাজৰ লগত আমাৰ ঘনিষ্ঠতা বঢ়াই তুলিলে। গুণাভিৰাম বৰুৱাই ব্ৰাহ্ম সমাজত যোগ দি ভাৰতবৰ্ষ জুৰি চলা এক নতুন চেতনাৰ লগত সম্বন্ধ পাতিলে, আৰু কমলাকান্ত ভট্টাচাৰ্যই ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ ঘাঁইকথাবোৰ নতুন যুক্তিৰে বিচাৰ কৰি অসমৰ জনজাতীয় লোকসকলকো ওচৰ চপাই অনাৰ হকে প্ৰচেষ্টা চলালে। পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত বেজবৰুৱা, গোহাঞিবৰুৱা আদি ৰথী মহাৰথীসকলেও ভাৰতবোধৰ ধাৰণাক তেওঁলোকৰ সাহিত্যৰ মাজত সবলভাৱে তুলি ধৰিলে আৰু তাৰেই ফলশ্ৰুতিত জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ দৰে ব্যক্তিয়ে তাক আৰু এচাপ আগুৱাই নি ক'লে—“লুইতৰ পাৰত থিয় হৈয়েই অসমীয়া, ভাৰতীয় নবীনৰ দলে অসমী মাটিৰ সৃষ্টিৰ মন্ত্ৰলৈ কান পাতি, নিখিল পৃথিৱীকেই আহ্বান কৰক নৱমানৱীয় সংস্কৃতিলৈ” (পোহৰলৈ, জ্যোতি ৰচনাৱলী-৪৭২) জ্যোতিপ্ৰসাদৰ এই বক্তব্য অকল ভাৰতবোধৰ বাবেই উল্লেখনীয় নহয়, বৰং তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা চালেও দেখা যাব যে জ্যোতিপ্ৰসাদৰ বক্তব্যই তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইঙ্গিত লক্ষকেই যথাভাৱে তুলি ধৰিছে। উল্লেখনীয় যে তেওঁ 'কৃষ্ণ সংস্কৃতিৰ' ধাৰণাৰ মাজেৰেও ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ কথা সবলভাৱে তুলি ধৰিছে আৰু তেওঁৰ গীত আৰু কবিতাৰ প্ৰায় প্ৰতিটো শব্দতে অতি শক্তিশালী ৰূপত ভাৰতীয় আত্মাৰ সূৰ প্ৰতিধ্বনিত হৈ আছে।

অসমৰ দৰে বংগৰ সাহিত্যকো সংস্কৃত বেদ-বেদান্তই আচ্ছন্ন কৰি ৰাখিছিল। হিন্দু ব্ৰাহ্মণ্য আচাৰ-নীতিয়ে সৰ্বভাৰতীয় ব্যৱস্থাটোৰ লগত বঙালী সমাজৰ পৰিচয় গভীৰ কৰি তোলাৰ পিছত চৈতন্যদেৱৰ বৈষ্ণৱ আন্দোলনেও এই প্ৰক্ৰিয়াক তৰাঘিত কৰিছিল। এই পৰম্পৰাৰ ফলশ্ৰুতি হিচাপেই ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগত বংগৰ কবি সাহিত্যিকৰ মাজত ভাৰতবোধ প্ৰবল হৈ উঠিছিল। কবি ঈশ্বৰ গুপ্তৰ 'ভাৰত সন্তানেৰ প্ৰতি', 'ভাৰতৰ অৱস্থা', 'ভাৰতৰ ভাগ্য বিপ্লৱ' আদি কবিতাৰ মাজত ভাৰতীয় আত্মাৰ সূৰ স্পষ্ট হৈ উঠিছিল। কবি মধুসূদনৰ 'চতুৰ্দশপদী কবিতাৱলীত' (১৮৬৬) প্ৰকাশিত 'ভাৰতভূমি' নামৰ কবিতাটিও এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয়। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী স্তৰত ৰঙ্গলাল বন্দোপাধ্যায়ৰ, কাব্যত

মোগল পাঠানৰ ইতিহাস, হেমচন্দ্ৰ বন্দোপাধ্যায়ৰ ‘ভাৰতসংগীত’, ‘ভাৰত বিলাপ’ আদি কবিতাও এই প্ৰসংগত উল্লেখনীয়। নবীনচন্দ্ৰ সেন ডাঙৰীয়াৰ ‘কুৰক্ষত্ৰ-ৰৈবতক প্ৰভাস’ কাব্যত এক সংহতিবদ্ধ মহাভাৰতৰ সপোন স্পষ্ট হৈ উঠিছিল। বংগত এই ভাৰতবোধৰ ভাবনাক সংহত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছিল হিন্দুমেলো বা জাতীয় মেলা নামৰ অনুষ্ঠানটিৰ (১৮৬৭)। এই জাতীয়মেলাৰ উদ্বোধনী সংগীত আছিল সত্যেন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰদৰৰ ‘মিলে সব ভাৰত-সন্তান’ শীৰ্ষক বিখ্যাত গীতটি। এই হিন্দুমেলো বা জাতীয় মেলাৰ লগত ৰবীন্দ্ৰনাথো বিশেষভাৱে জড়িত হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁ ১৮৭৫ চনত ইয়াৰ অধিবেশনত ‘হিন্দুমেলোয় উপহাৰ’ শীৰ্ষক কবিতাটি পাঠ কৰিছিল আৰু পৰৱৰ্তী স্তৰত তেওঁ ভাৰতীয় ঐক্যৰ কথা মনত ৰাখি একাধিক কবিতা বা প্ৰবন্ধ ৰচনা কৰিছিল। সামাজিক ক্ষেত্ৰত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ আদিৰ সংস্কাৰ আন্দোলনেও সমগ্ৰ ভাৰতীয় চেতনাক একে ৰাগীত জোকাৰি তুলিছিল। স্বাধীনতাৰ জোৰাৰ মাজত বংকিমচন্দ্ৰৰ ‘বন্দে মাতৰম’ ধ্বনিয়ে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সাহিত্য ৰচনাৰ মাজত এক দীপ্ত স্বদেশানুৰাগৰ জোৰাৰ তুলিছিল।

সমসাময়িক হিন্দী সাহিত্যতো ভাৰতেন্দু ডাঙৰীয়াৰ জৰিয়তে আৰম্ভ হোৱা নব্য চেতনাই ভাৰত বোধৰ ধাৰণাক প্ৰবল কৰি তোলে আৰু পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত সূৰ্যকান্ত ত্ৰিপাঠী নিৰালা, দিনকৰ আদিৰ হাতত এই ধাৰণাই এক সংহত ৰূপ লাভ কৰে। সামাজিক ক্ষেত্ৰতো ব্ৰাহ্মসমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ, আৰ্যসমাজ আদিয়ে ভাৰতীয় জাতীয়তাবোধক শক্তিশালী ৰূপ দিবলৈ উঠি পৰি লাগে।

নিৰন্তৰভাৱে চলি থকা এনেবোৰ প্ৰচেষ্টাৰ মাজেৰে ক্ৰমে ভাৰতীয় জাতীয়তাবোধৰ ধাৰণা প্ৰবল হৈ উঠে আৰু তাৰ ভিত্তিতেই বিভিন্ন ভাষাৰে সমৃদ্ধ ভাৰতভূমিৰ ভাবাত্মক ঐক্যক অধিক সুদৃঢ় কৰাৰ বাস্তৱ প্ৰয়োজনীয়তাতেই গঢ় লৈ উঠে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণা। আমি আগতে সমাজতাত্ত্বিক হবছ্বামৰ উদ্ধৃতিৰে দেখুৱাৰ দৰে সকলো জাতীয় সাহিত্যৰ লেখীয়াকৈ এই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটোও এক অৰ্দ্ধকৃত্ৰিম নিৰ্মান। সঁচা অৰ্থত ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ আমি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যিক সমলসমূহক লৈ আমাৰ জাতীয় প্ৰয়োজনত নিৰ্মাণ কৰি লোৱা এক ধাৰণাহে মাত্ৰ। এইখিনিতেই উল্লেখনীয় যে এই ধাৰণাই এতিয়াও এক সাৰ্থক ৰূপ ল’বগৈ পৰা নাই।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভাৰতীয় সাহিত্যত তুলনাত্মক ধাৰণাৰ সূত্ৰপাত কেতিয়াৰে পৰা আৰম্ভ হয়? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৫.৪ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী

১৮২৩ চনত পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে জাৰ্মান কবি আগষ্ট ৱিলহেল্ম ভন শ্লেগেলে Indian Literature শব্দটো প্ৰয়োগ কৰে মূলতঃ সংস্কৃত সাহিত্যসমূহক বুজাবলৈ। ইয়াৰ পিছত Albrecht Webers-ৰ The History of Indian Literature প্ৰকাশিত হয় ১৮৫২ চনত। ইয়াতো মূলতঃ বৈদিক সংস্কৃত সাহিত্যসমূহক সামৰিবৰ যত্ন কৰা হয়। ইয়াৰ পিছত Winternitz's History of Indian Literature প্ৰকাশিত হয় ১৯০৭ চনত, য'ত সংস্কৃতৰ উপৰিও পালি, প্ৰাকৃত আদি সাহিত্যসমূহেও স্থান পায়। ইতিমধ্যে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদী ধাৰণা প্ৰবল হৈ উঠে। যোগাযোগ আৰু বিভিন্ন ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক কাৰণত প্ৰান্তীয় সাহিত্যবোৰৰ চৰ্চায়ো কিছু গুৰুত্ব লাভ কৰে আৰু এনেবোৰ কাৰণতেই Joseph Shipley-ৰ Encyclopaedia of Literature (১৯৪৬)ত আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ বিষয়টোৱেও স্থান পায় আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী Cassell's Encyclopaedia of world Literature-ৰ ১৯৭৩ চনত প্ৰকাশিত দ্বিতীয় সংস্কৰণত সংস্কৃতৰ লগতে নটা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ বিষয়েও কিছু আলোচনা প্ৰকাশ পায়।

১৮২৩ চনত অকল সংস্কৃত সাহিত্যক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ হোৱা Indian Literature বা ভাৰতীয় সাহিত্য পদটিয়ে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ বিকাশৰ লগে লগে কেনেদৰে প্ৰসাৰ লাভ কৰি আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহক সামৰি ল'লে তাক বুজিবলৈ আমি আৰু কেতবোৰ কথাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিব লগিব। ইয়াৰে আটাইতকৈ উল্লেখনীয় কথাটো হ'ল ১৯১৯ চনত ছাৰ আশুতোষ মুখাৰ্জীৰ দ্বাৰা কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা (MIL) বিভাগৰ প্ৰতিষ্ঠা। নিশ্চিতভাৱেই ই আছিল ভাৰতীয় জাতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাক গঢ় দিয়া প্ৰথম আনুষ্ঠানিক পদক্ষেপ। ইয়াৰ প্ৰায় লগে লগে ১৯২০ চনত অৰবিন্দৰ 'আৰ্য' আলোচনীখনত ধাৰাবাহিকভাৱে 'ভাৰতীয় সাহিত্য' শীৰ্ষক এলানি প্ৰবন্ধ প্ৰকাশিত হৈছিল। ১৯৩৬ চনত স্থাপিত প্ৰগতিশীল লেখক সংঘ (The Indian Progressive Writers' Association) আছিল ভাৰতীয় সাহিত্যিকসকলৰ জাতীয় অনুষ্ঠান। এই প্ৰসংগত হীৰেন্দ্ৰ নাথ মুখোপাধ্যায়ৰ এটি উদ্ধৃতি উল্লেখনীয়। "প্ৰগতি লেখক সংঘকে সৰ্বভাৰতীয় ভিত্তিতে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ প্ৰথম প্ৰয়াস হৈছিল এদেশে নয় বিদেশে; লগুনে এক ঘৰে বসে ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ কয়েকজন যে আলোচনা ১৯৩২-৩৩-৩৪ সালে কৰেছিল, তাৰই পৰিণতি ঘটে 'নিখিল ভাৰত প্ৰগতি লেখক সংঘ' প্ৰতিষ্ঠায়। সে আলোচনায় যাৰা যোগে দেয়, তাৰা সবাই যে লেখকতা নয়। মুলকাৰাজ আনন্দ, সজ্জাদ জহীৰ, ভবানী ভট্টাচাৰ্য্য, ইকবাল সিং, ৰাজা ৰাও, মুহম্মদ আৰশফ, এবং আৰও ক'জন মিলে যে আলোচনা চলে তাৰই জেৰ এদেশে টেনে ১৯৩৫ সালে প্ৰস্তাৱিত প্ৰগতি লেখক সংঘৰ ইস্তাহাৰ প্ৰকাশ হয়। ১৯৩৬ সালে ইষ্টাৰেৰ ছুটীতে লক্ষ্ণৌ কংগ্ৰেছেৰ সময় মুন্সী প্ৰেমচন্দৰ সভাপতিত্বে নিখিল ভাৰত প্ৰগতি লেখক সংঘৰ প্ৰথম প্ৰকাশ্য অধিবেশন হয়।" (দাস, সুস্মিত : ১৯৮৯.৬০) উল্লেখনীয় যে ১৯৩৯ চনত এই সংঘৰ অধিবেশন কলিকতাত ৰবীন্দ্ৰনাথৰ উদ্বোধনী ভাষণৰে আৰম্ভ হৈছিল আৰু এই চনৰ পৰাই লক্ষ্ণৌৰ পৰা এওঁলোকৰ উদ্যোগত Neo Indian Literature নামেৰে এখন তিনিমহীয়া কাকত প্ৰকাশিত হৈছিল।

যাঠিৰ দশকৰ পৰা ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটোক আৰু সুদৃঢ় কৰি তোলাৰ বাবে ভালেমান চৰকাৰী উদ্যোগো আৰম্ভ হয়। ১৯৫৪ চনত আকাশবাণীয়ে ভাৰতৰ ১৩টা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ ওপৰত কথিকা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ লয়। পিছলৈ এই কথিকাবোৰ

থুপ খুৰাই Literature in Modern India Languages শীৰ্ষক এখন পুথিও প্ৰকাশ হয়। একে চনতে ভাৰতৰ সাহিত্য অকাডেমীও স্থাপন হয় আৰু এওঁলোকেও ১৯৫৭ চনৰ পৰা সংগঠনৰ মুখপত্ৰ Indian Literature প্ৰকাশ কৰিবলৈ লয়। ১৯৬৪ চনত যাদৱপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়ত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ এটা পূৰ্ণাংগ বিদ্যায়তনিক বিভাগ প্ৰতিষ্ঠা হয়। এওঁলোকেও ভাৰতীয় তুলনাত্মক সাহিত্যৰ দিশটো লৈ ন ন চিন্তা-ভাবনা আগবঢ়ায়।

উল্লেখনীয় যে প্ৰগতিশীল লেখক সংঘৰ দৰে ভাৰতীয় লেখক আলোচকসকলৰ প্ৰথম সভাখনো গঠন হৈছিল বিশ্বজুৰি চলা ফেচিবাদ বিৰোধী সংগ্ৰামৰ জোৰাৰত। গতিকে ঔপনিবেশিক শাসনৰ বিৰুদ্ধে ভাৰতীয় জাতীয় ঐক্যক শক্তিশালী ৰূপ দিয়াটো অনিবাৰ্য হৈ পৰিছিল। দৰাচলতে এনেবোৰ উদ্যোগেই ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ পদটিক অকল সংস্কৃত বা পালি-প্ৰাকৃত বুজাব পৰা সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত কৰি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সাহিত্যৰ সমন্বয়-প্ৰচেষ্টাক তুলি ধৰিব পৰাকৈ গঢ় দিব বিচাৰিছিল। স্বাধীনোত্তৰ কালত সাহিত্য অকাডেমীয়ে তাৰ জন্মলগ্নৰে পৰা ভাৰতৰ জাতীয় ঐক্যক শক্তিশালী ৰূপ দিয়াৰ স্বার্থতে ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ৰ ধাৰণাটো অধিক যথার্থ, সংহত আৰু সুদৃঢ় কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলাই আহিছে। এনেবোৰ সচেতন প্ৰয়াসৰ মাজেৰেই আজি ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ৰ ধাৰণাটোৱে তাৰ অৰ্থক সামৰি ল’ব পৰাকৈ ব্যাপ্তি লাভ কৰিছে। কিন্তু এতিয়াও এই ধাৰণাৰ মাজত নকৈ বিকাশ লাভ কৰা বহুবোৰ ভাষা-সাহিত্যৰ আলাপ-আলোচনা ঠাই পাবলৈ আছে। এতিয়াও ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপৰেখাক প্ৰশস্ত কৰিব পৰা কোনো যুগান্তকাৰী অধ্যয়ন আমি সম্পন্ন কৰিব পৰা নাই। সেয়েহে ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ৰ ধাৰণাই পূৰ্ণতা পাইছে বুলি বা এতিয়াও এই ধাৰণাই আমাৰ ৰাষ্ট্ৰীয় সাহিত্যৰ সত্বক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে বুলি আমি দাবী কৰিব নোৱাৰো। এই প্ৰসংগতেই ভাৰতবৰ্ষত তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা অধিক হৈ পৰিছে। সন্দেহ নাই যে ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত এই অধ্যয়ন এক জটিল প্ৰক্ৰিয়া। কিন্তু এক সঠিক দৃষ্টিভংগীৰে বাট বুলিলে আমি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজত ভাৰতীয় বৈশিষ্ট্যবোৰ বিচাৰি উলিওৱাৰ লগতে সিবোৰক এক বিশ্ব পৰিপ্ৰেক্ষিতৰ মাজত ৰাখি আলোচনা কৰিব পাৰিম।

ড° সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণনে সাহিত্য অকাডেমীৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত *Contemporary Indian Literature* শীৰ্ষক গ্ৰন্থৰ আগকথাত লেখিছিল “There is a Unity of outlook as the writers in different languages derive their inspiration from a common source and face more or less the same kind of experience, emotional and intellectual. (George, K.M. (ed). 1984.X)

ড° ৰাধাকৃষ্ণনৰ এই উক্তিৰে ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ৰ ধাৰণাটো আমি কিয় গঢ়ি তুলিব পাৰো তাকে অতি সহজভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাটো বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিলে এই কথাও সহজেই পৰিস্কাৰ হৈ পৰিব যে আমি একেসময়তে এক বহুভাষিক আৰু তৃতীয় বিশ্বৰ পৰিস্থিতিৰ মাজত অৱস্থান কৰি আছোঁ। আমাৰ বহুভাষিক পৰিস্থিতিৰ বাবে যিদৰে আমি অনেকৰ মাজত ‘এক’ সত্বক আৱিস্কাৰ কৰাৰ বাবে যত্নপৰ হ’ব লাগে, একে সময়তে ঔপনিবেশিক শাসনে তৈয়াৰ কৰা আমাৰ মানসিক সীমাবদ্ধতাৰ পৰাও নিজকে মুকলি কৰাৰ সংগ্ৰাম চলাব লাগে। বিশেষকৈ ঔপনিবেশিকসকলৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাটোত আমি এক গৌৰৱবোধ কৰো আৰু সেয়েহে আমাৰ সাহিত্য কৰ্মৰ মাজত

কেনেকৈ অকণমান ইংৰাজী সাহিত্যৰ চিটিকনি বিচাৰি পালে আমি আশ্বস্ত হওঁ। আমাৰ সাহিত্যৰ পঠন-পাঠনো বেছিভাগ সেইফাললৈকে ধাবমান। কিন্তু আমি বুজা উচিত যে ভাৰতীয় সাহিত্যত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱ এক ব্যক্তিগত অণুকৰণ বা প্ৰভাৱৰ ফল নহয়, বৰং এনে ধৰণৰ ঘটনা এক ঐতিহাসিক ঘটনা। আমাৰ ঔপনিবেশিক প্ৰভাৱ মাত্ৰ দুশ বছৰৰ এক ঐতিহাসিক ঘটনা। কিন্তু এই দুশটা বছৰত যে অকল সাহিত্য-সংস্কৃতিতে পাশ্চাত্য প্ৰভাৱ পৰিছে এনে নহয়, বৰং সমস্ত আৰ্থ-সামাজিক ব্যৱস্থা ঔপনিবেশিক শাসনৰ অধীন হৈ আছে। কিন্তু তাৰ আগৰ সাহিত্যৰাজি সম্পূৰ্ণভাৱে নিজস্ব মহিমাৰে মহিমামণ্ডিত। তাৰ পিছৰ সাহিত্যৰ ধাৰাও এনে প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হৈ বিশ্বমুখী হোৱাটো আমাৰ কাম্য। অৰ্থাৎ আমাৰ সাহিত্য আলোচনাই সেই নিৰ্দিষ্ট সমাজ-ৰাজনৈতিক মানসিকতাৰ পৰা মুক্ত হৈ বিশ্বমুখী দৃষ্টিভংগ গ্ৰহণ কৰাটো আমি বিচাৰো আৰু সেইটো কৰাৰ বাবেই আমাৰ সাহিত্যৰ নিজা বৈশিষ্ট্যবোৰৰ প্ৰতি সচেতন হোৱাটো একান্ত প্ৰয়োজন। বিশেষকৈ আমাৰ সাহিত্যত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ বিষয়টো আলোচনা কৰোঁতে আমি এই কথা বুজিব লাগিব যে আমাৰ সাহিত্য এক নিজা ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰাৰে সমৃদ্ধ, ই ভিতৰৰ পৰা তাৰ নিজৰ গতিত প্ৰবাহমান হ'ব বিচাৰে আৰু সেইবাবেই সি অনিবাৰ্য পৰিস্থিতিৰ তাগিদাত বেলেগৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'লেও তাৰ অভ্যন্তৰত সেই মহান ঐতিহ্যক সযতনে ৰক্ষা কৰাৰো প্ৰচেষ্টা চলি থাকে। এই আত্ম পৰিচয়ৰ অন্বেষণক উগ্ৰ দেশাত্মবোধ বুলি বুজাটো উচিত নহয়। ড° শিশিৰ কুমাৰ দাসে এই প্ৰসংগত কৈছে “Literature deals with the concrete, not with abstractions. It is born of language and yet it goes beyond language, it is nourished by a culture. Its meaning and significans comes out of its relations with that culture. Any attempt towards a literary cosmopolitanism neglecting the literature or literatures that are components of a cultural history is bound to turn in to dilentantism.” (Dev A. and Das S.K. (ed) 1989.100) তেওঁ আকৌ কৈছে যে—“We cannot study literature as a body of impersonal Knowledge without any relation to the people or to the time to which we belong.” (ebid 100)

এনেবোৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ প্ৰয়োজন এতিয়া এক প্ৰাসংগিক বিষয় হৈ পৰিছে। শেহতীয়াভাৱে ভাৰতীয় সংবিধানে স্বীকৃতি নিদিয়া বহুবোৰ জনজাতীয় ভাষাতো অলেখ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ অন্যান্য প্ৰতিষ্ঠিত ভাষাৰ প্ৰেক্ষাপটত তেওঁলোকৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজনীয়তাও প্ৰকট হৈ পৰিছে। প্ৰতিটো ভাষাৰ সাহিত্যই নিজস্ব বৈশিষ্ট্যবোৰ অব্যাহত ৰাখিও এক ভাৰতীয় পৰিচয়ৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে আৰু এনেবোৰ দিশ ফঁহিয়াই চোৱাৰ বাবেই ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজত তুলনাত্মক আলোচনাৰ ব্যাপকভাৱে প্ৰয়োজন হৈ পৰিছে। সন্দেহ নাই যে এনেবোৰ প্ৰশ্নৰ মুখামুখি হোৱাৰ বাবে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ যি লক্ষ্য সি আমাৰ পাথেয় হ'ব পাৰে। এনে লক্ষ্যৰে পৰিচালিত তুলনাই অকল এক তুলনাত্মক অধ্যয়নৰেই পৃষ্ঠপোষকতা নকৰে, বৰং তুলনাত্মক সাহিত্যৰ ইঙ্গিত লক্ষ্যক সন্মুখত ৰাখি ই আমাৰ বহুভাষিক ৰাষ্ট্ৰখনৰ মাজত ৰাষ্ট্ৰীয় যোগসূত্ৰক সবল কৰি তোলাৰ লগতে বিশ্ব প্ৰেক্ষাপটত তাক সঠিকভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তোলে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

তুলনাত্মক ভাৰতীয় সাহিত্যত ৰাধাকৃষ্ণৰ প্ৰাসঙ্গিকতা বিচাৰ কৰক? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ বুলি কওঁতে আমি কোনো নিৰ্দিষ্ট সাহিত্য কৰ্মক আঙুলিয়াই দিব নোৱাৰো। আচলতে ‘ভাৰতীয় সাহিত্য’ এক ধাৰণা। ভাৰতীয় জাতীয় উত্থানত সমান্তৰালভাৱেই ভাৰতীয় সাহিত্যত ধাৰণাই গঢ় লৈ উঠে। প্ৰথম স্তৰত ভাৰতীয় সাহিত্য বোলোতে কেৱল সংস্কৃত সাহিত্যকে বুজোৱা হৈছিল যদিও পৰৱৰ্তী স্তৰত বিভিন্ন আঞ্চলিক সাহিত্যৰাজিকো সামৰি এই ধাৰণাই সমৃদ্ধি লাভ কৰে। এই ধাৰণাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত আকাশবাণী, সাহিত্য একাডেমী, প্ৰগতি লেখক সংঘ, আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগ আদি বিভিন্ন অনুষ্ঠানৰ উদ্যোগে এক অগ্ৰণী ভূমিকা পালন কৰিছিল।

তুলনাত্মক সাহিত্য অধ্যয়নৰ বিকাশৰ লগে লগে আৰম্ভ হোৱা বিশ্বমুখী ধাৰণাৰ সময়তো আমি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ধাৰণাক শক্তিশালী ৰূপত তুলি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ নতুন নতুন সাহিত্য-তত্ত্ব বা সাহিত্য বিচাৰৰ ধাৰাই যাতে আমাৰ সাহিত্যক সংকটৰ মুখামুখি নকৰি আমাৰ সম্ভাৱনাৰ বাট উজ্বল কৰি তোলে। সেই কথা আমি সততে মনত ৰাখিব লাগিব।

৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) ভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত ‘তুলনাত্মক সাহিত্য’ৰ বিচাৰ কৰক।
- ২) তুলনাত্মক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ উদ্ভৱ, বিকাশ সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰক।
- ৩) ‘সাৰ্বজনীন ভাৰতীয় সাহিত্য সীমাবদ্ধতা’— শীৰ্ষক এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।
- ৪) ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

৫.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

হীৰেন গোহাঁই	: সাহিত্য, সত্তা আৰু সাধনা
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্য ৰূপৰেখা
প্ৰফুল্ল কটকী	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা	: তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী	: তুলনাত্মক সাহিত্য কি ভূমিকা

- নগেন্দ্র : তুলনাত্মক সাহিত্য
বাংলা :
ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুর : সঞ্চয়িতা
A. Dev &
S.K. Da (ed.) : *Comparative Literature: Theory &
Practice*
S.K. Chettarjee : *World Literature & Tagore*
F.S. Dowson : *Christianity in North East India*
Rene Wellek : *Discrimination : Further Concept of
Criticism*

* * *

ষষ্ঠ বিভাগ অনুবাদ

বিভাগৰ গঠন :

- ৬.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৬.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৬.৩ সাহিত্যত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা
- ৬.৪ অনুবাদ অভিধাটি আৰু ইয়াৰ ধাৰণা
- ৬.৫ অনুবাদৰ প্ৰকাৰভেদ
- ৬.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৬.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৬.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৬.১ ভূমিকা (Introduction)

আমি আগৰ আলোচনাত এই কথা উনুকিয়াই আহিছো যে তুলনাত্মক সাহিত্যই এক বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে গঢ় লোৱাৰ বহু আগৰে পৰাই বিভিন্ন সাহিত্যৰ মাজত অনুবাদ, পুনৰ্নিৰ্মাণ আদি কাৰ্য চলি আছে। বৰং গ্যেটেৰ বিশ্বসাহিত্যৰ ধাৰণা গঢ় লোৱাৰ ক্ষেত্ৰত এই অনুবাদ কাৰ্যইহে প্ৰেৰণা যোগাইছে। বিশেষকৈ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ দিশত অনুবাদ সাহিত্যৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। এই বিভাগটিত অনুবাদ সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশবোৰ চালিজাৰি চোৱাৰ লগতে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ অধ্যয়নত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ব।

৬.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- সাহিত্যত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা সম্পৰ্কে অনুধাৰন কৰিব পাৰিব;
- অনুবাদৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব;
- অনুবাদৰ সাহিত্যৰ ধাৰণাৰ উপলব্ধি কৰিব পাৰিব; আৰু
- অনুবাদৰ প্ৰকাৰভেদ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।

৬.৩ সাহিত্যত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা

সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ প্ৰায় সমান্তৰালভাৱেই সকলো সাহিত্যত অনুবাদে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। বিশ্বৰ চৌদিশে হোৱা ন ন চিন্তা ভাৱনাৰ দ্ৰুত প্ৰসাৰৰ বাবে অনুবাদৰ মহত্ব এতিয়া অপৰিসীম হৈ পৰিছে। ডঃ শিশিৰ কুমাৰ দাসৰ এই উদ্ধৃতি এই প্ৰসংগত আকৌ

উল্লেখনীয়—“The greatest singular effect of the availability of significant works of literatures of different nations in translation is a liberalization and an enlargement of taste.” (Dev, A. & Das, S.K. (ed.) 1989.7) অনুবাদ কাৰ্যৰ এনে ব্যাপ্তিয়ে যেনেকৈ তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাক বঢ়াই তুলিছে, তেনেদৰে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰ্তিৰ বাবেও অনুবাদ কাৰ্যক উৎসাহিত কৰাটো অনিবাৰ্য হৈ পৰিছে। আচলতে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ মাজেৰে আমি আমাৰ সাহিত্য অধ্যয়নক যি বিশ্বমুখী মাত্ৰা প্ৰদান কৰিব বিচাৰিছো তাৰ পৃষ্ঠভূমি নিৰ্মাণ কৰিছে অনুবাদ কৰ্মই। এই ক্ষেত্ৰত Introduction to translation : History and Culture গ্ৰন্থত Bassnett আৰু Lefevereএ কৰা মন্তব্যটি অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ—“Translation has been a major shaping force in the development of world literature and no study of comparative literature can take place without regard to translation. (কটকী, প্ৰফুল্ল, ২০০২.৪০) সেয়েহে তুলনাত্মক সাহিত্যৰ প্ৰসংগ উত্থাপিত হ’লেই অনুবাদ সম্পৰ্কীয় আলোচনাও অপৰিহাৰ্য হৈ পৰে।

লক্ষেশ্বৰ শৰ্মা ডাঙৰীয়াই গ্ৰেজীয়া ডেলেদাৰ মূল গ্ৰন্থৰ পৰা অনুবাদ কৰি উলিওৱা ‘মাতৃ’ গ্ৰন্থৰ পাতনিত ড° বাণীকান্ত কাকতিয়ে উল্লেখ কৰিছে “আজিকালিৰ দিনতো যি ভাষাত বিশ্ব সাহিত্যৰ জেউতি পৰা নাই তাক মানুহে বৰ নিচলা বুলি ভাবে। ইংৰাজী, ফৰাচী আদি যিবোৰ ভাষাত অতি ওখ ধৰণৰ মৌলিক সাহিত্যৰ লেখ-জোখ নাই, সেইবোৰ ভাষাতেই আন দেশৰ ডাঙৰ ডাঙৰ নামজ্বলা গ্ৰন্থবোৰৰ অনুবাদ আগেয়েই প্ৰকাশ হয়। সেইবোৰ দেশত নিজ ভাষা-ভাষী লোকৰ অন্তৰৰ পোহৰ আৰু আন ভাষা-ভাষী মানুহৰ বাহিৰৰ পোহৰ পৰিবলৈ জ্ঞানৰ খিৰীকি দুৱাৰ সদায় মেলা থাকে।” এই প্ৰসংগতেই তেওঁ এই কথাও কৈছে যে “আজিকালিৰ আন্তৰ্জাতীয় যুগত বিশ্বমানৱৰ চিন্তাৰ সোঁত কোনফালে বব লগিছে তাৰ সন্ধান নাপালে মৌলিক প্ৰতিভাৰে আদৰ পোৱা জোখাৰে বিকাশ হোৱা টান হৈ পৰে। (নেওগ, মহেশ্বৰ (সম্পা) ১৯৯১.২৯৯/৩০০)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অনুবাদৰ মূল উদ্দেশ্য কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৬.৪ অনুবাদ অভিধাটি আৰু ইয়াৰ ধাৰণা

Translation শব্দৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে ভাৰতীয় ভাষাত ব্যৱহৃত অনুবাদ শব্দটো ‘অনু’ উপসৰ্গ আৰু ‘বদ’ ধাতুৰ লগত ‘ঘঞ’ প্ৰত্যয় যোগ হৈ সম্পন্ন হৈছে। ‘অনু’ উপসৰ্গই সাধাৰণতে ‘পৰৱৰ্তী’ অৰ্থ বুজায় যেনে—অনুচৰ, অনুকৰণ, অনুযায়ী ইত্যাদি। আনফালে ‘বদ’ শব্দই মূলতঃ ‘কোৱা’ বা বক্তব্যক বুজায়; বহল অৰ্থত ই ‘ধাৰণা’ অৰ্থকো সামৰি লয়, যেনে—সমাজবাদ, অস্তিত্ববাদ, অলংকাৰবাদ ইত্যাদি। গতিকে অনুবাদ শব্দই অইনে কৈ যোৱা কথাকে বা অইনৰ কথাক পুনৰ কোৱাকে বুজায়। মনিয়ৰ উইলিয়ামচ সংস্কৃত

ইংৰাজী অভিধানত ইয়াৰ অৰ্থ এনেদৰে দিয়া হৈছে—Saying after or again, replacing by a way of explanation ইত্যাদি। শব্দার্থ চিন্তামনিত ‘অনুবাদ’ শব্দৰ বুৎপত্তিগত অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি দুই ধৰণৰ মত দিয়া হৈছে—(১) প্ৰাপ্তস্য পুনঃ কথনম আৰু (২) জ্ঞাতার্থস্য প্ৰতিপাদনম। প্ৰাপ্তস্য পুনঃকথনম হ’ল প্ৰথমে কৈ যোৱা বক্তাৰ কথাৰ পৰা অৰ্থৰ পুনৰকথন আৰু জ্ঞাতার্থস্য প্ৰতিপাদনম হ’ল প্ৰথম বক্তাৰ বক্তব্যৰ অৰ্থ ভালদৰে বুজি তাক প্ৰতিপাদন কৰা বা বিন্যাসসহিতে উপস্থাপন কৰা। দুয়োটা অৰ্থত সামান্য অন্তৰ থাকিলেও সামগ্ৰিকভাৱে অনুবাদ শব্দই প্ৰথম বক্তাৰ অৰ্থ বুজি লৈ তাক পুনৰ প্ৰস্তুত কৰা কথাকেই নিৰ্দেশ কৰে।

ইংৰাজী ভাষাৰ Translation শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে লেটিন Translatum শব্দটোৰ পৰা। এই শব্দটো Tran+latum এনেদৰে নিস্পত্তি হৈছে। Trans শব্দৰ অৰ্থ হ’ল ‘পাৰ’ বা অইনফাল আৰু latum শব্দটোৰ অৰ্থ হ’ল গতি কৰোৱা বা লৈ যোৱা। সেই অৰ্থত মূল শব্দটোৰ অৰ্থটো হ’ল এটা ভাষাৰ বক্তব্যক অইন এটা ভাষাকৈ লৈ যোৱা। সেইফালৰ পৰা ই এটা ভাষাৰ যিকোনো সম্পদক অইন ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা অৰ্থকে নিৰ্দেশ কৰে।

ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদিক যুগতেই পুনঃকথন অৰ্থত অনুবাদ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ হৈছে। সম্ভৱত এই সময়ত পদ্যক গদ্যলৈ বা সাহিত্যিক বক্তব্যক জনপ্ৰিয় ৰূপলৈ পৰিৱৰ্তন কৰা অৰ্থতেই ইয়াৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদৰ কালতো অনুবাদ শব্দটো একে অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। পানিনীয়ে ইয়াক ‘অৱগতাত্যাস্য প্ৰতিপাদনম’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। সংস্কৃত নাটকবোৰত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত তথা অপভ্ৰংশ ভাষাবোৰ বিদ্বান লোকৰ বোধগম্য হোৱাৰ বাবে সংস্কৃতত অনুবাদ কৰি দিয়াৰ ব্যৱস্থা আছিল, যিটোৰ বাবে ‘ছায়া’ শব্দটো ব্যৱহাৰ হৈছিল আৰু সম্ভৱতঃ ই ভাৱানুবাদকে নিৰ্দেশ কৰিছিল। পিছলৈ সংস্কৃতৰ মহৎ গ্ৰন্থৰাজি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰান্তীয় ভাষাবোৰলৈ ৰূপান্তৰ হৈছিল আৰু অনুবাদ শব্দৰ বৰ্তমান অৰ্থক সামৰি লৈছিল। অৰ্থাৎ অনুবাদে অকল পুনঃকথনৰ কামটোকে নকৰি ভাষান্তৰ আৰু পুনঃকথন দুয়োটা কাৰ্য সামৰি লৈছিল। ইউৰোপত যে অনুবাদ কৰ্মই বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল সেই কথা ওপৰত উল্লিখিত ড° কাকতিৰ মন্তব্যটোৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি। তথাপি ড° প্ৰফুল্ল কটকীয়ে তেওঁৰ পুথিত আৰু এয়াৰ কথা উদ্ধৃতি দিছে যে “অনুবাদ অবিহনে ইউৰোপীয় নৱজাগৰণৰ সূচনাই নহ’লহেতেন বুলি ক’লে অত্যুক্তি কৰা নহয়।” (কটকী প্ৰফুল্ল ২০০২.৬৩)

অনুবাদ সম্পৰ্কে থকা প্ৰচলিত ধাৰণাৰ ভিত্তিত এই কথা ক’ব পাৰি যে অনুবাদ কাৰ্য অত্যন্ত নিষ্ঠাপূৰ্ণ আত্মোপলদ্ধিৰে সম্পন্ন কৰা প্ৰয়োজন। তেতিয়া অনুবাদ কাৰ্য অকল অনুবাদ হৈ নাথাকি এক উৎকৃষ্ট কলা-ৰূপ হিচাপে আমাৰ সমুখত ধৰা দিয়ে। এনেধৰণৰ অনুবাদ কাৰ্য সম্পন্ন কৰাৰ বাবে সততে থাকিবলগীয়া গুণ বা অৰ্থাসমূহ হ’ল—

- (১) মূলভাষা আৰু অনুবাদ কৰিবলগীয়া ভাষাটোৰ যথার্থ জ্ঞান। এই ক্ষেত্ৰত শব্দজ্ঞান, বাক্যজ্ঞানৰ লগত শব্দৰ বিভিন্ন ব্যৱহাৰ আৰু বাক্যৰ বিভিন্ন গঠনৰ পৰিপূৰ্ণ জ্ঞান থকাটো অৱশ্যে বাঞ্ছনীয়।
- (২) দুয়োটা ভাষাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সমাজ দুখনৰ সমাজ-সাংস্কৃতিক দিশটোৰ জ্ঞান।
- (৩) অনুবাদ কৰিবলগীয়া পাঠটোৱে নিৰ্দেশ কৰা বিষয়বস্তুৰ পৰিপূৰ্ণ উপলব্ধি।
- (৪) আত্মৰিক উপলদ্ধিৰে কৰা সহযোগ আৰু
- (৫) মৌলিক প্ৰতিভা।

এনেবোৰ গুণ থাকিলে এটা মূল পাঠৰ অন্তৰ্নিহিত সত্ত্বা অক্ষুণ্ণ থকা স্বত্বেও এক নতুন ৰূপত অনুদিত পাঠটোক প্ৰত্যক্ষ কৰিব পৰা যায় আৰু অনুবাদে মূল গ্ৰন্থখনে দিয়া ধৰণৰ আনন্দকে পাঠকক প্ৰদান কৰিব পাৰে। সম্ভৱত এনে গুণবোৰ থাকিলে আমি অধ্যাপক চি, ডি, নৰসিম্হায়াৰ অনুবাদ সম্পৰ্কীয় মতামতটোৰ সাৰ্থকতা বিচাৰি পাম। “ভাল অনুবাদ কৰাটো এক প্ৰকাৰে মৰীচিকাৰ পিছত ঢপলিওৱাৰ দৰে কাৰ্য—পিচে এই মৰিচিকা মৰুভূমিৰ নহয়। এটা সময়ত ই ধৰা দিয়ে, অসমাপ্ত বলি ভবা অনুবাদ এটাও গুণাগুণ নিৰ্বিশেষে এদিন সমাপ্ত হয়।” (কটকী, প্ৰফুল্ল ২০০২.৭১)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অনুবাদ অভিধাটিৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ নিৰূপন কৰক? (৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৬.৫ অনুবাদৰ প্ৰকাৰভেদ

পণ্ডিতসকলে অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰভেদ সম্পৰ্কেও মতামত আগবঢ়াইছে আৰু সেইবোৰ হ’ল—

- (১) **আক্ষৰিক অনুবাদ** - যাক আমি শব্দানুবাদ বা ভাষানুবাদ বুলিব পাৰো আৰু যাৰ অৰ্থ হ’ল শব্দ বা ভাষাটোৰ পোনপটীয়া অনুবাদ।
- (২) **ভাবানুবাদ** - এনে অনুবাদত পাঠৰ মূল ভাব একে ৰাখি গ্ৰহণ, বৰ্জন, সংযোগ, বিয়োগৰ মাজেৰে অনুবাদ কাৰ্য সমাধা কৰা হয়।
- (৩) **সাৰানুবাদ** - এনে অনুবাদত মূল পাঠৰ মাত্ৰ সাৰ অংশ সংগ্ৰহ কৰি অনুবাদকে তেওঁৰ নিজৰ মতে গঢ়ি তোলে।
- (৪) **বাখ্যানুবাদ** - এনে অনুবাদত মূল পাঠৰ বাখ্যকহে অনুবাদ কৰিবলগীয়া ভাষাটোত তুলি ধৰা হয়। ইয়াত অনুবাদক অকল অনুবাদক হৈ নাথাকে, বৰং তেওঁ মূল পাঠৰ ব্যাখ্যাকাৰীৰ ৰূপত অবতীৰ্ণ হয়।
- (৫) **ৰূপান্তৰণ** - ৰূপান্তৰণ বিভিন্ন ধৰণে হ’ব পাৰে। মূল পাঠৰ গঠন বা ৰূপ অনুদিত পাঠটোত সম্পূৰ্ণ সলনি হ’বও পাৰে। মহাকাব্যবোৰৰ আধুনিক চিত্ৰৰূপ বা নাট্যৰূপ আদিৰ দৰে নাটকৰ উপন্যাসিক ৰূপ বা উপন্যাসৰ নাট্যৰূপ আদি বিভিন্ন ৰূপত ৰূপান্তৰ হ’ব পাৰে।

এনেবোৰ প্ৰকাৰৰ উপৰিও শেহতীয়াভাৱে যি পুনৰ্নিৰ্মাণৰ ধাৰণা চলিছে সিও ক্ৰমে প্ৰসাৰ লাভ কৰিছে। এনে ক্ষেত্ৰত অনুবাদকে কোনো নিৰ্দিষ্ট নিয়ম মানি নচলে যদিও তেওঁলোকেও আচলতে মূলৰ মূলকথাৰ ওপৰত ভেজা দি মৌলিক প্ৰতিভাক অধিক ক্ৰিয়াশীল কৰি তোলে আৰু মৌলিক প্ৰতিভাৰ এনে ক্ৰিয়াশীলতাৰ বাবেই আমি অনুদিত

গ্ৰন্থখনক এক নতুন ৰূপত দেখা পাওঁ। আচলতে অনুবাদো এক সৃষ্টিশীল কৰ্ম। সেয়েহে অকল দুটা ভাষাৰ বা দুটা সংস্কৃতিৰ জ্ঞান থকা মানুহ হ'লেই সাৰ্থক অনুবাদ নহয়। অনুবাদৰ বাবে থাকিব লাগিব সৃষ্টিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় হৃদয়তা আৰু একাত্মতা। মন, মগজু আৰু ভাবনাৰ একাত্মতাৰে তেওঁ এই কামত প্ৰবৃত্ত হ'ব লাগিব, তেহে আমি অনুবাদক কলাত্মক ৰূপত বিচাৰি পাম।

ড° কাকতিয়ে ওপৰত উল্লেখিত আলোচনাটিত অনুবাদ সম্পৰ্কত আৰু মন্তব্য কৰি কৈছে “অনুবাদকৰ কাম অতি জটিল। তেওঁ এফালে মূল গ্ৰন্থৰ সকলো সাৰ-মৰ্ম ফটফটীয়াকৈ উপলব্ধি কৰিব আৰু আনফালে সেই মৰ্ম নিজ ভাষাৰ স্বাভাৱিক ঠাঁচৰে মূলৰ পৰা বৰ বেলেগ নোহোৱাকৈ প্ৰকাশ কৰিব লাগিব। সাহিত্যৰ গুণগ্ৰাহী আৰু নিজ ভাষাত অশেষ আধিপত্যশালী লিখক নহ'লে ভাঙনি সফল হ'ব নোৱাৰে—বিশেষকৈ ভাব-বহুল গ্ৰন্থৰ ভাঙনিত।” (প্ৰাগুক্ত প্ৰবন্ধ, ৩০০) ড° কাকতিৰ মন্তব্যত এই কথা পৰিস্কাৰ হৈ পৰিছে যে অনুবাদকে মূল গ্ৰন্থৰ সাৰ-মৰ্ম, অৰ্থাৎ অকল অৰ্থই নহয়—ফটফটীয়াকৈ উপলব্ধি কৰিব লাগিব আৰু সেই উপলব্ধিক অনুবাদ কৰা ভাষাটোলৈ সঠিকভাৱে ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয় যে ভাষা এটাৰ বাহিৰত ওলাই থকা অৰ্থবোৰেই ইয়াৰ শেষ অৰ্থ নহয়। ভাষাটোৰ কালিকাটো বুজিব নোৱাৰিলে তাক বেলেগ এটা ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰাটো সহজ কথা নহয়। এনে অসুবিধাৰ বাবেই ইংৰাজীৰ Warm Welcome-ৰ অনুবাদ অসমীয়াত উষ্ণ স্বাগতম হ'ব পাৰে। কেতিয়াবা বহু বিদ্বৎ লোকৰো এনে ভুল নোহোৱা নহয়। এবাৰ এগৰাকী বিশিষ্ট বঙালী পণ্ডিতে (তেখেত ভাৰতবৰ্ষৰেই বিখ্যাত ভাষাতাত্ত্বিক পণ্ডিত) এজন অসমীয়া বন্ধুলৈ লিখা চিঠিত লিখিছিল যে “কেইদিনমানৰ ছুটি পাই এটা কটীয়া ভ্ৰমণ কৰি আহিলো।” অসমীয়াত কটীয়া শব্দৰ অৰ্থ চুটি অৰ্থা short; কিন্তু সি বিশেষভাৱে মানুহৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰয়োগ হয়। আকৌ মানুহৰো ঠিক চাপৰ শব্দটো কটীয়া শব্দৰ সমাৰ্থক নহয়। গতিকে কেতিয়াবা এনে ধৰণৰ অৰ্থৰ বিভ্ৰাট ঘটাটো অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত একো অসম্ভৱ নহয় আৰু সেয়েহে অনুবাদকে মূল গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ লগতে গ্ৰন্থখনৰ বিষয়বস্তু আৰু তাৰ সমাজ-সাংস্কৃতিক দিশবোৰো কিছু জানি লোৱাটো ভাল। তথাপি যে অনুবাদ কাৰ্যই মূল গ্ৰন্থৰ হুবহু ৰূপ এটা তুলি ধৰিব পাৰে তেনে নহয়। কিন্তু ই আমাক মূল গ্ৰন্থখনৰ ভালখিনি ওচৰ চপাই দিব পাৰে। সেয়েহে জাক ডেৰিডাৰ মতে “অনুবাদে শিশুৰ দৰে আচৰণ কৰে। এই শিশু প্ৰজনন নীতি অনুসৰি জন্ম হোৱা শিশু কেৱল নহয়। ইয়াৰ নিজে নিজে কথা ক'ব পৰাৰ ক্ষমতাও আছে। নতুন আৰু বেলেগ ধৰণেৰে ই কথা ক'ব পাৰে। ইয়েই ভাষাৰ বৃদ্ধিতো সহায় কৰে” (বৰমুদৈ, আনন্দ, গৰীয়সী, ৪৬) সেই ফালৰ পৰা অনুবাদক এক পুনৰ লিখন বা পুনৰ্নিৰ্মাণ প্ৰক্ৰিয়া বুলিয়েই অভিহিত কৰিব পাৰি। ডেৰিডাই ইয়াকে ‘নিয়ন্ত্ৰিত ৰূপান্তৰ’ অৰ্থাৎ Regulated Transformation বুলি ভাবে। (প্ৰাগুক্ত প্ৰবন্ধ, ৪৭)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অনুবাদকৰ প্ৰধান কাম কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৬.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

তাত্ত্বিকসকলে ইয়াক যি ধৰণেই ব্যাখ্যা নকৰক বা যি শব্দেই সূত্ৰায়িত নকৰক, অনুবাদৰ মহত্ব নিৰ্ভৰ কৰিছে ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত আৰু সেয়েহে ই প্ৰয়োজন অনুসৰি তাৰ অৰ্থৰ ব্যাপ্তি ঘটাইছে। সংস্কৃত সাহিত্যৰ কালত আমি ভবাৰ দৰে ই হয়তো পদ্যৰ পৰা গদ্যৰ ৰূপান্তৰ বা সাহিত্যিক ভাষাৰ পৰা লোকভাষালৈ ৰূপান্তৰ বুজাইছিল, কিন্তু আজি ই অকল এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা ভাষালৈ কৰা ৰূপান্তৰকে বুজোৱা নাই, বৰং এক পুনৰ্নিৰ্মাণৰ ধাৰণাকো নিৰ্দেশ কৰিবলৈ লৈছে। বিশ্বায়নজনিত মানসিকতাৰ লগত সমতা লক্ষ্য কৰি সাহিত্যই অনিবাৰ্যভাৱেই এখন বহুল জগত বিচাৰে আৰু সাহিত্যত নিহিত হৈ থকা ভাবৰ বিনিময় হোৱাটো বাঞ্ছা কৰে। এই প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগত তাল ৰাখি অনুবাদে সাংস্কৃতিক বিনিময়ৰ প্ৰক্ৰিয়াকে তৰাষিত কৰে। অনুবাদে মূল গ্ৰন্থক স্বীকৃতি দিয়াই নহয়, তাক সম্প্ৰসৰিত কৰে আৰু দুটা ভাষাৰ মাজৰ সম্পৰ্কক ওচৰ চপাই আনে। এনেবোৰ ঘটনাৰ বাবে কোনো তত্ত্বৰ আৱশ্যক হোৱা নাই, বৰং সময়ৰ প্ৰয়োজনীয়তাত 'অনুবাদে' নিজেই তাৰ ভিত্তি শক্তিশালী কৰাৰ বাবে নিজকে নতুন ৰূপত সজাই তুলিছে। অৱশ্যে আধুনিক সাহিত্যতত্ত্বৰ লগত সংগতি ৰাখি ই বহুসময়ত আগতে অনুবাদৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয় বুলি ভবা মূল গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ অন্তৰ্নিহিত সত্ত্বা বা নিহিতাৰ্থবোৰকো কেৰেপ নকৰা হৈছে। কিন্তু সাহিত্যিক জীৱনবিহীন কিছুমান শব্দৰ খেলা বুলি ভবা ধাৰণা কিমানদূৰ বাস্তৱসন্মত সিও বিচাৰ্যৰ বিষয়। কাৰণ আমাৰ বোধেৰে জীৱন নিজেও এক অন্তৰ্নিহিত অৰ্থৰ সমষ্টি। আমি মাত্ৰ ব্যক্তিৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনকহে প্ৰত্যক্ষ কৰো। কিন্তু মানুহৰ পাৰিপাৰ্শ্বিকতা, সামাজিক অৱস্থা, সংস্কাৰ, মূল্যবোধ লৈয়েই গঢ় লৈ উঠে জীৱনৰ বিচিত্ৰ ৰূপ। জীৱনৰ অন্তঃপুৰত এই বিচিত্ৰতা থাকে। অনেক সময়ত সাহিত্যৰ মাজেদি জীৱনৰ এই অদেখা বিচিত্ৰ ৰূপবোৰেই নিত্য-নতুন ৰূপ লৈ আত্মপ্ৰকাশ কৰে। জীৱনৰ ভিতৰত যিদৰে এই অন্তৰ্নিহিত অৰ্থবোৰে নিৰন্তৰ খেলা কৰে তেনেদৰেই সকলো পাঠেই তাৰ বাহ্যিক পৰিসৰৰ ভিতৰত সংখ্যাভিত্তিক কাঠামো বা আকল্প গঢ়ি তোলে। সেয়েহে শব্দৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থৰ মাজত তাৰ বিস্তাৰ বিচাৰি পোৱা নাযায়। প্ৰতিনিয়ত সঞ্চয় কৰা জীৱনৰ অভিজ্ঞতাৰ মাজতহে তাৰ অৰ্থ নিহিত হৈ থাকে। সেইফালৰ পৰা আমাৰ বোধেৰে সাহিত্যৰ অনুবাদে সাহিত্যৰ মাজত থকা এই মহত্বম সত্যক সঠিকভাৱে তুলি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰিব লাগে।

৬.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সাহিত্যত অনুবাদৰ প্ৰাসঙ্গিকতা নিৰূপন কৰি এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।
- ২) অনুবাদৰ সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা সম্পৰ্কে এটি আলোচনা দাঙি ধৰক।
- ৩) অনুবাদ কাক বোলে? ই কেই প্ৰকাৰৰ বুজাই লিখক।
- ৪) অনুবাদৰ সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা নিৰূপন কৰি সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিকতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

৬.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- হীৰেন গোহাঁই : সাহিত্য, সত্তা আৰু সাধনা
মহেশ্বৰ নেওগ : অসমীয়া সাহিত্য ৰূপৰেখা
প্ৰফুল্ল কটকী : তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা : তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
ইন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী : তুলনাত্মক সাহিত্য কি ভূমিকা
নগেন্দ্ৰ : তুলনাত্মক সাহিত্য
ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ : সঞ্চয়িতা
A. Dev &
S.K. Da (ed.) : *Comparative Literature: Theory & Practice*
S.K. Chettarjee : *World Literature & Tagore*
F.S. Dowson : *Christianity in North East India*
Rene Wellek : *Discrimination : Further Concept of Criticism*

* * *

দ্বিতীয় খণ্ড অনুবাদ প্ৰসঙ্গ

এই খণ্ডটিত অনুবাদ প্ৰসঙ্গৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ আলোচনা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।
দুটা বিভাগত এই আলোচনা সামৰা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ	:	অনুবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয়
দ্বিতীয় বিভাগ	:	অনুবাদৰ প্ৰকাৰ, শৈলী আৰু অন্যান্য প্ৰসঙ্গ

প্ৰথম বিভাগত অনুবাদ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি, অনুবাদৰ স্বৰূপ, অনুবাদ সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিতসকলে দাঙি ধৰা মতামতসমূহ আলোচনা কৰাৰ লগতে সাৰ্থক অনুবাদ হোৱাৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ আলোচনাও দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগটিত সন্নিৱিষ্ট হোৱা অন্যান্য দিশসমূহ হ'ল অনুবাদৰ গুৰুত্ব, তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ, জটিল কলা হিচাপে অনুবাদ। বিভাগটিত শেষত কেইটামান উল্লেখযোগ্য কবিতাৰ অনুবাদ দিয়া হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগত অনুবাদ্য প্ৰকাৰ শৈলী আৰু অন্যান্য প্ৰসঙ্গই গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ, যেনে— শব্দানুবাদ, ভাৱানুবাদ, ছয়ানুবাদ, সাৰানুবাদ আদিৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। তাৰ লগতে অনুবাদৰ শৈলী আৰু ভাষাবিজ্ঞানৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ কথাও এই বিভাগটিত পৰ্যালোচিত হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
অনুবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয়

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ অনুবাদ শব্দৰ বুৎপত্তি
- ১.৪ অনুবাদৰ স্বৰূপ
- ১.৫ অনুবাদ সম্পৰ্কে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ বিদ্বানসকলৰ মতামত
- ১.৬ সাৰ্থক অনুবাদক কেনেকৈ হ'ব পাৰি
- ১.৭ অনুবাদৰ গুৰুত্ব
- ১.৮ তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ
- ১.৯ জটিল কলা হিচাপে অনুবাদ
- ১.১০ কবিতাৰ অনুবাদ
- ১.১১ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১৩ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

অনুবাদ সম্পৰ্কে বৰ্তমান বিদ্যায়তনিক দিশত ভালমান চিন্তা-চৰ্চা আৰু গৱেষণা হৈছে। অনুবাদ বৰ্তমান সময়ৰ এটি সৰ্বমান্য বিষয়। ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন বিশ্ববিদ্যালয়সমূহে অনুবাদ সম্পৰ্কীয় অধ্যয়ন, অধ্যাপনা আৰু গৱেষণাত গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। পাশ্চাত্যৰ বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত অনুবাদে বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। সেইবাবেই বৰ্তমান বিশ্বৰ বিভিন্ন বিশ্ববিদ্যালয়ত আন্তঃসাহিত্যিক অধ্যয়নৰ সুবিধাৰ বাবে অনুবাদকৰ্মত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।

বৰ্তমান ব্যৱহাৰিক জগতখনত কৰ্ম-সংস্থাপনৰ সুযোগ লাভৰ বাবেও অনুবাদৰ শিক্ষা লাভ কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। বৰ্তমান সময়ত প্ৰচাৰ মাধ্যম, বিশেষকৈ ছপা আৰু ইলেকট্ৰনিক উভয়বিধ মাধ্যমত বাতৰি সংগ্ৰহ, সম্পাদনা আৰু প্ৰচাৰৰ বিভিন্ন স্তৰত অনুবাদৰ প্ৰয়োজন হয়। সেইদৰে বিভিন্ন মাধ্যমৰ যোগেদি সংগৃহীত বাতৰিবোৰ আঞ্চলিক ভাষালৈ অনুবাদ কৰি পৰিৱেশন কৰিবলগীয়া হয়। বিভিন্ন প্ৰকাশন গোষ্ঠীবোৰতো গ্ৰন্থ অনুবাদৰ বাবে বিশেষ দক্ষতা সম্পন্ন ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন। বিশেষকৈ সাহিত্য অকাডেমি, নেচনেল বুক ট্ৰাষ্ট আদি অনুষ্ঠানে বিভিন্ন ভাৰতীয় ভাষাৰ গ্ৰন্থাদি অনুবাদত বিশেষ গুৰুত্ব দি আহিছে।

ভাৰতবৰ্ষত অনুবাদৰ ঐতিহ্য যথেষ্ট প্ৰাচীন। উপনিষদ আৰু ব্ৰাহ্মণসমূহত অনুবাদৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। এনে উল্লেখ অনুবাদৰ প্ৰাচীনত্বৰেই আভাস দি ধৰে। ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাৰ সাহিত্যৰাজি মূলতঃ সংস্কৃত পুৰাণ-উপনিষদৰ লগতে মহাকাব্যসমূহৰ পৰা অনুবাদৰ মাধ্যমেদি আহি বৰ্তমানৰ অৱস্থাত উপনীত হৈছে। আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যত প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ অনুবাদে বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰা দেখা যায়।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে—

- অনুবাদৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- লক্ষ্যভাষা আৰু স্ৰোতভাষা সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব;
- অনুবাদ সম্পৰ্কে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য বিদ্বানসকলৰ ধাৰণাৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব পাৰিব;
- অনুবাদৰ তত্ত্বসমূহ অধ্যয়ন কৰি সেইবোৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনত প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব;
- বৰ্তমান ব্যৱহাৰিক জগতখনত অনুবাদৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে ফঁহিয়াই চাব পাৰিব;
- তুলনামূলক সাহিত্য অধ্যয়নত অনুবাদৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব;
- অনুবাদ কৰ্মৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় গুণাৱলী আহৰণত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব পাৰিব; আৰু
- কবিতাৰ অনুবাদ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১.৩ 'অনুবাদ' শব্দৰ বুৎপত্তি

'অনুবাদ' শব্দটোৰ বুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল কোনো এটা পাঠ আগত লৈ তাক অন্য ভাষাৰ যোগেদি পুনৰাবৃত্তি কৰা। সংস্কৃত 'ৱদ' ধাতু 'ঘঞ' প্ৰত্যয় আৰু 'অনু' উপসৰ্গ যোগ হৈ 'অনুবাদ' শব্দটোৰ সৃষ্টি হৈছে। 'অনু' মানে পাছত আৰু 'ৱদ' মানে কোৱা। গতিকে বুৎপত্তিগত দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে অনুবাদ মানে হ'ল 'কোৱাকে পুনৰ কোৱা'। গতিকে অনুবাদ শব্দৰ মূল অৰ্থ হ'ল 'পুনঃকথন' বা কোনোবাই কোৱাৰ পিছত কোৱা।

'শব্দার্থ চিন্তামণি' কোষত অনুবাদৰ অৰ্থ দিবলৈ গৈ কৈছে যে 'জ্ঞাতার্থস্য প্ৰতিপাদেন', অৰ্থাৎ প্ৰথমে কোৱা কথাকেই পুনৰাই কোৱা। পুৰণি ভাৰতীয় শিক্ষা-পদ্ধতি মৌখিক পৰম্পৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। গুৰুৱে মৌখিকভাৱে প্ৰদান কৰা জ্ঞানৰ কথাবোৰ শিষ্যসকলে পুনৰাবৃত্তিৰ যোগেদি মনত ৰাখিছিল। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত 'পুনঃকথন' অৰ্থতেই অনুবাদ শব্দৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণৰ মতে—

*'য়দ ৱাচি প্ৰেদিতায়াম্ অনুৱতয়াদ, অন্যসৈৱৈনম্
উদিতানুৱাদিনম্ কুৰ্যাত।'* (ঐ. ৱা. ২/১৫)

বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত পুনৰকথনৰ অৰ্থত 'অনুবদতি' শব্দটোৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়।

*তদ্ এতদ্ এৱৈষা দেৱী বাগ্ অনুৱদতি
স্কনয়িস্তঃ দ দ ইতি।* (বৃহ. উপ. ৫/২/৩)

পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীতো অনুবাদ শব্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়—

'অনুবাদে চৰণানাম্।' (অষ্টা, ২/৪/৩)

‘ন্যায়সূত্ৰ’ত এঠাইত ‘অনুবাদ’ কৰ্মক স্পষ্ট কৰিবলৈ গৈ কৈছে যে ‘বিধি তথা বিহিতৰ পুনঃকথনেই অনুবাদ’। ‘বিধিবিহিতস্যানুবচনঅনুবাদঃ।’ (ন্যায়, ২/১/৬৫)। ন্যায় দৰ্শনৰ আন এঠাইত কোৱা হৈছে যে অনুবাদ আৰু পুনৰুক্তিৰ মাজত প্ৰভেদ নাই, কিয়নো উভয় ক্ষেত্ৰতেই শব্দৰ আবৃত্তি হয়—

‘নানুবাদপুনৰুক্তয়োৰ্বিশেষঃ শব্দাভ্যাসোপপন্নৈ। (ন্যায় দৰ্শন, ২/১/৬৬)
ভৰ্তৃহৰিয়েও পুনৰকথন অৰ্থতেই অনুবাদ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ কৰিছে—
‘আবৃত্তিৰনুবাদেব বা।’ (২/১/১৫)

মনস্কৃতিৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ বুল্লুক ভট্টয়ো পুনঃকথন অৰ্থতেই অনুবাদ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

গতিকে দেখা যায় যে সংস্কৃত সাহিত্যত অনুবাদ শব্দৰ প্ৰয়োগ বিভিন্ন প্ৰসংগত কৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত ‘গুৰুৰ কথা শিষ্যৰ দ্বাৰা পুনৰাবৃত্তি হোৱা, পাশ্চাত্যকথন, পুনঃকথন, আবৃত্তি, পুনৰাবৃত্তি, কোৱা ইত্যাদি বিভিন্ন প্ৰসংগৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি। গতিকে দেখা যায় অনুবাদ মূলতঃ ‘পুনঃকথন’ বা কোনোৱে কোৱাৰ পিছত কোৱা কথা আৰু বৰ্তমান প্ৰয়োগতো সি কাৰোবাৰ কথনত পুনৰকথনেই— যিটো এটা ভাষাত কোনোৱে কোৱা কথাক পুনৰাই আন এটা ভাষাত কোৱা হয়।

মণিন্তৰ উইলিয়ামচে ইংৰাজী অভিধানতো পুনৰাবৃত্তি অৰ্থতেই অনুবাদ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। অনুবাদ বুজাবলৈ ইংৰাজী ‘Translation’ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ই মূলতঃ ‘Translate’ শব্দটোৰ বিশেষ্য ৰূপ। লেটিন ভাষাৰ ‘Translatum’ শব্দৰ পৰা ‘Translation’ শব্দটোৰ সৃষ্টি হৈছে, যিটো ‘Trans’ আৰু ‘Latum’ এই দুটা শব্দৰ সমন্বয়ত সৃষ্টি হৈছে। গতিকে দেখা যায় যে অনুবাদ শব্দটোৰ সমাৰ্থকভাৱে ‘তৰ্জমা’, ৰূপান্তৰ, ভাষান্তৰ, ভাঙনি ইত্যাদি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

আক্ষৰিক অৰ্থত অনুবাদ শব্দটোৱে ‘ভাষান্তৰকৰণ’ প্ৰক্ৰিয়াক বুজায় আৰু দেখাত এইটো এটা অতি সাধাৰণ কাম। যিকোনো দুটা ভাষাত দক্ষতা থকা লোকেই এনে কাৰ্য নিয়াবিকৈ কৰিব বুলি ধাৰণা কৰিলেও কিন্তু কথাষাৰ সিমান সহজ নহয়। অনুবাদ এক জটিল কাৰ্য আৰু কেৱল ভাষাজ্ঞানৰ যোগেদিয়েই সাৰ্থক অনুবাদ আশা কৰিব নোৱাৰি। সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ অনুবাদ তাতোকৈ জটিল কাম। সেইবাবেই ইংৰাজ ৰোমাণ্টিক কবি শ্যেলীয়ে মতপোষণ কৰিছিল যে কবিতা এটাক অন্য ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা মানেই ভায়লেট ফুলৰ ৰং আৰু গঠনৰ সৌন্দৰ্য বিচাৰি ফুলপাহকে ফালি-ছিৰি নষ্ট কৰাৰ দৰে কথা। অন্যান্য সৌন্দৰ্যতত্ত্ববিদসকলেও কবিতাৰ অনুবাদ অসম্ভৱ বুলি মতপ্ৰকাশ কৰিছে। এনে এগৰাকী সৌন্দৰ্যতত্ত্ববিদ Savory-ৰ মতে— ‘The axiom that perfect translation is impossible must be concerned, with the limitation that is true only of poetry.’

কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব একে ৰাখি আন এটা ভাষালৈ অনুবাদ কৰিবলৈ হ’লে অনুবাদক নিজে এগৰাকী সংবেদনশীল আৰু কাব্যিক অনুভূতিসম্পন্ন ব্যক্তি হ’ব লাগিব। তেতিয়াহে মূল কবিতাৰ ৰস আৰু ভাব অৱিকৃত ৰাখি অন্য এটা ভাষাত প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিব।

১.৪ অনুবাদৰ স্বৰূপ

এটা ভাষাৰ কোনো বিষয়বস্তু আন এটা ভাষালৈ কৰা ৰূপান্তৰেই অনুবাদ। অৰ্থাৎ স্ৰোতভাষাৰ বক্তব্য বিষয়ক লক্ষ্য ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা প্ৰক্ৰিয়াকেই অনুবাদ আখ্যা দিব পাৰি। কিন্তু, এই ৰূপান্তৰ কাৰ্য সিমানে সহজ নহয়।

অনুবাদ কাৰ্যৰ সৈতে সাধাৰণতে দুটা ভাষা জড়িত হৈ থাকে; ইয়াৰে প্ৰথম ভাষা হ'ল মূলভাষা বা স্ৰোতভাষা। যি ভাষাৰ বিষয়বস্তু অনুবাদৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা হয়। ইংৰাজীত ইয়াক 'চ'ৰ্চ লেংগুয়েজ' (Source Language) আখ্যা দিয়া হয়। আনহাতে, মূলভাষাৰ বিষয়বস্তু যিটো ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হয়, সেই ভাষাটোক লক্ষ্য ভাষা বা 'গ্ৰাহিনী ভাষা' (Receptor Language) আখ্যা দিয়া হয়। ইংৰাজীত ইয়াক টাৰ্গেট লেংগুয়েজ (Target Language) বোলা হৈছে।

অনুবাদৰ যোগেদি স্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্ত বিষয়ক মৌখিক বা লিখিতভাৱে লক্ষ্য ভাষালৈ পৰিৱৰ্তন কৰা কাৰ্যই হ'ল অনুবাদ। প্ৰতিটো ভাষাই স্বকীয় পৰিৱেশত নিজস্ব ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য আৰু জঁতুৱা ঠাচেৰে সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰে গঢ় লৈ উঠে। কিন্তু, সেয়ে হ'লেও প্ৰত্যেক ভাষাৰ বক্তব্য বিষয়ৰ মাজত সাদৃশ্য আছে, কিয়নো ভাষা ভিন ভিন হ'লেও মানুহে আহৰণ কৰা জ্ঞান আৰু ঐতিহ্যৰ মূল উৎস একেই— ভাৰতীয় ঐতিহ্য আৰু সংস্কৃতি। যুগ যুগ ধৰি ভাৰতীয় উপনিষদীয় ঐতিহ্য, মহাকাব্যিক চেতনা, পৌৰাণিক চিন্তা-আদৰ্শ, লোকজীৱন আৰু সংস্কৃতিৰ পৰম্পৰাগত আদৰ্শ, জীৱনবোধ আৰু শৈল্পিক ৰুচিবোধে ভাৰতীয় জনমানসত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে। এনে প্ৰভাৱৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতমাতৃৰ আঁচলত প্ৰতিবিস্তিত বিভিন্ন জাতি-ভাষা-সংস্কৃতিৰ মাজত প্ৰতিবিস্তিত সনাতন সত্যই ঐক্য আৰু সংহতিৰ বাৰ্তা বহন কৰি অনৈক্যৰ মাজত ঐক্যৰ, বিশ্বাস আৰু শান্তিৰ প্ৰতীক হিচাপে কাম কৰি আহিছে। গতিকে ভাৰতত আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ মাজত গাঁথনিগত ভিন্নতা থাকিলেও বিভিন্ন ভাষাত সৃষ্টি হোৱা সাহিত্যৰাজিৰ মাজত সাৰ্বজনীন মানৱীয় আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ মাজত যোগসূত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইবাবেই এফিম এটকিন্সে মন্তব্য কৰিছে যে— 'অনুবাদত মূল লেখক আৰু অনুবাদকৰ দুই ধৰণৰ ভাষা, শৈলী আৰু নন্দনতাত্ত্বিক ৰুচি, দুই ধৰণৰ সামাজিক-সংস্কৃতিক-ঐতিহাসিক পৰম্পৰাক কাষ চপাই আনি পৰম্পৰক পৰম্পৰৰ সন্মুখত থিয় কৰাইহি।'

স্ৰোতভাষাৰ মূল পাঠ আৰু লক্ষ্যভাষাৰ অনুদিত পাঠ কেতিয়াও অবিকল একে হ'ব নোৱাৰে। কিয়নো, স্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্ত অৰ্থতকৈ লক্ষ্য ভাষাৰ অৰ্থই কেতিয়াবা বিস্তৃত, কেতিয়াবা সংকুচিত আৰু কেতিয়াবা পৰিৱৰ্তিত ৰূপ লাভ কৰিব পাৰে। সেইবাবেই অনুবাদত লক্ষ্যভাষাৰ নিকটতম অভিব্যক্তি প্ৰয়োগৰ প্ৰয়াস কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'গোটেই জীৱন জুৰি' আৰু 'জুৰিৰ কাষত তুমি আৰু মই'— এই বাক্য দুটিত 'জুৰি' শব্দৰ অৰ্থ বেলেগ বেলেগ। মূল ভাষাৰ পাঠকে এই কথাটো যিদৰে বুজিব, লক্ষ্যভাষাৰ পাঠকে তেনেদৰে বুজিব পাৰে, কিয়নো, ইয়াৰ বানান একেই। তেনেস্থলত লক্ষ্য ভাষালৈ অনুবাদ কৰোঁতে অনুবাদকে যথেষ্ট সাৱধানতা অৱলম্বন নকৰিলে অৰ্থবিভ্ৰাট ঘটাতো স্বাভাৱিক।

অনুবাদত মূল ভাষাৰ বক্তব্য বিষয়ক লক্ষ্যভাষাত প্ৰকাশ কৰা হয়। সেয়েহে, অনুবাদকে মূল ভাষাটো, ভাষাটোৰ অন্তৰ্গত বাক্য গাঁথনি, শব্দ, অৰ্থ, ধ্বনিৰূপ ইত্যাদি সম্পৰ্কে বিস্তৃত জ্ঞান আহৰণ কৰাটো বাঞ্ছনীয়। স্ৰোতভাষাৰ অবিকল অনুবাদে লক্ষ্য ভাষাৰ স্বাভাৱিকতা

নষ্ট কৰিব পাৰে, গতিকে দুয়োটা ভাষাৰ অন্তৰ্নিহিত গাঁথনিক দিশটোৰ প্ৰতি অনুবাদক সতৰ্ক হৈ আগবঢ়া উচিত। পশ্চিমৰ দেশসমূহত অনুবাদ সম্পৰ্কীয় চিন্তা-চৰ্চা, অধ্যয়ন আৰু গৱেষণা হোৱাত অনুবাদৰ তাত্ত্বিক দিশটোৱে বিশ্বৰ চিন্তাজগতত যথেষ্ট আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছে। এটা ভাষাত ব্যক্ত বিচাৰক যথাসম্ভৱ সহজ অভিব্যক্তিৰ যোগেদি আন এটা ভাষাত ব্যক্ত কৰাৰ প্ৰয়াসেই হৈছে অনুবাদ। অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত কেইটামান বিশেষ দিশত সাধাৰণতে গুৰুত্ব দিয়া হয়। সেয়া হ'ল—

- ক) অনুবাদৰ মূল লক্ষ্য হ'ল স্ৰোতভাষাৰ ভাব আৰু বিচাৰক লক্ষ্যভাষালৈ যথাসম্ভৱ মূলৰ অনুৰূপে পৰিৱৰ্তন কৰা।
- খ) অনুবাদৰ বাবে স্ৰোত ভাষাত ভাব অথবা বিচাৰক ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে যি অভিব্যক্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়, তাৰ যথাসম্ভৱ সমান বা প্ৰায় সমান অভিব্যক্তিৰ প্ৰকাশ লক্ষ্য ভাষাটো হোৱা উচিত।
- গ) লক্ষ্যভাষাত স্ৰোতভাষাৰ যথাসম্ভৱ সমান যি অভিব্যক্তিৰ প্ৰকাশ ঘটে, সেয়া লক্ষ্য ভাষাত সহজ আৰু অনুকূল প্ৰয়োগ, স্ৰোত ভাষাৰ সৈতে যুক্ত হোৱাটো উচিত নহয়। অনুবাদক বিভিন্ন ধৰণে পৰিভাষিত কৰাৰ বাবে প্ৰয়াস কৰা দেখা যায়। তলত তেনে কেইটামান পৰিভাষাৰ প্ৰসংগ অৱতাৰণা কৰা হ'ল—

'Translating consists in producing in the receptor language the closest natural equivalent to the message of the source of language, first in meaning and secondly in style' — U. A. Nida

'The replacement of textual material in one language by equivalent textual material in another language.' (A linguistic Theory of Translation – H. C. Catford)

'Translation is the transference of the content of a text from one language into another, bearing in mind that we can not always dissociate the content from the form.'— Foresten

‘মূলৰ ভাব ৰক্ষা কৰি তাক বেলেগ এটা ভাষালৈ সলনি কৰি পেলোৱাই অনুবাদ।’— ছেমুৱেল জনচন

‘অনুবাদত লিখকে কোৱা কথাখিনি কোৱাৰ লগতে লিখকে যি ধৰণেৰে কৈছে সেই ধৰণেৰে কোৱাৰ যত্ন কৰিব লাগে।’— জন কানিংটন

‘বিষয়বস্তুক সাহিত্যৰ ৰূপ গাঁথনিৰ পৰা পৃথক কৰাটো সৰ্বদা সম্ভৱ নহয়— এই কথা মনত ৰাখি কোনো পাঠৰ বিষয়বস্তু এটা ভাষাৰ পৰা অন্য এটা ভাষালৈ স্থানান্তৰণেই হ'ল অনুবাদ।’— ফ'ৰষ্টেন

ওপৰত উল্লেখ কৰা পৰিভাষাকেইটাই সম্পূৰ্ণৰূপে অনুবাদৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই যদিও অনুবাদৰ বিচিত্ৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে কিছু আভাস দিবলৈ সক্ষম হৈছে। ছেমুৱেল জনচনে মূলৰ ভাবৰ ওপৰত আৰু বাকী দুজনে প্ৰধানকৈ শৈলী তথা ৰূপ, গাঁথনিৰ দিশত মনোনিৱেশ কৰিছে। গতিকে, তেওঁলোকে মূলৰ ভাব আৰু ৰূপ এই দুয়োটা দিশলৈ দৃষ্টি ৰাখি অনুবাদ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো উচিত বুলি মতপোষণ কৰিছে।

১.৫ অনুবাদ সম্পর্কে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ বিদ্বানসকলৰ মতামত

অনুবাদ সম্পর্কে পাশ্চাত্যৰ বিদ্বানসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা, গৱেষণা অব্যাহত ৰাখিছে। তেওঁলোকে আগবঢ়োৱা অনুবাদ সম্পর্কীয় বিবিধ পৰিভাষাৰ পৰা অনুবাদৰ স্বৰূপ সম্পর্কে এটি স্পষ্ট ধাৰণা কৰিব পাৰি। এই সম্পর্কত পাশ্চাত্যৰ দুগৰাকী বিদ্বান জে.চি. কেটফৰ্ড আৰু ইউজিন এ. নিডাৰ অনুবাদ সম্পর্কীয় চিন্তা-চৰ্চা আৰু গৱেষণাই অধিক প্ৰাধান্য লাভ কৰা দেখা যায়।

এ লিংগুইষ্টিক থিয়ৰি অব ট্ৰেন্সলেচন গ্ৰন্থত জে. চি. কেটফৰ্ডে ভাষা-বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা অনুবাদৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ মতে— ‘এটা ভাষাৰ (স্ৰোতভাষাৰ) মূল সামগ্ৰী সমতুল্য বা পৰ্যায়বাচীৰ দ্বাৰা অন্য এটা ভাষাত (লক্ষ্যভাষাত) প্ৰতিষ্ঠাপনেই হ’ল অনুবাদ’। অৰ্থাৎ ‘*The replacement of textual material in one language by equivalent textual material in another language.*’

তেওঁ ভাবে যে অৰ্থ যিহেতু ভাষাবিশেষৰ নিজস্ব সম্পত্তি, গতিকে স্ৰোতভাষা সামগ্ৰীৰ অৰ্থ আৰু লক্ষ্যভাষা সামগ্ৰীৰ অৰ্থ দুয়োটা কেতিয়াও একে হ’ব নোৱাৰে। সেয়ে অনুবাদত অৰ্থৰ স্থানান্তৰকৰণৰ কথাটো কেটফৰ্ডে মানি লোৱা নাছিল। ‘অনুবাদ’ আৰু ‘স্থানান্তৰকৰণৰ’ মাজত প্ৰাৰ্থক্য দৰ্শাই সেয়ে তেওঁ কৈছে যে অনুবাদত লক্ষ্যভাষাৰ অৰ্থৰ পৰিপূৰণ ঘটে আৰু স্থানান্তৰকৰণত স্ৰোতভাষাৰ অৰ্থ লক্ষ্য ভাষাৰ সামগ্ৰীত প্ৰতিষ্ঠাপন কৰা হয়। কিন্তু, কেটফৰ্ডৰ এই ধাৰণা অন্যান্য পণ্ডিতসকলে অস্বীকাৰ কৰিছে। পি. এচ. দেশপাণ্ডে নামৰ এগৰাকী ভাৰতীয় পণ্ডিতে মতপ্ৰকাশ কৰিছে যে কেটফৰ্ডৰ কথাষাৰ মানি ল’বলৈ হ’লে মূল পাঠৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যবিলাক কেতিয়াও লক্ষ্য ভাষালৈ আনিব পৰা নাযাব। গতিকে কেটফৰ্ডৰ কথাষাৰ অনুবাদৰ তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক কোনো ক্ষেত্ৰতেই গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

পাশ্চাত্যৰ আন এগৰাকী বিদ্বান ইউজিন এ. নিডাই অনুবাদৰ ব্যৱহাৰিক দিশটোত লগে লগে তাত্ত্বিক দিশটো স্বকীয় চিন্তাৰ পৰিচয় দিবলৈ সক্ষম হৈছে। নিডাই আগবঢ়োৱা অনুবাদ তত্ত্বত অনুবাদৰ মানসিক কাৰ্যাৱলীৰ লগে লগে অনুবাদকৰ মনোজগতত ঘটা ঘটনাৱলীতো গুৰুত্ব দিয়ে। তেওঁৰ মতে ‘অনুবাদ এনে এক পদ্ধতি, য’ত স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্য ভাষা দুয়োটাতে সিদ্ধহস্ত ব্যক্তিয়ে স্ৰোতভাষাৰ কথাখিনি আত্মসাৎ কৰি উপযুক্ত ৰূপত লক্ষ্যভাষাত অভিব্যক্ত কৰে।’

‘Translating consists in producing in the receptor language the closest natural equivalent to the message of the source of language first in meaning and secondly in style.’

নিডাই ‘Science of Translation’ আৰু ‘Bible Translating’ নামৰ প্ৰবন্ধ দুটিত অনুবাদ সম্পর্কীয় বিভিন্ন দিশৰ তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। তেওঁ অনুবাদ কাৰ্যৰ বিষয়ে ক’বলৈ গৈ কৈছে যে— ‘স্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্ত ভাব বিচাৰ অৰ্থ আৰু শৈলী সমন্বিতে গ্ৰাহি ভাষাত তাৰ নিকটতম পৰ্যায়বাচীৰে স্বাভাৱিকভাৱে অভিব্যক্ত কৰাই অনুবাদ কাৰ্য।’ অৱশ্যে তেওঁ বাইবেলৰ অনুবাদৰ আধাৰ হিচাপে লৈ অনুবাদ সম্পর্কীয় এনে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে।

বিশিষ্ট অনুবাদক ভাৰতীয় মনীষী শ্ৰীঅৰবিন্দই অনুবাদ সম্পর্কীয় কোনো ধৰণৰ তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা দাঙি নধৰিলেও অনুবাদ সম্পর্কীয় ভালেমান সমস্যা আৰু তাৰ সমাধান তেওঁৰ বিভিন্ন ৰচনাত সিঁচৰতি হৈ আছে।

ভাৰতৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ ভাষা বিজ্ঞানী ভোলানাথ তিৰাৰীয়ে ভাৰতীয় ভাষাত অনুবাদ সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। তেওঁ ‘অনুবাদ বিজ্ঞান’ শীৰ্ষক গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে যে ‘এটা ভাষাত ব্যক্ত বিচাৰ যথাসম্ভৱ সমান আৰু সহজ অভিব্যক্তিৰে অন্য এটা ভাষাত ব্যক্ত কৰাৰ প্ৰয়াসেই অনুবাদ।’

তেওঁ লগতে উল্লেখ কৰিছে যে (ক) স্ৰোতভাষাৰ ৰচনাৰ ভাব-বিচাৰ যথাসম্ভৱ নিজৰ মূল ৰূপতেই লক্ষ্যভাষালৈ অনা অনুবাদৰ মূল উদ্দেশ্য। (খ) ভাব বিচাৰৰ প্ৰকাশনৰ বাবে স্ৰোতভাষাত যি অভিব্যক্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে, তাৰ ‘যথাসম্ভৱ সমান’ অথবা ‘আটাইতকৈ বেছি সমান’ অভিব্যক্তি লক্ষ্যভাষাত বিচাৰি উলিওৱা উচিত। (গ) স্ৰোতভাষাৰ ‘যথাসম্ভৱ সমান’ অভিব্যক্তিৰ অনুসন্ধান লক্ষ্যভাষাত কৰাৰ সময়ত সেই অভিব্যক্তি যাতে লক্ষ্য ভাষাৰ বাবে স্বাভাৱিক অভিব্যক্তি হয়, স্ৰোতভাষাৰ প্ৰভাৱমুক্ত অভিব্যক্তি হয়, তাৰ প্ৰতি যত্নশীল হোৱা উচিত।

তিৰাৰীয়ে লগতে উল্লেখ কৰিছে যে ‘ভাষা ধ্বনাত্মক প্ৰতীকৰ ব্যৱস্থাবিশেষ আৰু অনুবাদ হ’ল এই প্ৰতীকসমূহৰ প্ৰতিষ্ঠাপন অৰ্থাৎ এটা ভাষাৰ প্ৰতীকসমূহৰ ঠাইত অন্য ভাষাৰ (কথনতঃ আৰু কথ্যতঃ) নিকটতম সমতুল্য স্বাভাৱিক প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ। এইদৰেই অনুবাদ নিকটতম, সমতুল্য আৰু স্বাভাৱিক প্ৰতি প্ৰতীকীকৰণ’ অথবা ‘যথাসাধ্য সমান প্ৰতিপ্ৰতীকীকৰণ’। গতিকে তেওঁৰ ভাষাত অনুবাদ হ’ল ‘কথন আৰু কথ্যৰ ফালৰ পৰা স্বাভাৱিক প্ৰতিপ্ৰতীকীকৰণ’ (অনুবাদ কথনতঃ ঔৰ কথ্যতঃ নিকটতম সহজ প্ৰতিপ্ৰতিকণ হয়।)’

১.৬ সাৰ্থক অনুবাদক কেনেকৈ হ’ব পাৰি

সাৰ্থক অনুবাদক হ’বলৈ হ’লে অনুবাদকগৰাকী তলত উল্লেখ কৰা গুণসমূহৰ অধিকাৰী হ’ব লাগিব।

(ক) স্ৰোতভাষাৰ জ্ঞান। অৰ্থাৎ অনুবাদ সামগ্ৰী পঢ়ি ভালদৰে হৃদয়ঙ্গম কৰা আৰু ৰসাস্বাদন কৰাত মূল ভাষা-ভাষীৰ দৰেই তেওঁ পাৰদৰ্শী হ’ব লাগিব। স্ৰোতভাষাৰ বিষয়ে অনুবাদকৰ জ্ঞানৰ গভীৰতাৰ ওপৰতেই অনুবাদৰ সাৰ্থকতা নিৰ্ভৰ কৰে।

(খ) স্ৰোতভাষাৰ দৰেই লক্ষ্য ভাষা সম্পৰ্কত অনুবাদকৰ গভীৰ আৰু বিস্তৃত জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। তেতিয়াহে লক্ষ্যভাষাৰ পাঠকে অনুদিত পাঠ গ্ৰহণযোগ্য ৰূপে বিবেচনা কৰিব।

(গ) অনুবাদকৰ আন এটি প্ৰয়োজনীয় গুণ হ’ল বিষয়বস্তু সম্পৰ্কীয় জ্ঞানৰ গভীৰতা। বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে গভীৰ জ্ঞান অবিহনে স্ৰোতভাষাৰ বিষয়বস্তু লক্ষ্যভাষালৈ অনুবাদ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এগৰাকী সাৰ্থক অনুবাদক ওপৰোক্ত তিনিটা গুণৰ অধিকাৰী নহ’লে তেনে অনুবাদকৰ্ম বিশিষ্ট ভাষাবিদ অথবা বিষয় বিশেষজ্ঞৰ যোগেদি পুনৰীক্ষণ কৰোৱাটো বাঞ্ছনীয়।

এগৰাকী সাৰ্থক অনুবাদক হ’বলৈ হ’লে তেওঁ কেতবোৰ বিশেষ কৌশল আৰু সামৰ্থৰ গৰাকী হ’ব লাগিব। কিয়নো এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা ভাষালৈ তথ্য সৰবৰাহৰ বাবে

ভাষিক কৌশলৰ উপৰি এগৰাকী অনুবাদকে অন্য কেতবোৰ কৌশল আয়ত্ব কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। এনে কৌশলৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য কৌশলসমূহ হ'ল—

- (ক) অনুবাদকৰ উভয় ভাষাৰ ধ্বনিতত্ত্ব সম্পৰ্কীয় জ্ঞান থকাটো বাঞ্ছনীয়।
- (খ) উপযুক্ত প্ৰসংগত উপযুক্ত অৰ্থৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় শব্দ নিৰ্বাচনতো অনুবাদকৰ দক্ষতা থাকিব লাগিব। সেয়ে অনুবাদকগৰাকী লক্ষ্যভাষা আৰু স্ৰোতভাষা, উভয় ভাষাৰে শব্দভাণ্ডাৰ সম্পৰ্কীয় দিশত চহকী হ'ব লাগিব।
- (গ) উভয় ভাষাৰ শব্দগঠন প্ৰণালী, বাক্য গঠন প্ৰণালী, ভাষাশৈলী, জঁতুৰা ঠাঁচ, খণ্ডবাক্য, যোজনা-পটন্তৰ, মহাকাব্যিক প্ৰসংগ, জনশ্ৰুতি সাংস্কৃতিক পটভূমি, লোকাচাৰ, লোকৰীতি ইত্যাদি সম্পৰ্কেও অনুবাদকৰ জ্ঞান থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয়।
- (ঘ) অনুবাদকৰ স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষাৰ সম্যক জ্ঞানৰ লগে লগে অনুদিত গ্ৰন্থৰ আৰ্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পটভূমি সম্পৰ্কে জ্ঞান থকাটোও অতি বাঞ্ছনীয়।
- (ঙ) সাৰ্থক অনুবাদকৰ বাবে সামাজিক লোকাচাৰ, সংস্কৃতি, ভাব, আদৰ্শ, ইতিহাস আৰু লোক-সাহিত্য অধ্যয়নৰো প্ৰয়োজন অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে হিন্দী ভাষাৰ 'মৈলা আঁচল'ৰ দৰে আঞ্চলিক উপন্যাস আন এটা ভাৰতীয় ভাষালৈ অনুবাদ কৰাটো এইবাবেই জটিল যে তাত ভাষাতত্ত্ব, মনস্তত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব আৰু ইতিহাসৰ বহুতো প্ৰসংগ সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে, যিটো বিহাৰৰ পূৰ্ণিয়া জিলাৰ মেৰীগঞ্জ নামৰ ঠাইখনৰ সৈতে জড়িত। আনহাতে, মামণি বয়চম গোস্বামীৰ 'দ'তাল হাতীৰ উঁয়ে খোৱা হাওদা'ত সন্নিৱিষ্ট কেতবোৰ প্ৰসংগ অন্য কোনো ভাৰতীয় ভাষালৈ সঠিক ৰূপত ভাঙি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এনেক্ষেত্ৰত ভাষাতাত্ত্বিক জ্ঞানৰ লগে লগে অন্যান্য দক্ষতাৰো প্ৰয়োজন আহি পৰে। বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ বীণা বৰুৱা ছদ্মনামত লিখা 'জীৱনৰ বাটত' উপন্যাস, বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্যৰ 'মৃত্যুঞ্জয়', আব্দুল মালিকৰ 'ধন্য নৰ তনু ভাল' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থ যিকোনো এটা ভাৰতীয় ভাষালৈ অনুবাদ কৰিবৰ বাবে অনুবাদকৰ লক্ষ্যভাষাৰ লগতে স্ৰোতভাষা অসমীয়াৰো সুবিস্তৃত জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন অনস্বীকাৰ্য। সেইদৰে মাণিক বন্দোপাধ্যায়ৰ 'পদ্মানদীৰ মাৰি', বিভূতিভূষণ বন্দোপাধ্যায়ৰ 'পথেৰ পাঁচালী' তাৰা শঙ্কৰ বন্দোপাধ্যায়ৰ 'গণদেৱতা' প্ৰভৃতি উপন্যাসৰ অনুবাদ যথেষ্ট কষ্টদায়ক। এইসমূহ উপন্যাসৰ অন্তৰ্নিহিত ভাষাৰ কালিকাশক্তিৰ সৈতে পৰিচিত নহ'লে লক্ষ্যভাষাত ইয়াৰ সাৰ্থক ৰূপান্তৰ সম্ভৱ নহয়।

ৰূপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ সংস্কৃতি বিষয়ক প্ৰবন্ধৰাজি অথবা লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ তত্ত্বকথাৰ অন্তৰ্গত লেখাসমূহ অন্য ভাষালৈ ভাষান্তৰ কৰাটো কিমান দুৰূহ সেয়া ব্যাখ্যা কৰাটো নিষ্প্ৰয়োজন। মুঠতে কোনো এটা ভাষাৰ অন্তৰ্নিহিত কালিকা শক্তি আয়ত্ব নকৰাকৈ সেই ভাষাৰ কোনো মহৎ গ্ৰন্থ অনুবাদ কৰাটো সহজ নহয়। মূল পাঠ পঢ়িব নোৱাৰা পাঠকৰ বাবে অনুদিত পাঠৰ মাধ্যমেদি সাহিত্যৰ বসাস্বাদনৰ কাৰণে সেয়েহে বিশেষ শৈল্পিক দক্ষতা আৰু কাৰিকৰী কৌশল আয়ত্ব কৰাটো প্ৰয়োজন হৈ পৰে।

১.৭ অনুবাদৰ গুৰুত্ব

এটা ভাষাৰ বচনাৰ মূলভাব একে ৰাখি তাক অন্য ভাষাত উপস্থাপন কৰাই হ'ল অনুবাদ। এইক্ষেত্ৰত মূল লেখকৰ বক্তব্যৰ যাতে কোনো ধৰণৰ সালসলনি নহয়, তাৰ প্ৰতি গুৰুত্ব দিব লাগিব। বৰ্তমান সমগ্ৰ বিশ্বতে অনুবাদ শিল্পই গুৰুত্ব লাভ কৰিছে; ফলত এখন দেশৰ পাঠকে আন এখন দেশৰ লোকৰ ভাব-চিন্তা, আদৰ্শ, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে জানিবলৈ সক্ষম হৈছে।

অস্তৰৰ তাগিদাৰ বাবেই এটা ভাষাতকৈ অধিক ভাষাত বুৎপত্তি থকা মানুহে আন ভাষাৰ সাহিত্য পঢ়ি নিজৰ ভাষা চহকী কৰিবৰ কাৰণে লাভ কৰা প্ৰেৰণাৰ বাবেই অনুবাদ কৰ্মত লিপ্ত হোৱা দেখা যায়।

সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক শিক্ষা প্ৰদানৰ উদ্দেশ্যেও একোজন ব্যক্তি অনুবাদৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকিব পাৰে। অনুবাদৰ যোগেদি দেশৰ সভ্যতা-সংস্কৃতি শিক্ষা আদিৰ সৈতে পৰিচিত হোৱাৰ সুযোগ পোৱা যায়; ফলত আগ্ৰহী পাঠকে নবলব্ধ জ্ঞান ব্যৱহাৰিক জীৱনত প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সুযোগ লাভ কৰে।

নিজৰ ভাষা-সাহিত্য আৰু সাংস্কৃতিক বহিৰ্বিশ্বৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ বাবেও অনুবাদৰ প্ৰয়োজন আহি পৰে। গীতা, উপনিষদ আদি ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ হোৱাৰ লগে লগেই ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে বহিৰ্বিশ্বত পৰিচিতি লাভ কৰে। আন দেশৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু শৈক্ষিক বিকাশৰ সৈতে পৰিচিত হ'বলৈ হ'লে অনুবাদৰ সহায় ল'বই লাগিব। নিজ দেশৰ তুলনাত আন দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক দিশৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিবৰ বাবেও অনুবাদৰ আশ্ৰয় লোৱাটো একান্ত প্ৰয়োজন।

আমাৰ প্ৰাত্যহিক জীৱনৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান লাভতো অনুবাদে সহায় কৰে। আইন, প্ৰশাসন, সাংবাদিকতা ইত্যাদি বিভিন্ন দিশত নিত্য-নতুন তথ্য লাভ কৰিবৰ কাৰণেও আমাক অনুবাদৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন।

১.৮ তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ

তুলনামূলক সাহিত্যই বিদ্যায়তনিক অনুশাসন হিচাপে গঢ় লৈ উঠাৰ বহু বছৰ আগৰ পৰাই বিভিন্ন সাহিত্যত অনুবাদ, পুনৰ্নিৰ্মান (Recreation), ভাষান্তৰকৰণ আদি প্ৰক্ৰিয়া চলি আহিছে। আনকি গ্যেটেৰ বিশ্বসাহিত্য সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ অন্তৰালতো অনুবাদকৰ্মৰ প্ৰেৰণাৰ কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। মানৱ জাতিৰ চিৰন্তন একতাক সজীৱ ৰূপ প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত অনুবাদৰ গুৰুত্ব অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। 'অনুবাদে মূল লেখক আৰু অনুবাদকৰ দুই ধৰণৰ ভাষা, দুই ধৰণৰ শৈলী, দুই ধৰণৰ নান্দনিক ৰুচি আৰু দুই ধৰণৰ ঐতিহাসিক সাংস্কৃতিক সামাজিক পৰস্পৰক একেবাৰে ওচৰ চপাই আনি পৰস্পৰক পৰস্পৰৰ সন্মুখত থিয় কৰায়হি।'

বিশ্বৰ চৌপাশে হোৱা নতুন নতুন চিন্তা-ভাৱনাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু নৱলব্ধ জ্ঞানৰ সোৱাদ ল'বলৈ হ'লে অনুবাদৰ কাষ চাপিবই লাগিব। এনেদৰে উপযোগিতাৰ প্ৰাধান্য বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগেই বিদ্বৎ সমাজত অনুবাদে বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। বিশেষকৈ, তুলনামূলক সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত অনুবাদ সাহিত্যক বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। এই সম্পৰ্কত বিশিষ্ট তুলনা-বিশাৰদ শিশিৰ কুমাৰ দাসৰ মন্তব্য এনেধৰণৰ—

‘The greatest singular effect of the availability of significant works of literatures of different nations is translation in a liberatization and enlargement of taste.’

অনুবাদভাৱে গিলবাৰ্টে হিঘেটেও লিখিছে যে— ‘অনুবাদে সাধাৰণতে কোনো মহৎ কৰ্ম সৃষ্টি নকৰে, কিন্তু মহৎ কৰ্ম সৃষ্টি হোৱাত ই প্ৰায়ে সহায় কৰে। হেনৰি গিফৰ্ডে (Henri Gifford) ভাবে যে ‘অনুবাদ অবিহনে বিশ্বৰ বহুতো সাহিত্য বৰ্তি নাথাকিলেহেঁতেন।’ এই সম্পৰ্কত বাচনেট (Bassnett) আৰু লেফেভাৰে (Lefevere)-ৰ মন্তব্য বেচ প্ৰণিধানযোগ্য। তেওঁলোকৰ মতে— ‘Translation has been a major shaping force in the development of world literature and no study of comparative literature can taken place without regard to translation.’ অনুবাদে কেনেদৰে পাঠকৰ মনৰ দুৰাৰ-খিৰিকী খুলি বহিৰ্বিশ্বৰ সৈতে পাঠকক পৰিচয় কৰাই দিয়ে সেই সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰি আঁদ্রে লেফেভাৰে লিখিছে—

‘Translation is not just a window opened on another world, or some such pious platitude. Rather, translation is a chennel opened..... through which foreign influences can penetrate the native culture, challenge it and even contribute to subverting it.’

বিভিন্ন ভাষাৰ লেখকসকলৰ ভাব-অনুভূতি, চিন্তা-আদৰ্শ আৰু সমস্যাৰ প্ৰবাহক এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা ভাষালৈ কঢ়িয়াই লৈ যোৱাত অনুবাদে অন্যতম ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। সেইবাবেই তুলনামূলক সাহিত্য অধ্যয়নৰ বাবে অনুবাদ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। মূল লেখকৰ ৰচনাৰ মৰ্ম গভীৰভাৱে হৃদয়ঙ্গম কৰি তাৰ ৰূপ-ৰস-গন্ধ আৰু সৌন্দৰ্য অটুত ৰাখি আন এটা ভাষাত তাক অবিকৃত ৰূপত দাঙি ধৰাটো এক কলাসুলভ কাৰ্য আৰু সেইবাবেই এই সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াটোক অনুবাদকলা আখ্যা দিব পাৰি। অনুবাদ কলাত মূল ভাষাক বুজাবলৈ ‘স্ৰোতভাষা’ বা ‘উৎসভাষা’ (Source Language) আৰু যি ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হ’ব সেই ভাষাক বুজাবৰ বাবে ‘লক্ষ্য ভাষা’ (Target Language) শব্দকেইটি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। গতিকে, দেখা যায় যে অনুবাদ কাৰ্যৰ বাবে অনুবাদকৰ ‘স্ৰোতভাষা’ আৰু ‘লক্ষ্যভাষা’ উভয়ৰে জ্ঞান থাকিব লাগিব। সাহিত্যৰ অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত পাঠৰ শব্দগত অৰ্থ, লেখন-পদ্ধতি, বাক্যগত অৰ্থ, আৰোপিত অৰ্থ, ৰচনাসৈলী বা ষ্টাইল আৰু সাহিত্যিক প্ৰভাৱ ইত্যাদি বিভিন্ন দিশবোৰৰ প্ৰতি অনুবাদকে মনোনিবেশ কৰিব লাগিব। প্ৰত্যেক ভাষাই সুকীয়া সুকীয়া পৰিৱেশত উৎপন্ন হৈ বিকশিত হোৱাৰ বাবে ইয়াৰ বাবে ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য, অৰ্থ, জঁতুৰা ঠাচ, ফকৰা, যোজনা আদিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যেকৰে নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য আছে। সেইবাবেই এফিম এটাকিণ্ড নামৰ পণ্ডিতগৰাকীয়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে— ‘অনুবাদে মূল লেখক আৰু অনুবাদকৰ দুই ধৰণৰ ভাষা, দুই ধৰণৰ শৈলী, দুই ধৰণৰ নন্দনতাত্ত্বিক ৰুচি, দুই ধৰণৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক, ঐতিহাসিক, পৰম্পৰাক একেবাৰে ওচৰ চপাই আনি পৰস্পৰক পৰস্পৰৰ মুখৰ আগত থিয় কৰায়হি।’

প্ৰতিগৰাকী সাহিত্যিকৰে একো-একোটা সুকীয়া ৰচনাসৈলী থাকে। সেই শৈলীৰ সকলো বৈশিষ্ট্য অটুত ৰাখি অনুবাদ কৰাটো যথেষ্ট কষ্টসাধ্য। বিশেষকৈ, সৃষ্টিমূলক সাহিত্যৰ অনুবাদ কেৱল সৃষ্টিশীল প্ৰতিভাৰ অনুবাদকৰ বাবেহে সম্ভৱ বুলিব পাৰি। এতিমো দোলেই অনুবাদ সম্পৰ্কে কেতবোৰ সিদ্ধান্ত আগবঢ়াইছে। সেইবোৰ চমুকৈ তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

- (ক) অনুবাদকে মূল কৃত্তিত থকা ভাব আৰু লিখকৰ উদ্দেশ্য ভালদৰে জানি লোৱা আৱশ্যক।
- (খ) স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষা দুয়োটাতে তেওঁৰ জ্ঞান আৰু দক্ষতা থাকিব লাগিব।
- (গ) শব্দ-প্ৰতিশব্দ অনুবাদে মূলৰ অভিব্যক্তিৰ সৌন্দৰ্য নাশ কৰে আৰু মূল কথ্য বিষয়ৰো ক্ষতিসাধন কৰে। সেইবাবে পৰাপক্ষত অনুবাদক শব্দানুবাদৰ পৰা আঁতৰি থকা উচিত।
- (ঘ) অনুবাদত কথিত ভাষাৰ প্ৰয়োগ হোৱাটো বাঞ্ছনীয়।
- (ঙ) অনুবাদত শব্দচয়নৰ ক্ষেত্ৰতো সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি এই দিশত যথাসম্ভৱ মূলৰ দৰে প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰাটো বাঞ্ছনীয়।

হোমাৰৰ ‘ইলিয়াড’ কাব্য ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি সেই অনুবাদৰ ভূমিকাত ইংৰাজ কবি আলেকজেণ্ডাৰ পোপে (Alexander Pope) লিখিছে— ‘মূল পাঠটো অক্ষত আৰু অবিকৃত ৰূপত পাঠকৰ আগত দাঙি ধৰা আৰু তাৰ প্ৰাণসত্তা অল্লান ৰূপত ৰক্ষা কৰাটোৱেই অনুবাদকৰ প্ৰথম কৰ্তব্য।’ আনহাতে ড° জনচনে মন্তব্য কৰিছে যে অনুবাদকাৰী লেখকৰ অনুৰূপে যাব লাগে, লেখকক অতিক্ৰম কৰিব নালাগে।

‘A translator is to be like his author, it is not his duty to excell him.’

অনুবাদ একপ্ৰকাৰৰ কঠিন কলা। এই কলা আয়ত্ত কৰিবলৈ হ’লে একাধিক ভাষাজ্ঞান, কঠোৰ মানসিক শ্ৰম, ধৈৰ্য, একাগ্ৰতা আৰু নিৰলস সাধনাৰ প্ৰয়োজন। মূলৰ সৌন্দৰ্য অটুত ৰাখি তাৰ যথাযথ ৰূপান্তৰ কৰাটো সিমান সহজ কথা নহয়। সৃষ্টিশীল ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত অনুবাদকে যিমানহে মূলানুগ হ’বলৈ চেষ্টা নকৰক কিয়, তেওঁৰ ব্যক্তিগত ভাব আৰু শৈলী পৰোক্ষভাৱে হ’লেও অনুবাদত প্ৰতিফলিত হ’বই। সেইবাবেই ক’ব পাৰি যে অনুবাদত মূল ৰচনাৰ মৰ্মাৰ্থ ৰক্ষা কৰাটো সহজ যদিও বস্তুনিষ্ঠ ৰূপত ইয়াৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো ফুটাই তোলাটো সম্ভৱ নহয়। মূল লেখকতকৈ অনুবাদকৰ দায়িত্ব বহুত বেছি। মূল লেখকৰ ভাব-অনুভূতি, চিন্তা আদিক অবিকৃত ৰাখি অন্যভাষাৰ যোগেদি তাক পাঠকৰ বোধগম্য কৰি তুলিবলৈ হ’লে অনুবাদকৰ বিশেষ কলাত্মক প্ৰতিভা থাকিব লাগিব। অন্যথা সি পাঠকৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিব। সেয়েহে এগৰাকী ফৰাচী সমালোচকে মন্তব্য কৰিছে— ‘অনুবাদ হ’ল নাৰীৰ দৰে— যি নাৰী হয় সুন্দৰী হ’ব নাইবা বিশ্বাসী হ’ব, একে সময়তে দুয়োটা হোৱাটো সম্ভৱ নহয়।’

অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত মূল ভাষাৰ ৰচনাত প্ৰতিফলিত সাংস্কৃতিক পৰম্পৰা, সামাজিক দা-দস্তৰ ইত্যাদিৰ সমাৰ্থক অনুৰূপতা অনুবাদত ৰক্ষা কৰা টান। মূল ভাষাৰ পাঠ অবিকৃত আৰু যথাযথ ৰূপত ৰাখি তাক সুখপাঠ্য কৰি তোলাৰ ওপৰতহে সাধাৰণতে অনুবাদৰ সাৰ্থকতা নিৰ্ভৰ কৰে। কেতিয়াবা কলাকাৰৰ সৃজনাত্মক প্ৰতিভাৰ যাদুকৰী পৰশত অনুবাদ সাহিত্যই এনে ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে যে তাক মৌলিক সৃষ্টি যেনেই লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে ‘ভাঙনি কোঁৱৰ’ আনন্দ চন্দ্ৰ আগৰৱালাৰ দ্বাৰা অনুদিত কবিতাৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘জীৱন সংগীত’, ‘সুখৰ ঠাই’, ‘চহা আৰু পণ্ডিত’ ইত্যাদি কবিতা মূলতঃ অনুবাদ হ’লেও সেইবোৰ অনুবাদ যেন নালাগে। যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰাৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথাই ক’ব পাৰি। ‘দুৱৰাৰ হাতত খৈয়ামৰ ৰৱায়ৎবোৰে এনে এটি ৰূপ ল’লে যিটো মূলৰ কথা আৰু ভাব অটুত ৰাখিও অনুবাদ বুলি চিনিব নোৱাৰাকৈ মৌলিক কবিতাৰ দৰেই ৰসাল আৰু সহজ

আবেদনশীল হৈ পৰিল। যতীন্দ্রনাথ দুৰবাই ফিটজবন্তৰ ভাঙনি এনেদৰে অসমীয়া ৰূপ দিছে—

*'Dreaming when Dawn's left hand was in the sky
I heard a voice within the tavern cry
Awake my little ones, and fill the cup
Before life's liquor in its cup be dry.'*

(ফিটজবন্তৰ ভাঙনি)

‘মিচিকি হাঁহিৰে উষাদেৱী আহে
নীলা আকাশৰ ওৰণি লই
আলহী ঘৰৰ দুৱাৰ মুখত
কোনো যেন আহি মাতিছে অই।
কয় চেনেহৰে, ‘পিয়লা তোমাৰ
থাকোতে সময় ভৰাই লোৱা
জীৱনৰ মধু শুকালে এবাৰ
আৰু জানো তাক দুনাই পোৱা?’

মূল পাঠৰ বক্তব্য বিষয় আৰু তাৰ প্ৰকাশভংগী উভয়কে মূল ভাষাৰ পৰা লক্ষ্য ভাষালৈ সাৰ্থকভাৱে কৰা ৰূপান্তৰৰ ওপৰতহে অনুবাদৰ সাৰ্থকতা নিৰ্ভৰ কৰে। এই সম্পৰ্কত বিশিষ্ট চিন্তাবিদ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈৰ মন্তব্য এনেধৰণৰ—

‘সূক্ষ্ম সমালোচনামূলক অবিকল ভাঙনিৰ প্ৰতি ‘থিয়ৰি’ অনুযায়ী কৰা ভাঙনিৰ প্ৰতি যথেষ্ট মান-সৎকাৰ দেখুৱাই আৰু সময়ত তাৰ উপযোগিতা স্বীকাৰ কৰিও এনে সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি যে এতিয়া মিছামিছিকৈ মূলৰ লগত যুঁজি মৰাৰ লাভ নাই, সৰল আৰু সহজকৈ মূলৰ অভিপ্ৰায় বিকৃত নকৰাকৈ তাৰ ভাবাৰ্থ প্ৰকাশ কৰি গ’লেই যথেষ্ট। সৌন্দৰ্যহানি নহ’লে মূলৰ খাটিৰত অনুবাদ ঠায়ে ঠায়ে শব্দানুৰূপ কৰিলেও একো বেয়া নহ’ব।

মূল ভাষাৰ সামগ্ৰিক সত্ত্বাতো লক্ষ্য ভাষাত যথার্থভাৱে ফুটাই তুলিব পৰাটোতেই অনুবাদকৰ কৃতিত্ব নিৰ্ভৰ কৰে। মূল ভাষাৰ পৰা লক্ষ্য ভাষালৈ অনুবাদ কৰোঁতে অনুদিত ভাষাটোৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্য, তাৰ সম্পদশালিতা আৰু অন্তৰ্নিহিত কালিকাশক্তি অটুত ৰখাটো বাঞ্ছনীয়। এই সম্পৰ্কত ছেমুৱেল ৰাটলাৰৰ (Semuel Butler)-ৰ মন্তব্য এনেধৰণৰ—

‘The genius of the language into which a translation is being made is the first thing to be considered, if the original is readable the translation must be so too.’

অৰ্থাৎ, যিটো ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হয়, সেই ভাষাটোৰ বৈশিষ্ট্য আৰু সম্পদশালিতা অনুবাদত ৰক্ষা কৰিব লাগে। মূল ৰচনা যদি সুখপাঠ্য হয়, তেন্তে উপযুক্ত অনুবাদ সুখপাঠ্য হোৱাটো নিশ্চিত। কিন্তু বহুক্ষেত্ৰত দেখা যায় শ্ৰোতাভাষাৰ কোনো গ্ৰন্থই লক্ষ্যভাষাত অৰ্থাৎ অনুদিত ৰূপত সম্পূৰ্ণ সুকীয়া ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে। সেইবাবেই হিলেইৰ বেঙ্ককে অনুবাদ কৰিব নোৱাৰা গ্ৰন্থ অনুবাদ কৰ্মৰ পৰা বিৰত থাকিবৰ বাবে স্কীয়াই দিছে।

ইংৰাজ সাহিত্যিক জন ড্ৰাইডেনে তিনি প্ৰকাৰৰ অনুবাদৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেয়া হ'ল—

(ক) Metaphore অৰ্থাৎ আক্ষৰিক অনুবাদ

(খ) Paraphrase অৰ্থাৎ সংক্ষিপ্ত সাৰানুবাদ, আৰু

(গ) Imitation অৰ্থাৎ অনুকৰণ।

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ডাঙৰীয়াই 'Imitation' শব্দৰ সমাৰ্থক হিচাপে 'Adaptation' (অৱলম্বন) শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। তেওঁৰ মতে—

'অৱলম্বনত Adaptation পৰিণত হোৱা অনুবাদৰ কথা কোৱা হৈছে, স্বাধীন অৱলম্বনৰ বিষয়ে এতিয়াও অলপ কোৱা যাওক। ই অনুবাদৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ যদিও ড্ৰাইডেনে ইয়াক অনুকৰণ নাম দি অনুবাদৰে এক প্ৰকাৰভেদ বুলি ধৰিছে। এই ধৰণৰ অৱলম্বন অনুবাদতকৈ টান, কাৰণ তাত বেছি মৌলিকত্বৰ আৱশ্যক। অনুবাদ যদি ভীমৰ হাতৰ পৰা গদা কাঢ়ি অনা হয়, তেন্তে অৱলম্বন গদাৰে দুৰ্যোধনৰ নহ'লেও আন আন সৰু-সুৰা কৌৰৱ সেনা বধ কৰাৰ নিচিনা। অনেক সময়ত মূলৰ ভাব, কল্পনা কৰা নিজৰ কল্পিত বেৰাৰ ভিতৰত সুমুৱাৰ বাবে অস্বাভাৱিক বোধ হয়। 'মেঘদূত' অনুবাদ কৰা নিশ্চয় টান, কিন্তু মেঘদূতৰ ভাব লৈ তেনেকুৱা আৰু এটা কবিতা ৰচা তাতোকৈয়ো টান। 'মেঘদূত'ৰ পাছত সংস্কৃত সাহিত্যত কেইবাটাও দূতৰ আৱিৰ্ভাব হয়, কিন্তু এটায়ো তাৰ কাষ চাপিব পৰা নাই। সেইকাৰণে কওঁ যে স্বাধীন অৱলম্বনতকৈ অনুবাদ সহজ আৰু সবহীয়াৰ পক্ষে সম্ভৱপৰ।'

১.৯ জটিল কলা হিচাপে অনুবাদ

প্ৰত্যেক ভাষাই সুকীয়া পৰিৱেশত গঢ় লৈ উঠে, গতিকে প্ৰত্যেক ভাষাৰে সুকীয়া বিশেষত্ব আছে। প্ৰত্যেক ভাষাৰে শব্দৰূপ, বাক্যৰূপ, ধ্বনিকৰূপ, জঁতুৱা ঠাচ আদি সুকীয়া ধৰণৰ, যাৰ বাবে শ্ৰোতভাষাৰ সকলোবোৰ কথাই লক্ষ্য ভাষাত ৰূপ দিয়াটো সম্ভৱ নহয়। সেয়ে শ্ৰোতভাষাৰ ৰচনা বা সামগ্ৰী পঢ়ি বা শুনি সেই ভাষাৰ পাঠক-শ্ৰোতাই যি অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব, লক্ষ্যভাষাত তাৰ অনুবাদ পঢ়ি বা শুনি সেই ভাষাৰ পাঠক-শ্ৰোতায়ো একে অৰ্থ গ্ৰহণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ শ্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্তিৰ যোগেদি উপলব্ধি হোৱা অৰ্থ লক্ষ্যভাষাত উপলব্ধি হোৱা অৰ্থতকৈ বিস্তৃত, সংকুচিত অথবা ভিন্ন হ'ব পাৰে। সেইদৰে দুয়ো ভাষাৰ প্ৰসংগ-সহচৰ্যও (Association) সদায় সমান নহয়, সেইবাবেই শ্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্তি পক্ষ তথা অৰ্থপক্ষৰ লক্ষ্যভাষালৈ ৰূপান্তৰ সদায়েই সম্ভৱ নহয়। সেয়ে লক্ষ্যভাষা আৰু শ্ৰোতভাষাৰ মাজত যিমানেই নিকট সাদৃশ্য থাকে, অনুবাদকাৰ্যও সিমানেই সাৰ্থক হয়।

মূল ভাষাৰ সামগ্ৰী আৰু অনুবাদক কেতিয়াও একে বুলি ক'ব নোৱাৰি। সেয়ে শ্ৰোতভাষাৰ যথাসম্ভৱ কাষ চপাকৈ অনুবাদ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়।

তুলনামূলক সাহিত্যৰ অনুবাদে মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। বৰ্তমান বিশ্ব সাহিত্য সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰো মূল ভিত্তি দৰাচলতে অনুবাদেই। প্ৰত্যেক ভাষাৰে একো একোটা স্বকীয় কালিকাশক্তি থাকে। মূল ভাষাৰ সমাৰ্থক শব্দ আৰু প্ৰকাশভংগী এটা আয়ত্ব কৰিব পাৰিলেই সাৰ্থক অনুবাদ সম্ভৱ হৈ নুঠে। তাৰ বাবে অনুবাদকে মূল ভাষা আৰু অনুদিত ভাষা

উভয়ৰে অন্তৰ্নিহিত কালিকাশক্তিটো হৃদয়ঙ্গম কৰিব লাগিব। তাৰ লগতে দুয়োটা ভাষাৰ ভাষা-ভাষী লোকসকলৰ সামাজিক লোকাচাৰ, ৰীতি-নীতি, ধৰ্মীয় পৰম্পৰা, জীৱন ধাৰণাৰ পদ্ধতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, জীৱন আৰু জগত সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী আদিৰো গভীৰ জ্ঞান থাকিব লাগিব। অনুবাদ মূলৰ দৰে সজীৱ হ'বলৈ হ'লে অনুবাদকে মূল লেখকৰ শৈলী আৰু সাহিত্যিক ঐতিহ্যক গভীৰভাৱে হৃদয়ঙ্গম কৰিব লাগিব আৰু তেওঁ যিমানেই মূল বিষয়ৰ প্ৰতি একাত্ম হৈ অনুবাদ কৰ্মত লিপ্ত হ'ব সিমানেই অনুবাদ অধিক মূলানুগ হৈ উঠিব। এ. এফ. টাইটলাৰে (A. F. Tytler) তেওঁৰ 'Essay on the principles of Translation' নামৰ গ্ৰন্থখনত অনুবাদৰ কাৰণে তিনিটা নিয়ম নিৰ্দিষ্ট কৰি দিছে। সেইকেইটা হ'ল—

- (a) That the translation should give a complete transcript of the ideas of the original work.
- (b) That the style and manner of writing should be the same character with that of the original.
- (c) That the translation should have all the case of the original composition.

কিন্তু, টাইটলাৰৰ নিয়মসমূহ বাস্তৱক্ষেত্ৰত মানি চলাটো সিমান সহয় নহয়।

এদিনো দোলেই অনুবাদ সম্পৰ্কে কেতবোৰ সিদ্ধান্ত আগবঢ়াইছে। সেইবোৰ চমুকৈ এনেধৰণে উল্লেখ কৰিব পাৰি—

- (১) অনুবাদকে মূল কৃত্তিত থকা ভাব আৰু লেখকৰ উদ্দেশ্য ভালদৰে জানি লোৱা আৱশ্যক।
- (২) স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষা দুয়োটাতে তেওঁৰ সমান জ্ঞান আৰু দক্ষতা থাকিব লাগিব।
- (৩) শব্দ-প্ৰতিশব্দ অনুবাদে মূলত অভিব্যক্তিৰ সৌন্দৰ্য নাশ কৰে আৰু মূল কথ্য বিষয়ৰো ক্ষতি কৰে। সেইবাবে পৰাপক্ষত অনুবাদক শব্দানুবাদৰ পৰা আঁতৰি থকা উচিত।
- (৪) অনুবাদত কথিত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ হোৱাটো বাঞ্ছনীয়।
- (৫) অনুবাদত শব্দচয়নৰ ক্ষেত্ৰত সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি এই দিশত যথাসম্ভৱ মূলৰ দৰে প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰাটো বাঞ্ছনীয়।

হোমাৰৰ 'ইলিয়াড' কাব্য ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি সেই অনুবাদকৰ ভূমিকাত ইংৰাজ কৰি আলেকজেণ্ডাৰ পোপে (Alexander Pope)-এ লিখিছে—

‘মূল পাঠটো অক্ষত আৰু অৱিকৃত ৰূপত পাঠকৰ আগত দাঙি ধৰা আৰু তাৰ প্ৰাণসত্ত্বা অগ্নান ৰূপত ৰক্ষা কৰাটোৱেই অনুবাদকৰ প্ৰথম কৰ্তব্য।’ আনহাতে, ড° জনচনে মন্তব্য কৰিছে যে অনুবাদকগৰাকী লেখকৰ অনুৰূপে যাব লাগে, লেখকক অতিক্ৰম কৰিব নালাগে : ‘A translator is to be like his author, it is not his business to excell him.’

অনুবাদ একপ্ৰকাৰ কঠিন কলা। এই কলা আয়ত্ত্ব কৰিবলৈ হ'লে একাধিক ভাষাজ্ঞান, কঠোৰ মানসিক শ্ৰম, ধৈৰ্য, একাগ্ৰতা আৰু নিৰলস সাধনাৰ প্ৰয়োজন। মূলৰ সৌন্দৰ্য অটুত

ৰাখি তাৰ যথাযথ ৰূপান্তৰ কৰাটো সিমান সহজ কথা নহয়। সৃষ্টিশীল ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত অনুবাদকে যিমানহে মূলানুগ হ'বলৈ চেষ্টা নকৰক কয়, তেওঁৰ ব্যক্তিগত ভাব আৰু শৈলী পৰোক্ষভাৱে হ'লেও অনুবাদত প্ৰতিফলিত হ'বই। সেইবাবেই ক'ব পাৰি যে অনুবাদত মূল ৰচনাৰ মৰ্মাৰ্থ ৰক্ষা কৰাটো সহজ যদিও বস্তুনিষ্ঠ ৰূপত ইয়াৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো ফুটাই তোলাটো সম্ভৱ নহয়। মূল লেখকতকৈ অনুবাদকৰ দায়িত্ব বহুত বেছি। মূল লেখকৰ ভাব-অনুভূতি, চিন্তা আদিক অবিকৃত ৰাখি অন্যভাষাৰ যোগেদি তাক পাঠকৰ বোধগম্য কৰি তুলিবলৈ হ'লে অনুবাদকৰ বিশেষ কলাত্মক প্ৰতিভা থাকিব লাগিব। অন্যথা সি পাঠকৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিব। সেয়েহে এগৰাকী ফৰাচী সমালোচকে মন্তব্য কৰিছে— 'অনুবাদ হ'ল নাৰীৰ দৰে— যি নাৰী হয় সুন্দৰী হ'ব নাইবা বিশ্বাসী হ'ব, একে সময়তে দুয়োটা হোৱাটো সম্ভৱ নহয়।'

অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত মূল ভাষাৰ ৰচনাত প্ৰতিফলিত সাংস্কৃতিক পৰম্পৰা, ৰীতি-নীতি, লোকাচাৰ, সামাজিক দা-দস্তৰ ইত্যাদিৰ সমাৰ্থক অনুৰূপতা অনুবাদত ৰক্ষা কৰাটো টান। মূল ভাষাৰ পাঠ অবিকৃত ৰূপত ৰাখি তাক সুখপাঠ্য কৰি তোলাৰ ওপৰতহে সাধাৰণতে অনুবাদৰ সাৰ্থকতা নিৰ্ভৰ কৰে। কেতিয়াবা কলাকাৰৰ সৃজনাত্মক প্ৰতিভাৰ যাদুকৰী পৰশত অনুবাদ সাহিত্যই এনে ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰে যে তাক মৌলিক সৃষ্টি যেনেই লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাঙনিকোঁৱৰ আনন্দ চন্দ্ৰ আগৰৱালাৰ দ্বাৰা অনূদিত কবিতাৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত 'জীৱন সংগীত', 'সুখৰ ঠাই', 'চহা আৰু পণ্ডিত' ইত্যাদি কবিতা মূলতঃ অনুবাদ হ'লেও সেইবোৰ অনুবাদ যেন নালাগে। যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰাৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথাই ক'ব পাৰি। 'দুৱৰাৰ হাতত খৈয়ামৰ ৰুবায়ৎবোৰে এনে এটি ৰূপ ল'লে যিটি মূলৰ কথা আৰু ভাব অটুত ৰাখিও অনুবাদ বুলি চিনিব নোৱাৰাকৈ মৌলিক কবিতাৰ দৰেই ৰসাল আৰু সহজ আবেদনশীল হৈ পৰিল।'

কিছুমান পণ্ডিতে অনুবাদক বিশুদ্ধ কলা আখ্যা দিয়াৰ পোষকতা কৰে যদিও এইকথা সকলোৰে সামৰ্থ্যৰ ভিতৰুৱা নহয়। কলাকাৰে নিজৰ সৃষ্টিৰ মাজেদি যেনেদৰে আত্মাভিব্যক্তি প্ৰকাশ কৰে, অনুবাদত তেনে ধৰণৰ আত্মাভিব্যক্তিৰ সুবিধা নাথাকে। অনুবাদত অনুবাদকৰ ব্যক্তিত্বই আত্মপ্ৰকাশ কৰি ইয়াক স্বকীয় বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰে বাবেই একে পাঠৰে ভিন্নভাৱে কৰা অনুবাদে ভিন্ন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা দেখা যায়। জটিল কলা হিচাপে অনুবাদকৰ বিশেষ অনুশীলন তথা প্ৰশিক্ষণৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু, জন্মগত প্ৰতিভাৰ অবিহনে কেৱল অনুশীলন বা প্ৰশিক্ষণেই অনুবাদকৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় মাপকাঠী হ'ব নোৱাৰে।

অনুবাদক পুনঃসৃজন আখ্যা দিয়া হৈছে, য'ত অনুবাদকে মূলৰ ভাববস্তু হৃদয়ঙ্গম কৰি তাক নিজৰ ভাষাত নতুনকৈ প্ৰকাশ কৰে। সেইবাবেই এজৰা পাউণ্ডে 'সাহিত্যৰ অনুবাদক সাহিত্যৰ পুনৰ্জীৱন' আখ্যা দিছে। দৰাচলতে অনুবাদ সহজাত কলা নহয়, বৰঞ্চ ই কলা আৰু শিল্পৰ সন্মিলিত ৰূপ বা ব্যৱহাৰিক কলাহে। গতিকে দেখা যায় যে অনুবাদ এক যৌগিক বিষয়, য'ত কলা, বিজ্ঞান আৰু শিল্পৰ উপাদান সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে। অনুবাদক প্ৰয়োগিক ভাষাবিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত এক বিভাগ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

১.১০ কবিতাৰ অনুবাদ

আক্ষৰিক অৰ্থত অনুবাদ শব্দটোৱে 'ভাষান্তৰকৰণ' প্ৰক্ৰিয়াক বুজায় আৰু দেখাত এইটো এটা অতি সাধাৰণ কাম। যিকোনো দুটা ভাষাৰ দক্ষতা থকা লোকেই এনে কাৰ্য

নিয়াৰিকৈ কৰিব বুলি ধাৰণা কৰিলেও কিন্তু কথাষাৰ সিমান সহজ নহয়। অনুবাদ এক জটিল কাৰ্য আৰু কেৱল ভাষাজ্ঞানৰ যোগেদিয়েই সাৰ্থক অনুবাদ আশা কৰিব নোৱাৰি। সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ অনুবাদ তাতোকৈ জটিল কাম। সেইবাবেই ইংৰাজ ৰোমাণ্টিক কবি শ্যেলীয়ে মতপোষণ কৰিছিল যে কবিতা এটাক অন্য ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা মানেই ভায়লেট ফুলৰ ৰং আৰু গঠনৰ সৌন্দৰ্য বিচাৰি ফুলপাহকে ফালি-চিৰি নষ্ট কৰাৰ দৰে কথা। অন্যান্য সৌন্দৰ্যতাত্ত্বিকসকলেও কবিতাৰ অনুবাদ অসম্ভৱ বুলি মতপ্ৰকাশ কৰিছে। এনে এগৰাকী সৌন্দৰ্যতত্ত্ববিদ ‘Savory’-ৰ মতে—

‘The axiom that perfect translation is impossible must be concerned, with the limitation that it is true only of poetry.’

কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব একে ৰাখি আন এটা ভাষালৈ অনুবাদ কৰিবলৈ হ’লে অনুবাদক নিজে এগৰাকী সংবেদনশীল আৰু কাব্যিক অনুভূতিসম্পন্ন ব্যক্তি হ’ব লাগিব। তেতিয়াহে মূল কবিতাৰ ৰস আৰু ভাব অবিকৃত ৰাখি অন্য এটা ভাষাত প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিব। কোনো কোনো সমালোচকে আকৌ অনূদিত কবিতা কবিতাই নহয় বুলি মতপ্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। এই সম্পৰ্কত হেনৰি গিফৰ্ডৰ মন্তব্য এনে ধৰণৰ— ‘Word changed with meaning cannot be replaced : the connotations they hold are too tenuous and further meaning is as it were hidden between them in the play of counterpoint, the dramatizing movement, the emphasis that comes from slight irregularities of position.’

অৰবিন্দই কবিতা অনুবাদৰ দুটা পদ্ধতিৰ কথা উল্লেখ কৰি থৈ গৈছে। তাৰে এটা হ’ল আক্ষৰিক অনুবাদ আৰু আনটো হ’ল মুক্ত ভাবানুবাদ। তেওঁৰ মতে আক্ষৰিক অনুবাদতকৈ কবিতাৰ মুক্ত অনুবাদতহে অধিক বিশুদ্ধতা ৰক্ষা কৰাটো সম্ভৱ। সেইবাবেই অৰবিন্দই কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত মুক্ত অনুবাদক অধিক প্ৰাধান্য দিয়া দেখা যায়। তেওঁৰ মতে মূলৰ শব্দবোৰ অলপো হেৰুৱে নোহোৱাকৈ মানি চলিবৰ কাৰণে অনুবাদক বাধ্য নহয়। মূলক আধাৰ হিচাপে লৈ মুক্তভাৱে কৰা অনুবাদতহে কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত সৌন্দৰ্য অক্ষত ৰখাটো সম্ভৱ আৰু এইটোৱে যুক্তিসংগত। কবিতা এটা সামগ্ৰিক ৰূপত অনুবাদ কৰা মানে অন্য এটা কবিতা ৰচনা কৰাৰ নিচিনা। পাশ্চাত্যৰ প্ৰায়বোৰ সমালোচকেই কবিতাৰ অনুবাদ সম্পৰ্কত অনুৰূপ ধাৰণা পোষণ কৰা দেখা যায়।

কবিতাৰ অনুবাদকৰ্ম কেনেদৰে সম্পন্ন কৰিব পাৰি, সেইবিষয়ে তলত দুটিমান নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হ’ল। শেৱালি কবি ৰত্নকান্ত বৰকাকতিয়ে ৰবীন্দ্ৰনাথৰ ভালেমান কবিতাৰ অনুবাদ কৰিছিল। এনে এটি কবিতা হ’ল ‘নিৰ্বাৰেৰ স্বপ্নভংগ’।

‘আজি এ প্ৰভাতে ৰবিৰ কৰ
কেমনে পশিল প্ৰাণেৰ পৰ
কেমন পশিল গুহাৰ আঁধাৰে প্ৰভাতে পাখিৰ গান।
নাজানি কেনেৰে এতদিন পৰে জাগিয়া উঠিল প্ৰাণ,
ওৰে উথলি উঠিছে বাৰি
ওৰে প্ৰাণেৰ বেদনা প্ৰাণেৰ আবেগ ৰুখিয়া ৰাখিতে নাৰি।’

অসমীয়া ভাঙনি :

নিজৰাৰ স্বপ্নভংগ

আজি ই পুৱাত বেলিৰ পোহৰ
পশি ই প্ৰাণত তুলিলে লহৰ
গুহা আন্ধাৰত পশিল কিদৰে
প্ৰভাত পখীৰ গান।
নাজানো কিয় যে অতদিন পিছে
জাগি ই উঠিল প্ৰাণ !
জাগি যে উঠিছে প্ৰাণ,
আহা ! প্ৰাণ মোৰ উথলি উঠি,
প্ৰাণৰ বেদনা প্ৰাণৰ আবেগ
নোৱাৰো ৰাখিব ৰোধি।’

ওপৰৰ অনুবাদটি ভালদৰে মন কৰিলে দেখা যায় যে মূলৰ সৌন্দৰ্য আৰু মাধুৰ্য অনুবাদত ৰক্ষিত হোৱা নাই। তদুপৰি মূল পাঠত থকা ভাবানুভূতিৰ স্বাচ্ছন্দ্য আৰু সাৱলীলতাও অনুবাদটোত ৰক্ষিত হোৱা নাই।

এইবাৰ আন এটা কবিতা চোৱা যাওঁক, ববীন্দ্ৰ ৰচনাৱলীৰ পঞ্চদশ খণ্ডৰ অন্তৰ্গত ‘কাণ্টিকাৰি’ কবিতাটি :

মূল কবিতা : ‘শিলঙে এক গিৰিৰ যোগে পাথৰ আছে খসে
তাৰি উপৰ লুকিয়ে ব’সে
ৰোজ সকালে গেঁথেছিলাম ভোৰেৰ সুৰে গানেৰ মেলা।
প্ৰথম সূৰ্যোদয়ৰ সংগে ছিল আমাৰ মুখোমুখিৰ পালা।’

অনুবাদ : চিলঙৰ এক পৰ্বতৰ দাঁতৰ শিল খহি আছে
তাৰ ওপৰতে লুকাই থাকে,
প্ৰতিদিন প্ৰভাততে পুৱাৰ সুৰেৰে গানৰ মালা গাঁথিছিলো
প্ৰথম সূৰ্যোদয়ৰ সৈতে আছিল আমাৰ মুখোমুখিৰ পালা।’ ইত্যাদি

ওপৰৰ উদাহৰণটোত মূলৰ সৈতে অনুবাদৰ সামান্য হীনদেড়ি থাকিলেও কবিতাটিৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব প্ৰকাশত অনুবাদক সফল হৈছে যেন লাগে।

আকৌ, জীৱনানন্দ দাশৰ ‘বনলতা সেন’ কবিতাটি চোৱা যাওক :

মূল পাঠ : বনলতা সেন
‘হাজাৰ বছৰ ধৰে আমি পথ হাটতেছি পৃথিৱীৰ পথে,
সিংহল সমুদ্ৰ থেকে নিশীথেৰ অন্ধকাৰে মালয় সাগৰে
অনেক ঘূৰেছি আমি, বিম্বিসাৰ অশোকৰ ধূসৰ জগতে
যেখানে ছিলাম আমি : আৰো দূৰ অন্ধকাৰে বিদৰ্ভ নগৰে,
আমি ক্লান্ত প্ৰাণ এক, চাৰদিক জীৱনেৰ সমুদ্ৰ সফেন,
আমাৰ দুদণ্ড শান্তি দিয়েছিল নাটোৰেৰে বনলতা সেন।’

অসমীয়া ভাঙনি :

হাজাৰ বছৰ ধৰি মই পৃথিৱীৰ পথে পথে পৰিভ্ৰমণ কৰিছোঁ।
সিংহল সমুদ্ৰৰ পৰা মালয় সাগৰ পৰ্যন্ত নিশাৰ অন্ধকাৰত মই
অনেক ঘূৰিছোঁ, বিম্বিসাৰ অশোকৰ ধূসৰ জগত,
তাতেই মই আছিলোঁ আৰু দূৰ অন্ধকাৰত বিদৰ্ভ নগৰত
মই এটি ক্লান্ত প্ৰাণ, চৌদিশে জীৱনৰ সমুদ্ৰৰ উত্তাল তৰঙ্গৰ
মাজত মোক দুদণ্ড শাস্তি দিছিল নাটোৰৰ বনলতা সেনে।’

দেখা যায় যে বাংলা কবিতাৰ মূল ভাব অনুবাদত ৰক্ষিত হৈছে যদিও কাব্যিক সুসমা
মূল কবিতাৰ দৰে অক্ষত ৰূপত দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত মৰ্ম প্ৰকাশৰ
বাবে কবিৰ চিত্ৰ আৰু সংযোজিত শব্দৰ মাজত সু-সম্বন্ধ স্থাপিত নোহোৱাৰ বাবেই এনে
হৈছে। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ নিজে এগৰাকী সফল অনুবাদক আছিল। তেওঁ নিজৰ কবিতাৰ
নিজে কৰা অনুবাদৰ নমুনা চোৱা যাওঁক—

(ক) কোথায় আলো কোথায় ওৰে আলো।
বিৰহানলে জ্বালো ৰে তাৰে জ্বালো।
ৰয়েছে দীপ না আছে শিখা
এই কি ভালে ছিল ৰে লিখা,
ইহাৰ ছেয়ে মৰণ সে যে ভালো।
বিৰহানলে প্ৰদীপখানি জ্বালো।

অনুবাদ :

*Light, oh where is light ? Kindle it with the
burning fire of desire !
There is the Lamp but never a flicker of a flame
is such thy fate, my heart ! Ah, death were better by
far for thee !*

দেখা যায় যে কবিৰ নিজা অনুবাদ হ’লেও মূল কবিতাৰ অনুভূতিৰ গভীৰতা অনুবাদত
ৰক্ষিত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত কেৱল ৰূপান্তৰেই নহয়, ভাবান্তৰো ঘটিছে। আন এটা
কবিতা চোৱা যাওঁক—

(খ) আজি ঝড়ৰ বাতে তোমাৰ অভিসাৰ
পৰাণ সখা বন্ধু হে আমাৰ
আকাশ কাঁদে হতাশ সম।
নাই যে ঘুম নয়ানে মম,
দুৱাৰ খুলি হে প্ৰিয়তম,
চাই যে বাৰে বাৰে
পৰাণ সখা বন্ধু হে আমাৰ।’

অনুবাদ :

*Art thou abroad in this stormy night on the journey
of love, my friend !
The sky groans like one in despair*

*I have no sleep to-night.
Ever and again I open my door
and look out on the darkness,
my friend !*

এই অনুবাদটোত কাব্যধৰ্মিতা কিছু লোপ পাই গদ্যধৰ্মী ৰূপ লাভ কৰিছে। এনে বহুতো উদাহৰণ দিব পাৰি।

১.১১ সাৰাংশ (Summing Up)

অনুবাদ হ'ল এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা ভাষালৈ কোনো বিষয় বা তথ্যৰ সালসলনি কৰা। যিটো ভাষাৰ পৰা অনুবাদ কৰা হয় তাক মূলভাষা বা স্ৰোতভাষা (Source Language) আৰু যিটো ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হয়, তাক লক্ষ্য ভাষা (Target Language) বোলে।

সংস্কৃত সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰসংগত অনুবাদ শব্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। অনুবাদকে স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষাৰ বাক্যগাঁথনি, অৰ্থ, ধ্বনিকল্প, শব্দৰূপ ইত্যাদি সম্পৰ্কে বিস্তৃত জ্ঞান আহৰণ কৰাটো প্ৰয়োজন। তেতিয়াহে সার্থক অনুবাদ সম্ভৱ।

অনুবাদ সম্পৰ্কে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা, গৱেষণা অব্যাহত ৰাখিছে। এইক্ষেত্ৰত ইউজিন এ. নিডাৰ গৱেষণাই ভালেমান দিশত নতুন চিন্তাৰ খোৰাক দিবলৈ সক্ষম হৈছে।

অনুবাদৰ যোগেদি বহিৰ্বিশ্বৰ ভাষা-সাহিত্য সংস্কৃতিৰ সৈতে পৰিচয় হোৱাৰ সুযোগ লাভ কৰিব পাৰি। তুলনামূলক সাহিত্য অধ্যয়নৰ বাবেও অনুবাদ সাহিত্যৰ গুৰুত্ব অনুস্বীকাৰ্য।

অনুবাদৰ দৰে এবিধ কঠিন কলা আয়ত্ত্ব কৰিবৰ কাৰণে একাধিক ভাষাজ্ঞানৰ লগে লগে নিৰলস সাধনাৰো একান্ত প্ৰয়োজন। সকলো ভাষাৰে গঠন প্ৰণালী একে নহয়। ভাষাৰ ধ্বনিকল্প, শব্দৰূপ, বাক্যগাঁথনি আদিৰ লগে লগে তাৰ অন্তৰ্নিহিত কালিকাশক্তি সম্পৰ্কে জ্ঞান আহৰণ কৰাটো অনুবাদকৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়।

সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ অনুবাদ বিশেষকৈ, কবিতাৰ অনুবাদ যথেষ্ট কঠিন। সৃষ্টিশীল প্ৰতিভাৰ লগে লগে কাব্যিক অনুভূতিৰে পৰিপূৰ্ণ অনুবাদকৰ যোগেদিহে সার্থক কবিতাৰ অনুবাদ সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

১.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১. অনুবাদ শব্দৰ বুৎপত্তি আৰু স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰা।
২. অনুবাদ সম্পৰ্কে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ বিদ্বানসকলৰ মতামতসমূহ বিশ্লেষণ কৰা।
৩. সার্থক অনুবাদক কেনেদৰে হ'ব পাৰি, বিচাৰ কৰা।
৪. অনুবাদৰ গুৰুত্ব কি? তুলনামূলক সাহিত্য অধ্যয়নত অনুবাদৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
৫. জটিল কলা হিচাপে অনুবাদৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰা।

৬. সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ অনুবাদ সম্ভৱ নে? কবিতাৰ অনুবাদ সম্পৰ্কত তোমাৰ মতামত ব্যক্ত কৰা।

৭. চমুটোকা লিখা :

লক্ষ্য ভাষা, স্ৰোত ভাষা, অনুবাদৰ স্বৰূপ, অৱলম্বন, অনুবাদ আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰসংগ, পুনঃসৃজন, অনুবাদকৰ ভাষাজ্ঞান, শ্ৰীঅৰবিন্দ আৰু অনুবাদৰ পদ্ধতি, কবিতাৰ অনুবাদ।

১.১৩ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

আবুল লেইচ	:	অনুবাদৰ কথা
কৰবী ডেকা হাজৰিকা	:	তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ কলা
কে. টি. বিশ্বনাথ আয়াৰ	:	অনুবাদ, ভাষায়ৈ, সমস্যায়ৈ
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰা	:	তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
(—)	:	অনুবাদ কলা
প্ৰফুল্ল কুমাৰ নাথ	:	তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্য : বিচাৰ আৰু বিশ্লেষণ
প্ৰফুল্ল কুমাৰ নাথ	:	
জ্যোতিৰেখা হাজৰিকা	:	জনসম্পৰ্ক আৰু ব্যৱহাৰিক অসমীয়া ভাষা
প্ৰফুল্ল কটকী	:	তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ বিচাৰ
ভোলানাথ তিৱাৰী	:	অনুবাদ বিজ্ঞান
Amiya Dev (Ed.)	:	<i>The Aesthetics of Translation</i>
H. Lakshmi	:	<i>Problems of Translation</i>
Kausar Hussain	:	<i>Translation and Mother Tongue in Language Teaching</i>
Katharine Riss (Ed.)	:	<i>Translation Across Culture</i>
P. Mewmark	:	<i>A Textbook of Translation</i>
P.S. Despandey	:	<i>Translating Poetry and Scriptural Texts : Theory and Practice</i>
W. Wilson	:	<i>The Translation Art</i>

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
অনুবাদৰ প্ৰকাৰ, শৈলী আৰু অন্যান্য প্ৰসংগ

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ অনুবাদৰ প্ৰকাৰ
 - ২.৩.১ শব্দানুবাদ
 - ২.৩.২ ভাবানুবাদ
 - ২.৩.৩ ছয়ানুবাদ
 - ২.৩.৪ সাৰানুবাদ
 - ২.৩.৫ ব্যাখ্যানুবাদ
 - ২.৩.৬ আক্ষৰিক অনুবাদ
 - ২.৩.৭ পোনপটীয়া অনুবাদ
 - ২.৩.৮ আদৰ্শ অনুবাদ
 - ২.৩.৯ অনুজ্ঞাত অনুবাদ
 - ২.৩.১০ অৱলম্বন
 - ২.৩.১১ বাৰ্তানুবাদ
 - ২.৩.১২ অৰ্থগত অনুবাদ
 - ২.৩.১৩ পুনৰ সৃজন
 - ২.৩.১৪ উপসংহাৰ
- ২.৫ অনুবাদৰ শৈলী
- ২.৬ অনুবাদ আৰু ভাষাবিজ্ঞান
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

অনুবাদ একপ্ৰকাৰৰ কলা। পণ্ডিতসকলে তাত্ত্বিক দিশৰ পৰা অনুবাদৰ শ্ৰেণীবিভাজন দাঙি ধৰিছে। দৰাচলতে মূল সামগ্ৰীৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি অনুবাদ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনে শাব্দিক অনুবাদ, সাৰানুবাদ, ভাবানুবাদ, ছয়ানুবাদ ইত্যাদি।

ভাবানুবাদত সাধাৰণতে মূল সামগ্ৰীৰ শব্দ বা বাক্যৰ পৰিৱৰ্তে ভাবত গুৰুত্ব দিয়া হয়। সৃষ্টিমূলক অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত এনে অনুবাদ অধিক কাৰ্যকৰী।

ৰূপৰ পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি সম্পন্ন কৰা অনুবাদ কৰ্মই ৰূপান্তৰণ। এনে অনুবাদত অনুবাদকে নিজৰ ৰুচি আৰু আৱশ্যকতা অনুসৰি মূল সামগ্ৰী লক্ষ্যভাষালৈ পৰিৱৰ্তিত কৰে।

অনুবাদ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ। লেখক ভেদে বা বিষয়বস্তুভেদে ৰচনাসৈলীও পৃথক পৃথক ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

ভাষা যিহেতু ধ্বনি প্ৰতীকৰ ব্যৱস্থাবিশেষ, গতিকে অনুবাদক প্ৰায়োগিক ধ্বনিবিজ্ঞানৰ অংশ বুলি ধৰা হৈছে। ভাষাবিজ্ঞানে ভাষাৰ অন্তৰ্গত ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ, বাক্য, অৰ্থ আৰু লিপিৰ বিষয়ে বিশেষভাৱে অধ্যয়নত সহায় কৰে।

অনুবাদে এটা ভাষাত কোৱা কথাখিনি অন্য এটা ভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰোঁতে ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ, বাক্য অৰ্থ প্ৰভৃতিৰ দিশত চিন্তা কৰি অগ্ৰসৰ হয়। অনুবাদ প্ৰায়োগিক ভাষাবিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত আৰু সেয়ে ভাষা বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখা-প্ৰশাখাৰ সাধাৰণ জ্ঞানে অনুবাদকক বিশেষভাৱে সহায় কৰে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগত অনুবাদৰ বিবিধ প্ৰকাৰ আৰু ভাষাবিজ্ঞানৰ সৈতে অনুবাদৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি—

- অনুবাদৰ তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক দিশ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- শব্দানুবাদৰ গুৰুত্ব উপলব্ধিত কৰিব পাৰিব;
- অনুবাদৰ শৈলী সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব;
- বিষয়বস্তু অনুসৰি পৰিৱৰ্তিত শৈলী সম্পৰ্কে ধাৰণা ল'ব পাৰিব;
- ভাষাৰ কালিকাশক্তি সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব; আৰু
- অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত ভাষাবিজ্ঞানৰ প্ৰয়োজনীয়তা ফাঁহিয়াই চাব পাৰিব।

২.৩ অনুবাদৰ প্ৰকাৰ

অনুবাদক বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। এনে বিভাজনৰ মূল আধাৰ হ'ল সাহিত্যৰ প্ৰকাৰ, অনুবাদৰ বিষয়, অনুবাদৰ প্ৰকৃতি আৰু সাহিত্য কৰ্মৰ ৰূপ (গদ্য নে পদ্য) ইত্যাদি।

গদ্যানুবাদ সাধাৰণতে গদ্যত সম্পন্ন কৰা হয়, প্ৰায়ে মূল গদ্য পাঠক গদ্যৰূপলৈ ৰূপান্তৰ কৰা হয়। পদ্যানুবাদ পদ্যত সম্পন্ন কৰা হয়। সাধাৰণতে মূল পদ্যক অন্যভাষাত পদ্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰা হয়। কেতিয়াবা গদ্যকো পদ্যৰূপ দিয়া দেখা যায়। ইয়াক ছন্দোবদ্ধ অনুবাদো আখ্যা দিব পাৰি।

সাহিত্যৰ বিষয়বস্তুৰ আধাৰত অনুবাদক কাব্যানুবাদ, নাটকানুবাদ, কথানুবাদ ইত্যাদি বিভিন্ন ভাগত ভগাব পাৰি। সাধাৰণতে গদ্য, পদ্য অথবা মুক্তক ছন্দত কাব্যানুবাদ সম্পন্ন কৰিব পাৰি। অৱশ্যে শৈলী আৰু অৰ্থ উভয় দিশৰ পৰা সফল কাব্যানুবাদ অতি কঠিন কাম।

কোনো নাটকৰ নাট্যৰূপত অনুবাদ অথবা কোনো গল্প বা উপন্যাসক নাট্যৰূপলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। নাটকৰ নাট্যৰূপ কিছু কঠিন এইবাবেই যে ইয়াত পঠনীয় গুণৰ লগে

লগে বঙ্গমঞ্চত অভিনয় কৰিব পৰা দিশটোৰ প্ৰতিও লক্ষ্য ৰাখিবলগীয়া হয়। সেয়েহে বঙ্গমঞ্চৰ প্ৰয়োজনীয় কাৰিকৰী কৌশল সম্পৰ্কে অৱগত হৈয়ো নাটকৰ অনুবাদত মনোনিৱেশ কৰিবলগীয়া হয়।

কথা সাহিত্যৰ বিশেষকৈ চুটিগল্প, উপন্যাস আদিৰ অনুবাদ নাটক অথবা কাব্যানুবাদতকৈ সহজ।

বিষয়ৰ আধাৰত অনুবাদ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনে- চৰকাৰী নথিৰ অনুবাদ, গেজেটিয়াৰৰ অনুবাদ, সংবাদপত্ৰৰ অনুবাদ, আইন-সাহিত্যৰ অনুবাদ, বৈজ্ঞানিক সাহিত্যৰ অনুবাদ, গণিত সাহিত্যৰ অনুবাদ, অভিলেখাদিৰ অনুবাদ, ধাৰ্মিক সাহিত্য তথা ললিত সাহিত্যৰ অনুবাদ ইত্যাদি।

অনুবাদৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অনুবাদক কেইটামান ভাগত ভগাব পাৰি। যেনে—

ক) মূলনিষ্ঠ অনুবাদ

খ) মূলমুক্ত অনুবাদ

মূলনিষ্ঠ অনুবাদত যথাসাধ্য মূলক অনুসৰণ কৰিবৰ বাবে প্ৰয়াস কৰা হয়। মূলমুক্ত অনুবাদক মূলাধাৰিত বা মূলাধৃত অনুবাদ বুলিব পাৰি। সাধাৰণতে অনুবাদকৰ্মত ওপৰোক্ত দুয়োটাৰ ভিতৰত এটাৰ অথবা মিশ্ৰিত ৰূপত দুয়োটাৰে সুবিধানুযায়ী প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়।

অনুবাদৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অনুবাদক আন কেইটামান ভাগতো বিভক্ত কৰি দেখুৱাব পাৰি। তলত তেনে কেইবিধমানৰ চমু আভাস দাঙি দৰা হ'ল।

২.৩.১ শব্দানুবাদ

এই ধৰণৰ অনুবাদত মূলত থকা প্ৰতিটো শব্দৰ অনুবাদৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰা হয়। শব্দানুবাদ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। প্ৰথমবিধত মূল সামগ্ৰীৰ প্ৰতিটো শব্দৰ লগতে বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দসমূহৰ ক্ৰম ৰক্ষাৰ প্ৰতিও অনুবাদত গুৰুত্ব দিয়া হয়। দ্বিতীয় বিধত মূলৰ প্ৰতিটো শব্দৰ প্ৰতি গুৰুত্ব দিয়া হয় যদিও শব্দৰ ক্ৰম ৰক্ষাৰ দিশটোত গুৰুত্ব দিয়া নহয়। তৃতীয়বিধত আকৌ মূলৰ প্ৰত্যেকটো শব্দৰ লগতে তাৰ প্ৰতিটো অভিব্যক্তি লক্ষ্যভাষাত যথার্থভাৱে ৰূপ দিয়াৰ প্ৰয়াস কৰা হয়। এইবিধ অনুবাদত মূলৰ প্ৰতিটো শব্দ আৰু তাৰ অভিব্যক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়। তৃতীয়বিধৰ শব্দানুবাদক উত্তম বা আদৰ্শ শব্দানুবাদ আখ্যা দিব পাৰি।

গণিত, জ্যোতিষ, বিজ্ঞান, সংগীত, আইন প্ৰভৃতিৰ সৈতে জড়িত বিষয়ৰ অনুবাদৰ কাৰণে সাধাৰণতে শব্দানুবাদ অতি প্ৰয়োজনীয়। অৱশ্যে, সৃষ্টিমূলক ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত শব্দানুবাদে মূলৰ অৰ্থ-বিভ্ৰাট ঘটাবও পাৰে। মূল ভাষাৰ জতুৱা ঠাঁচ, খণ্ডবাক্য আদিৰ অৰ্থ ভালদৰে বুজি লৈহে এনে অনুবাদত আগবঢ়া উচিত। স্ৰোতভাষাৰ প্ৰভাৱে কেতিয়াবা শব্দানুবাদক কৃত্ৰিম তথা নিষ্প্ৰাণ কৰি তুলিব পাৰে। ফলত ই বোধগম্যতা হেৰুৱায়।

২.৩.২ ভাবানুবাদ

এইবিধ অনুবাদত সাধাৰণতে মূলৰ শব্দ, বাক্যাংশ, বাক্য আদিৰ ওপৰত ধ্যান দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে অৰ্থ বা ভাবৰ ওপৰত ধ্যান দিয়া হয় আৰু তাক লক্ষ্যভাষালৈ ৰূপান্তৰ কৰা হয়। শব্দানুবাদত অনুবাদকে মূল সামগ্ৰীৰ শৰীৰৰ ওপৰত বিশেষ ধ্যান দিয়ে। আনহাতে, ভাবানুবাদত গুৰুত্ব দিয়া হয় তাৰ আত্মাৰ ওপৰত। মূল সামগ্ৰীৰ ভাব গ্ৰহণ কৰি কেতিয়াবা অনুচ্ছেদৰ স্তৰত, কেতিয়াবা বাক্যৰ, কেতিয়াবা শব্দৰ বা কেতিয়াবা সম্পূৰ্ণ পাঠৰো হ'ব পাৰে। সৃষ্টিমূলক সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত ভাবানুবাদৰ গুৰুত্ব সৰ্বাধিক।

ভাবানুবাদ আক্ষৰিক অনুবাদৰ পৰা পৃথক। এনে অনুবাদত মূলৰ প্ৰতিটো শব্দতেই গুৰুত্ব দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে মূলভাৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ কাৰণে অনুবাদকে নিজৰ ভাবক প্ৰকাশৰ বাবে সুবিধা পায়। এনে অনুবাদত যথেষ্ট স্বাধীনতা থকাৰ বাবে অনুবাদকে লক্ষ্যভাষাত অভিব্যক্তি প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত স্বাভাৱিক সজীৱতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। শ্ৰোতভাষাৰ অস্বাভাৱিক প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ বাবে ভাবানুবাদত অনুবাদকৰ সৃষ্টিশীল প্ৰতিভাই আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ সুযোগ লাভ কৰে।

ভাবানুবাদত মূলৰ যন্ত্ৰবৎ অনুসৰণ কৰা নহয়, সেয়ে লক্ষ্য ভাষাত শ্ৰোতভাষাৰ অভিব্যক্তিৰ কোনো ছাপ নাথাকে। ভাবানুবাদত কেতিয়াবা মূলৰ শৈলী লোপ পাই ই মৌলিক ৰচনাৰ দৰে হয়। গতিকে, পাঠকে এনে অনুবাদ মৌলিক ৰচনাৰ দৰে পঢ়িব পাৰে, কিন্তু তাৰ দ্বাৰা মূল লেখকৰ ৰচনা শৈলী অথবা তাৰ অভিব্যক্তিৰ সৌন্দৰ্য উপলব্ধিত ব্যৰ্থ হয়। এনে কাৰণতে শব্দানুবাদ আৰু ভাবানুবাদ উভয় পদ্ধতিৰ যথাযথ প্ৰয়োগৰ যোগেদি মূলভাৱৰ সৈতে যথাশক্তি মূল শৈলীকো উলিয়াই অনা আৰু লগতে লক্ষ্যভাষাৰ স্বাভাৱিক প্ৰকৃতিও অক্ষুণ্ণ ৰখাটোৱে হৈছে সাৰ্থক অনুবাদ।

২.৩.৩ ছয়ানুবাদ

পুৰণি সংস্কৃত নাটকত ছয়া শব্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। দৰাচলতে মূল পাঠ পঢ়ি অনুবাদকে গ্ৰহণ কৰা অৰ্থ আৰু অনুবাদকৰ ওপৰত পৰা তাৰ প্ৰভাৱৰ আধাৰত স্বতন্ত্ৰ ৰূপত লক্ষ্যভাষাত কৰা ৰচনাই 'ছয়ানুবাদ'। অৰ্থাৎ, যি অনুবাদত মূলক সম্পূৰ্ণ অনুসৰণ নকৰি মাত্ৰ মূলৰ ছাঁ লৈ অনুবাদ কৰ্মত অগ্ৰসৰ হোৱা যায়, তেনে অনুবাদেই ছয়ানুবাদ। এনে অনুবাদত অনুবাদকে নিজৰ সৃজনশীল প্ৰতিভাক বিকশাই তোলাত সুযোগ লাভ কৰে। ভগৱতীপ্ৰসাদ বৰ্মাৰ উপন্যাস চিত্ৰলেখাৰ কথাবস্তৰ ওপৰত ফ্ৰান্সৰ উপন্যাসৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। অৱশ্যে, এনে অৰ্থত ছয়ানুবাদৰ প্ৰয়োগ কৰা উচিত নহয়। চিত্ৰলেখাৰ ওপৰত 'থায়া'ৰ ছয়া থাকিলেও ই ছয়ানুবাদ নহয়।

২.৩.৪ সাৰানুবাদ

এই ধৰণৰ অনুবাদত শ্ৰোত ভাষাৰ মূল সামগ্ৰীৰ অৰ্থৰ কেৱল সাৰ অংশ লক্ষ্যভাষালৈ পৰিৱৰ্তন কৰা হয়। গতিকে ক'ব পাৰি যে মূলভাষাৰ বিষয়বস্তুক অৱলম্বন কৰি ইয়াৰ সাৰভাগ নিজৰ ভাষাত প্ৰকাশ কৰিবলৈ কৰা প্ৰয়াসৰ ফলত যি অনুবাদৰ সৃষ্টি হয়, সেয়ে সাৰানুবাদ। ই মূলমুক্ত অনুবাদ। লোকসভাৰ বিতৰ্কৰ যি অনুবাদ কৰা হয়, সেয়া প্ৰায়হে

সাৰানুবাদ। লক্ষ্যভাষাৰ স্বাভাৱিক সহজ প্ৰকাশৰ কাৰণে সংক্ষিপ্ত, সৰল আৰু স্পষ্টৰূপত অনুবাদৰ বাবে সাৰানুবাদ অধিক উপযোগী।

২.৩.৫ ব্যাখ্যানুবাদ

এনে অনুবাদত মূলৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হয়। এনে অনুবাদত অনুবাদকৰ ব্যক্তিত্ব, জ্ঞান তথা দৃষ্টিকোণৰ প্ৰকাশ ঘটে আৰু বক্তব্য স্পষ্টীকৰণৰ বাবে অতিৰিক্ত উদাহৰণ প্ৰমাণ আদি সংযোজিত হয়। এনে অনুবাদত অনুবাদকাৰী কেৱল অনুবাদক নহৈ কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ হৈ পৰে। লোকমান্য তিলকৰ গীতানুবাদ ব্যাখ্যানুবাদৰ নিদৰ্শন। সেয়ে এই অনুবাদ মূলতকৈ বিস্তৃত। ব্যাখ্যানুবাদত অনুবাদকে অনুবাদতকৈ মূল বিষয়ৰ বিস্তাৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। সেইবাবেই ব্যাখ্যানুবাদক ভাষ্যানুবাদো আখ্যা দিব পাৰি। এনে অনুবাদত মূলৰ অস্পষ্ট কথা উদাহৰণ আৰু বিশ্লেষণৰ যোগেদি স্পষ্ট কৰি তোলাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়।

২.৩.৬ আক্ষৰিক অনুবাদ

ওপৰে ওপৰে চালে আক্ষৰিক অনুবাদ সহজ যেন ধাৰণা হ'ব পাৰে; কিন্তু কাৰ্যতঃ সি ইমান সহজ নহয়। নিজৰ পৰিচিত বিষয়ৰ অতিৰিক্ত অন্য বিষয়ত কোনেও সাৰ্থকতা লাভ নকৰিব পাৰে; কিয়নো বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে সম্যক জ্ঞান অবিহনে আক্ষৰিক অনুবাদ অসম্পূৰ্ণ আৰু ই পাঠকক বিপথে পৰিচালিত কৰিব পাৰে। অনুবাদক জীৱন্ত কৰি তুলিবলৈ হ'লে অনুবাদকৰ খণ্ডবাক্য আৰু বাক্যপ্ৰয়োগ সম্পৰ্কে সম্যক জ্ঞান থাকিব লাগিব।

২.৩.৭ পোনপটীয়া অনুবাদ

মূলৰ সকলোবোৰ গুণ হুবহুভাৱে অনুবাদত অটুত ৰখাটো সম্ভৱ নহয়। মূল ভাষাৰ পৰা লক্ষ্য ভাষালৈ অনুবাদ কৰোতে লেখকৰ প্ৰতি অৱমাননা নকৰাকৈ অনুবাদকে কিছু এৰা-ধৰা কৰিবলগীয়া হয়; সেয়ে যিমান পাৰি মূলৰ কাষ চাপিবলৈ যত্ন কৰা উচিত। অনুবাদ কেতিয়াও অনুবাদ যেন লাগিব নালাগে, ই হ'ব লাগে মৌলিক ৰচনাৰ দৰে স্বাভাৱিক। এনে অনুবাদত অপৰিহাৰ্যভাৱে নহ'লেও প্ৰয়োজন সাপেক্ষে তৰ্জমাকৰণৰ নিৰ্দ্ধাৰিত লক্ষণ এটা থাকে। কেৱল তৰ্জমা বা ভাঙনিৰ দ্বাৰা সাহিত্যিক অনুবাদে পূৰ্ণতা লাভ কৰে।

২.৩.৮ আদৰ্শ অনুবাদ

অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ভিতৰত আদৰ্শ অনুবাদক সঠিক আৰু স্বাভাৱিক অনুবাদ বুলিব পাৰি। এনে অনুবাদত অনুবাদকে শ্ৰোতাভাষাৰ মূল সামগ্ৰীৰ অভিব্যক্তি আৰু অৰ্থৰ দিশৰ পৰা লক্ষ্যভাষাৰ কাষ চপা আৰু সমপৰ্যায়ৰ কৰি অনুবাদ কৰে। এনে অনুবাদত অনুবাদকৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশ নঘটে আৰু সেয়ে ই মূলৰ নিচিনা হয়। অৰ্থাৎ, এই পাঠ মূলৰ প্ৰায় অনুকূল হয়। গতিকে, অনুবাদকে কোনো ধৰণৰ সংযোজন-বিযোজন নঘটোৱাকৈ মূলৰ যথাসাধ্য অভিব্যক্তি লক্ষ্যভাষাত প্ৰকাশৰ প্ৰয়াস কৰে এনে অনুবাদত।

২.৩.৯ অনুভূত অনুবাদ

অনুবাদ একে সময়তে মূলানুগ আৰু বসপূৰ্ণ কৰি তুলিব নোৱাৰি। অনুবাদক সজীৱ কৰি তুলিবলৈ হ'লে অনুবাদকে কিছু পৰিমাণে স্বাধীনতা ল'ব লাগিব। অনুবাদ যাতে যান্ত্ৰিক নহয়, তাৰ প্ৰতি অনুবাদক সততে সজাগ থাকিব লাগিব।

২.৩.১০ অৱলম্বন (Adoptation)

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে অনুকৰণৰ ঠাইত 'Adoptation' শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। অৱলম্বন অনুবাদতকৈ টান, কিয়নো তাত অধিক মৌলিকত্বৰ প্ৰয়োজন। অনুবাদ যদি ভীমৰ হাতৰ পৰা গদা কাঢ়ি অনা হয়, তেন্তে অৱলম্বন গদাৰে দুৰ্যোধনৰ নহ'লেও আন সৰু-সুৰা কোঁৱৰ সেনা বধ কৰাৰ নিচিনা।

এই ধৰণৰ অনুবাদত অনুবাদকে নিজৰ ৰুচি, সুবিধা তথা আৱশ্যকতা অনুসৰি মূলৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি লক্ষ্যভাষাত ৰূপ দিয়ে। ইয়াত মূল সামগ্ৰীৰ সৰল বা কঠিন, সংক্ষিপ্ত বা বিস্তৃত তথা সাহিত্যিক ৰূপৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিব পাৰে। ভাৰতেন্দু হৰিশ্চন্দ্ৰই শ্ৰেইক্সপীয়েৰৰ 'Marcent of Venice' নাটকৰ অনুবাদ কৰিছে আৰু 'দুৰ্লভ বন্ধু' কৰি নাটকীয় কথাবস্তুৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয় ৰূপ দিছে। 'দুৰ্লভ বন্ধু' অৰ্থাৎ 'বংশপুৰ কা মহাজন'ত ভেনিচ হৈ পৰিছে বংশপুৰ, এণ্টনিও হৈছে 'অনন্ত', পুৰ্শিয়া হৈছে 'পুৰশ্ৰী' ইত্যাদি। সেয়ে ইয়াক প্ৰতিৰোপনো আখ্যা দিব পাৰি।

২.৩.১১ বাৰ্তানুবাদ অথবা আশু অনুবাদ

দুটা ভিন্ন ভাষাৰ ব্যক্তিৰ মাজত কথা বতৰা হওঁতে তেওঁলোকৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰা অনুবাদক গৰাকীক দোভাষী (Interpreter) বুলি কোৱা হয়। দোভাষীৰ দ্বাৰা কৰা অনুবাদক বাৰ্তানুবাদ আখ্যা দিব পাৰি। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে কোনো বাৰ্তা বা ভাষণ এটা ভাষাত প্ৰচাৰিত হৈছে যদিও বিভিন্ন আঞ্চলিক কেন্দ্ৰৰ যোগেদি তাক অন্য ভাষালৈ ভাঙনি কৰি শ্ৰোতাক শুনোৱা হৈছে। যিসকল ব্যক্তি এনে অনুবাদৰ সৈতে জড়িত তেওঁলোকক আশু অনুবাদক আৰু তেওঁলোকৰ কাৰ্যক আশু-অনুবাদ আখ্যা দিয়া হয়। এই অনুবাদ কোনো স্বতন্ত্ৰ প্ৰকাৰৰ অনুবাদ নহয়। কিন্তু, তথাপিও ইয়াৰ সুকীয়া মহত্ব আছে। অনুবাদৰ প্ৰকৃতিৰ ফালৰ পৰা চাবলৈ গ'লে বাৰ্তানুবাদ আদৰ্শ অনুবাদৰেই এক ৰূপ। এনে অনুবাদত দোভাষী বা বাৰ্তানুবাদক চিন্তা কৰিবলৈ বা অভিধান চাবলৈ সময় নাপায়। গতিকে এনে অনুবাদ সদায়েই সঠিক নহ'লেও অত্যন্ত ব্যৱহাৰিক। দোভাষীৰ শ্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষাৰ বিস্তৃত জ্ঞান থকাৰ লগে লগে সমসাময়িক সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক দিশৰো সমৃদ্ধ জ্ঞান থাকিব লাগিব। বাৰ্তানুবাদ বা আশু অনুবাদক বৰ্তমান প্ৰায়ে অনুবচন আখ্যা দিয়া হয় আৰু 'দোভাষী'ক কোৱা হয় অনুবচক (Intepreter)।

২.৩.১২ অৰ্থগত অনুবাদ

অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ভিতৰত অৰ্থগত অনুবাদ অধিক ফলপ্ৰসূ। ই কেতিয়াবা ব্যক্তিকেन्द्रিকো হ'ব পাৰে, কিয়নো অৰ্থগত অনুবাদ লেখকৰ চিন্তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। মূল

ভাষাৰ বাক্যগঠন ৰীতি আৰু বৈয়াকৰণিক দিশৰ সঠিক জ্ঞান অবিহনে এনে অনুবাদত খেলিমেলি সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। বিশেষকৈ, কোনটো শব্দ কি অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা হৈছে, তাৰ সম্যক জ্ঞান অনুবাদকৰ থাকিব লাগিব।

২.৩.১৩ পুনঃসৃজন (Recreation)

বৰ্তমান সময়ত পুনঃসৃজন নাইবা পুনৰ্নিৰ্মাণৰ ধাৰণাই গৱেষকসকলৰ মাজত বিশেষ প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। মূল ৰচনাক যদি সৃজন (Creation) আখ্যা দিয়া হয়, তেন্তে অনুবাদক পুনঃসৃজন আখ্যা দিব পাৰি। মূল লেখকৰ সমস্ত ভাব-অনুভূতি আত্মস্থ কৰি সেইবোৰক পুনৰ প্ৰকাশ কৰা প্ৰক্ৰিয়াই দৰাচলতে অনুবাদ। অনুবাদ মূলৰ হুবহু প্ৰতিকৃতি নহয়, কিন্তু প্ৰতিকৃতিৰ সৈতে অধিক সাদৃশ্যযুক্ত অভিনৱ তৈলচিত্ৰ। মূলৰ সৌন্দৰ্য অলপো হৰণ-ভগন নোহোৱাকৈ সৃষ্টিৰ বুকুতে পুনঃসৃষ্টিৰ বাবে অৱশ্যে অনুবাদকৰ বিশেষ দক্ষতাৰ প্ৰয়োজন। এনে দক্ষতা আয়ত্ত কৰিবৰ বাবে উপযুক্ত সাধনা, প্ৰশিক্ষণ আৰু কলাত্মক সৃজনী প্ৰতিভাৰ একান্ত প্ৰয়োজন। সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰ ভাষা দৈনন্দিন জগতত ব্যৱহৃত ভাষাতকৈ কিছু পৃথক হোৱাৰ বাবে অনুবাদকে বিশেষ ধৰণৰ সমস্যাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হয়। সেইবাবেই তথ্যপূৰ্ণ প্ৰৱন্ধতকৈ গল্প, উপন্যাস অথবা কবিতাৰ অনুবাদ কিছু জটিল। গল্প আৰু উপন্যাসত অৱশ্যে অনুবাদকৰ কিছু স্বাধীনতা থাকে, কিন্তু কবিতাৰ ছন্দ, শাব্দিক ব্যঞ্জনা আৰু আলংকাৰিক সৌন্দৰ্য অটুত ৰাখি অনুবাদ কৰাটো একপ্ৰকাৰৰ জটিল কাম। আনহাতে, কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত সাংগীতিক লয় অটুত ৰাখি কবিতাৰ অনুবাদ কৰিবলৈ হ'লে অনুবাদকৰ এক সংবেদনশীল হৃদয় থকাটো একান্ত প্ৰয়োজন। কবিতাৰ শব্দপ্ৰয়োগ অতি কষ্টসাধ্য বাবেই কলৰিজে ইয়াক পিৰামিডৰ শিলাৰ সৈতে ৰিজাইছে। যিদৰে পিৰামিডৰ একোটা শিল আঁতৰাই দিলে সমগ্ৰ পিৰামিডটোৱেই খাহি পৰাৰ আশঙ্কা থাকে, অনুৰূপভাৱে শব্দৰ স্থান পৰিৱৰ্তনে কবিতাৰো মৃত্যু ঘটাব পাৰে। গতিকে কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান আঙ্গিক আৰু বিষয়বস্তুগত জটিলতা আছে, যিটো অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰতো ৰক্ষা কৰাটো বহুক্ষেত্ৰত কঠিন। লক্ষ্যভাষা আৰু স্ৰোতভাষাৰ মাজত থকা সাংস্কৃতিক ব্যৱধানৰ বাবেও সাহিত্যকৰ্মৰ গঠন, শৈলী আৰু অন্তৰ্গত সাংস্কৃতিক পৰিমণ্ডল মূলৰ সৈতে অটুত ৰখাত অসুবিধা হ'ব পাৰে। তেনেক্ষেত্ৰত অনুবাদকে লক্ষ্যভাষাৰ সাংস্কৃতিক পৰিমণ্ডলটো গভীৰভাৱে আয়ত্ত কৰি কিছু পৰিৱৰ্তনৰ মাধ্যমেৰে পাঠকক আকৰ্ষিত কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা আকৌ মূলতকৈ অনুবাদ কমইহে পাঠকৰ বিশেষ সমাদৰ লাভ কৰা দেখা যায়। ওমৰ খৈয়ামৰ পাৰস্য ভাষাৰ ৰব্যায়তকৈ অসমীয়া পাঠকৰ বাবে সেয়ে দূৰৰাৰ ওমৰ তীৰ্থহে অধিক পৰিচিত। আনহাতে, ৰব্যায়ত বিলাকৰ ইংৰাজী অনুবাদক এডৱাৰ্ড ফিট্জ্জেৰাল্ড ওমৰতকৈ অধিক জনপ্ৰিয়।

অনুবাদক কেৱল স্ৰষ্টাই নহয়, সাৰ্থক অনুবাদক মূল লেখকৰ সমপৰ্যায়ৰ আৰু কেতিয়াবা মূল লেখকতকৈয়ো অধিক শ্ৰেষ্ঠৰূপে পৰিগণিত হ'ব পাৰে।

২.৪ উপসংহাৰ

কোনো এটা ভাষাৰ সাহিত্যিক সমৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত মৌলিক সাহিত্যৰ দৰেই অনুবাদ সাহিত্যৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। অনুবাদৰ যোগেদিয়ে কোনো এটা ভাষাৰ অন্তৰ্গত সাহিত্যৰাজিৰ মান নিৰূপন সম্ভৱ হৈ উঠে। কোনো এটা ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠতা নিৰ্ভৰ কৰে সেই ভাষাটোৰ সৃজনাত্মক সাহিত্যসমূহৰ সাৰ্থক আৰু সফল অনুবাদৰ ওপৰত। অনুবাদৰ বাবেই

আঞ্চলিক ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠ কৃতিসমূহে ৰাষ্ট্ৰীয় সাহিত্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। সেইদৰে অনুবাদৰ বিকাশ আৰু বিস্তাৰৰ বাবেই সাহিত্য জগতত 'তুলনামূলক সাহিত্য' আৰু 'বিশ্ব সাহিত্য'ৰ ধাৰণাই সামগ্ৰিকভাৱে বিকাশ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

বৰ্তমান ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মহৎ সাহিত্যৰাজিৰ অনুবাদৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ মহৎ সাহিত্যৰাজি অনুবাদৰ যোগেদিহে জাতীয় ঐক্য, ভাতৃত্ববোধ, সংহতি দেশপ্ৰেম আৰু অন্যান্য মানৱীয় অনুভূতিৰাজিৰ বিকাশ সম্ভৱ; সেইবাবেই অনুবাদ সাহিত্যৰ বিকাশ আৰু সমৃদ্ধিৰ ওপৰতেই একোখন দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশ নিৰ্ভৰ কৰিছে। সম্প্ৰতি গণসংযোগ মাধ্যমসমূহত বিশেষকৈ বৈদ্যুতিন সংবাদ মাধ্যমসমূহত অনুবাদকৰ্মৰ যোগেদি কৰ্মসংস্থাপনৰ পথো মুকলি হৈছে। বিখ্যাত প্ৰকাশন গোষ্ঠীসমূহেও অনুবাদ গ্ৰন্থ প্ৰকাশত গুৰুত্ব দি আহিছে। সাহিত্য অকাডেমি, নেচনেল বুক ট্ৰাষ্ট আদিয়ে অনুবাদ কৰ্মত উৎসাহিত কৰাৰ লগতে অনুদিত গ্ৰন্থ প্ৰকাশ আৰু অনুবাদ বঁটা প্ৰদানৰ যোগেদি এই ক্ষেত্ৰত বিশেষ দিক্ নিৰ্ণায়কৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। বৰ্তমান নিবনুৱা সমস্যাৰে ভাৰত্ৰাণ্ড দেশখনৰ অগণন শিক্ষিত নিবনুৱাক কৰ্ম-সংস্থাপনৰ সুযোগ দিয়াৰ স্বার্থতেই ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত অনুবাদৰ কাৰণে বিশেষ পাঠ্যক্ৰম প্ৰৱৰ্ত্তন কৰাৰ প্ৰয়োজন আহি পৰিছে। এইক্ষেত্ৰত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাষা-সাহিত্য অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন বিভাগসমূহে প্ৰয়োজনীয় পাঠ্যক্ৰম প্ৰস্তুত কৰি ঐচ্ছিক বিষয় হিচাপে স্নাতক পৰ্যায়ৰ পৰা অনুবাদ কৰ্মৰ সৈতে নতুন প্ৰজন্মক পৰিচিত কৰি দিব পাৰিলে দেশে বহুতো মানৱ সম্পদক অপচয়ৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰিব। আমাৰ দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশ, সামাজিক গতিশীলতা, শৈক্ষিক বিকাশ আৰু সাংস্কৃতিক পুনৰ্মূল্যায়ৰ বাবে এনে পাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰয়োজনীয়তা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

২.৫ অনুবাদৰ শৈলী

অনুবাদৰ প্ৰসংগত 'শৈলী' শব্দটোৰ প্ৰয়োগ প্ৰায়েই দুটা অৰ্থত কৰা হয়। এটা হ'ল অনুবাদৰ বিবিধ শৈলীৰ যোগেদি মানুহে শব্দানুবাদ, ভাবানুবাদ, সাৰানুবাদ আদিৰ কথা ভাবে। অনুবাদৰ প্ৰসংগত শৈলীৰ অন্য অৰ্থ হ'ল অনুবাদৰ অভিব্যক্তিৰ শৈলী। এই দ্বিতীয় অৰ্থতেই শৈলীৰ বিচাৰ কৰা হ'ব।

অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত মূল পাঠৰ ভাব আৰু শৈলী দুয়োটাৰে অভিব্যক্তি লক্ষ্যভাষাত হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। সেইবাবেই বিদ্বানসকলে মূলৰ ভাব বিচাৰৰ লগতে তাৰ কলাপক্ষ অৰ্থাৎ মূলৰ শৈলীপক্ষৰো স্থানান্তৰৰ কথা কৈছে। অনুবাদকৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে মূল কৃতিক লক্ষ্যভাষাত নিকটতম ৰূপলৈ ভাষান্তৰিত কৰা। অৰ্থাৎ মূল ৰচনাৰ শৈলীৰ সৈতে প্ৰায় হুবহুভাৱে লক্ষ্যভাষাত ৰূপ দিওতাজনেই সফল অনুবাদক।

প্ৰত্যেক লেখকৰে ৰচনাই শৈলী বেলেগ বেলেগ। জয়শংকৰ প্ৰসাদ, প্ৰেমচন্দ্ৰ অথবা মহাত্মাগান্ধীৰ ৰচনা আন কোনো ভাষালৈ অনুবাদ কৰিলে সেয়ে একে শৈলীতে অনুবাদ কৰা উচিত নহয়। জয়শংকৰ প্ৰসাদৰ ৰচনাত উচ্চ সাংস্কৃতিক শব্দাৱলীযুক্ত কাব্যাত্মক শৈলী তেওঁৰ গ্ৰন্থ অনুবাদত অটুত থাকিব লাগিব। সেইদৰে মহাত্মা গান্ধীৰ ৰচনাৰ ভাঙনিত হিন্দুস্থানী শৈলী আৰু প্ৰেমচন্দ্ৰৰ ৰচনাৰ ভাঙনিত সাহিত্যিক গুণৰ লগে লগে জতুৱা ঠাঁচো উপলব্ধ হ'ব লাগিব। মুঠতে অনুবাদৰ শৈলী সম্পৰ্কত ইয়াকেই ক'ব পাৰি যে অনুবাদৰ অভিব্যক্তিৰ শৈলী এনে হোৱা উচিত, যিটো মূল কৃতিৰ অনুগামী হয়।

কোনো ৰচনাৰ যোগেদি যি অভিব্যক্তি পাঠক বা শ্ৰোতাৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱা হয়, আৰু যাক কলাপক্ষ বুলিব পাৰি, সেয়ে শৈলীৰ অন্তৰ্গত। কবিতাৰ শৈলী মূলতঃ শব্দচয়ন, অলংকাৰ, শব্দশক্তি, গুণ, সৌন্দৰ্য, ধ্বনি, ছন্দ আদিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। গদ্যত ছন্দক বাদ দি ন্যূনাধিক ৰূপত এই সকলোবোৰ কথা আহিব পাৰে।

শৈলীৰ মুখ্য তত্ত্বৰ ভিতৰত শব্দচয়ন, অলংকাৰ, শব্দ শক্তি, ধ্বনি তথা ছন্দক অনুবাদত ঠিক ৰূপত পাবৰ কাৰণে কেতিয়াবা কেতিয়াবা যথেষ্ট কঠিন হয়। কিয়নো সকলো ভাষাৰে কিছুমান নিজস্ব বিশেষত্ব থাকে, যিটো আন ভাষাত অনুপস্থিত। শব্দচয়নৰ কথাই যদি ধৰা যায়, তেন্তে দেখা যায় যে কিছুমান ভাষাত পৰ্যায়বাচী শব্দ অধিক আৰু কিছুমানত কম। সেয়েহে সকলো ভাষাতে সকলো স্থলত উপযুক্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ সম্ভৱ নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰায়বোৰ ভাষাৰেই শব্দভাণ্ডাৰ গঢ় লৈ উঠিছে তৎসম, তদ্ভৱ, দেশী আৰু বিদেশী শব্দৰ যোগেদি। যি ভাষাৰ দেশী শব্দভাণ্ডাৰ যথেষ্ট চহকী, সেই ভাষাৰ সাহিত্যৰ কালিকাশক্তিও অতি গভীৰ। হিন্দীভাষাত মূলতঃ তিনিটা শৈলী দেখা যায়, সংস্কৃতনিষ্ঠ হিন্দী, আৰৱী-ফাৰ্চী যুক্ত উৰ্দু আৰু হিন্দুস্থানী। সেইদৰে অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃতনিষ্ঠ অসমীয়া, বাংলা প্ৰভাৱিত অসমীয়া, উপভাষা প্ৰভাৱিত অসমীয়া আৰু মিশ্ৰিত অসমীয়াৰ শৈলী লক্ষ্য কৰা যায়।

বৈয়াকৰণিক বৈশিষ্ট্যৰ ফালৰ পৰা প্ৰত্যেক ভাষাৰ কিছুমান সুকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। অসমীয়া, বাংলা, হিন্দী প্ৰভৃতি ভাষাত যিবোৰ জতুৱা ঠাঁচ আৰু খণ্ডবাক্য আছে, তাৰ সঠিক ভাষান্তৰ কৰা অতি কঠিন। সেয়ে ভাৰতীয় ভাষাৰ কোনো সাহিত্য পাশ্চাত্যৰ ভাষালৈ অনুবাদ কৰোতে যথেষ্ট সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিবলগীয়া হয়।

অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো একে কথাই প্ৰযোজ্য। মূলভাষাৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য অটুত ৰাখিবৰ বাবে লক্ষ্যভাষাত অনুপ্ৰাস যমকাদি আলংকাৰিক ৰচনাৰ অনুবাদ যথাযথ ৰূপত ৰখাটো সহজ নহয়। কিয়নো স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্য ভাষাত একেবোৰ শব্দ পুনৰাবৃত্ত নহ'বও পাৰে, অথবা একে অৰ্থত প্ৰয়োগ নহ'বও পাৰে। স্ৰোতভাষাৰ উপমা ৰূপকাদি অলংকাৰৰ চমৎকাৰিত্ব অনুৰূপভাৱে লক্ষ্যভাষাত ৰূপ দিয়াৰ সম্ভাৱনা থাকিলেও স্ৰোতভাষাৰ অনুপ্ৰাস, যমক শ্লেষ আদি শব্দালংকাৰ সমৃদ্ধ চমৎকাৰ ৰচনাশৈলীক যথাযথ ৰূপত লক্ষ্যভাষালৈ স্থানান্তৰ কৰাটো অতি কঠিন। আনহাতে, স্ৰোতভাষাত কোনো অলংকাৰ বা জতুৱা ঠাঁচ নাথাকিলেও কৌশলী অনুবাদকে তেওঁৰ অনুবাদত শব্দালংকাৰ আৰু জতুৱা ঠাঁচৰ সৌন্দৰ্য প্ৰদান কৰিব পাৰে।

শৈলী অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত অনুবাদকে সাধাৰণতে কেইটামান বিশেষ কথাৰ ওপৰত মনোনিৱেশ কৰি অনুবাদ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো বাঞ্ছনীয়—

(ক) প্ৰতিজন লেখকৰে ৰচনাশৈলী সুকীয়া। মূল লেখকৰ ব্যক্তিগত ৰুচি অনুসৰি শব্দচয়ন, অলংকাৰ ছন্দ আদিৰ প্ৰয়োগেৰে পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ চিত্ৰণৰ যোগেদি তেওঁৰ ব্যক্তিগত মানসিকতাৰ প্ৰতিফলন ঘটাই ৰচনাকৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়। গতিকে, মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সৃষ্টিৰ অন্তৰালত অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা সামাজিক-সাংস্কৃতিক পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে সবিশেষ জানি লৈ লক্ষ্যভাষাত অনুৰূপ শব্দ, অলংকাৰ, ছন্দ আদিৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগৰ যোগেদি মূলৰ সৌন্দৰ্য অটুত ৰাখিব পাৰি।

(খ) প্ৰতিগৰাকী লেখকৰ ৰুচি, মনোভাব, বাক্য গঠন প্ৰণালী বেলেগ ধৰণৰ আৰু সেয়ে কোনো এজন লেখকৰ ৰচনাশৈলীৰ অন্তৰ্নিহিত বৈশিষ্ট্য। উদাহৰণ স্বৰূপে

অসমীয়াত জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালা বা বাণীকান্ত কাকতিৰ ৰচনাসৈলীৰ সুকীয়া বিশেষত্ব আছে। গতিকে এনেধৰণৰ জঁতুৱা, বিশেষত্বপূৰ্ণ আৰু তুলনামূলকভাৱে জটিল বাক্য গাঁথনিৰে পৰিপূৰ্ণ ৰচনা অন্য এটা ভাষালৈ পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ হ'লে অনুবাদকৰ স্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষা উভয় ভাষাৰ গাঁথনিক দিশৰ বিস্তৃত জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন, অন্যথা, সামাজিক-সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্যৰে পৰিপূৰ্ণ এনে ৰচনাৰ অনুবাদ মূলানুগ নোহোৱাটো স্বাভাৱিক।

(গ) মূল লেখকৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ লগতে তেওঁৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ আধাৰতেই তেওঁৰ সৃষ্টিকৰ্ম নিৰ্মিত হয়। সেয়ে তেওঁৰ দ্বাৰা চয়ন কৰা অলংকাৰ, চিত্ৰকল্প, প্ৰতীক প্ৰভৃতি চাক্ষুস অভিজ্ঞতালব্ধ আৰু লোকজীৱন আৰু সংস্কৃতিৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। লক্ষ্যভাষালৈ অনুবাদ কৰোতে তেনেধৰণৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক পটভূমি অধ্যয়ন নকৰাকৈ তাৰ সাৱলীল আৰু সঠিক ভাষান্তৰ অসম্ভৱ।

(ঘ) মূল পাঠৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি ৰচনাসৈলী পৃথক পৃথক হ'ব পাৰে। গীতা, উপনিষদ আদিৰ অনুবাদ তত্ত্বপ্ৰধান। সেয়ে এনে অনুবাদত তৎসম শব্দৰ লগে লগে দাৰ্শনিক পৰিভাষাৰ প্ৰয়োজন। সেইদৰে বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ অনুবাদৰ শৈলী তত্ত্বপ্ৰধান। গতিকে এনে অনুবাদৰ তথ্য আৰু তত্ত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি প্ৰয়োজনীয় কাৰিকৰী পৰিভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰাটো প্ৰয়োজন হ'ব। প্ৰশাসনীয় বিষয়সমূহ সূচনাপ্ৰধান আৰু সেয়ে ইয়াৰ অনুবাদত ব্যৱহাৰিক দিশটোৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি প্ৰায় নীৰস শৈলী প্ৰয়োগ কৰা হয়। তাৰ বিপৰীতে বাতৰি কাকত আদিত জনসাধাৰণক আকৰ্ষণ কৰিবৰ কাৰণে চমৎকাৰ আৰু সৰস শৈলীৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। গতিকে দেখা যায় যে অনুবাদৰ শৈলী মূলকৃতি, বিষয়বস্তু, অনুবাদৰ উদ্দেশ্য আৰু অনুবাদকৰ ব্যক্তিগত ৰুচি আৰু আগ্ৰহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। মুঠতে সকলো ক্ষেত্ৰতে যথাসাধ্য মূল শৈলীৰ কাষ চাপিবলৈ যত্ন কৰিব লাগিব। যত্ন কৰিলে এই দিশত সম্পূৰ্ণ সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰিলেও অন্ততঃ কিছুদূৰ সফলতা লাভৰ আশা কৰিব পাৰি।

কেতিয়াবা মূল কৃতিৰ শৈলীৰ আংশিক পৰিৱৰ্তনো কৰিবলগীয়া হ'ব পাৰে। এই বিষয়টো নিৰ্ভৰ কৰিব গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্নিহিত বিষয়ৰ ওপৰত— যাৰ উদ্দেশ্যে গ্ৰন্থখন প্ৰণয়ন কৰা হৈছে। পাঠকৰ বয়স, অভিজ্ঞতা, ৰুচি আদিৰ সৈতে খাপ খোৱাকৈ অনুবাদ কৰিবলগীয়া হোৱাৰ কাৰণে কেতিয়াবা মূলৰ শৈলীৰ কিছু পৰিৱৰ্তন কৰি হ'লেও লক্ষ্যভাষাত তাক ৰূপান্তৰ কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে পাঠকৰ জ্ঞান আৰু ভাষান্তৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অনুবাদৰ একাধিক শৈলী হ'ব পাৰে আৰু অনুবাদকে পাঠকৰ ৰুচিৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰি গ্ৰন্থত শৈলীৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰে।

শৈলীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিভিন্ন বিষয় বা ৰচনাক মূলতঃ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰি দেখুৱাব পাৰি—

ক) শৈলীপ্ৰধান

খ) তত্ত্বপ্ৰধান (সূচনা প্ৰধান)

এইটো কথা ঠিত যে শৈলীপ্ৰধান ৰচনাতো তত্ত্বৰ প্ৰাধান্য থাকিব পাৰে আৰু তত্ত্বপ্ৰধান ৰচনাতো শৈলীৰ প্ৰাধান্য থাকিব পাৰে। কিন্তু, শৈলীপ্ৰধান ৰচনাত শৈলীৰ স্থান মুখ্য, তত্ত্বৰ গৌণ। আনহাতে, তত্ত্বপ্ৰধান ৰচনাত তত্ত্বৰ স্থান মুখ্য, শৈলীৰ গৌণ। সাধাৰণতে কবিতা,

গল্প, উপন্যাস, নাটক, ৰেখাচিত্ৰ প্ৰভৃতি শৈলীপ্ৰধান ৰচনা। আনহাতে, ইতিহাস, ৰাজনীতি, অৰ্থশাস্ত্ৰ, গণিত, বিজ্ঞান, আইন, দৰ্শন, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আদিক তত্ত্বপ্ৰধান ৰচনাৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি।

শৈলীপ্ৰধান সাহিত্যৰ বিভিন্ন বিভাগসমূহৰ ৰচনাসৈলী ভাষা আৰু যুগ বিশেষে সুকীয়া সুকীয়া ধৰণৰ। অনুবাদকে লক্ষ্যভাষাৰ যুগ আৰু তাৰ পৰম্পৰা অনুসাৰে তাৰ শৈলী প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব।

তত্ত্বপ্ৰধান সাহিত্যত প্ৰায়ে পাৰিভাষিক আৰু অৰ্দ্ধপাৰিভাষিক শব্দযুক্ত শৈলী ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। বিশেষকৈ, গণিত, চিকিৎসাসাশ্ত্ৰ, প্ৰাণীবিদ্যা প্ৰভৃতি বিষয়ত অনুবাদকলাৰ মূল আধাৰ হ'ব পাৰিভাষিক শব্দৰ যথাযথ প্ৰয়োগ। সাহিত্যৰ ইতিহাস, ৰাজনীতি বিজ্ঞান প্ৰভৃতি বিষয় তত্ত্বপ্ৰধান হোৱাৰ লগে লগে শৈলীৰ সৌন্দৰ্যৰ সৈতেও সংযুক্ত। গতিকে এনে গ্ৰন্থৰ অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত শৈলীগত আৰু তত্ত্বগত উভয় দিশৰ প্ৰতি মনোনিৱেশ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে।

শৈলী সম্পৰ্কীয় আলোচনা কেৱল শব্দচয়ন, অলংকাৰ, গুণ আদিৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়। ইয়াৰ আলোচনা ভাষাৰ বৈয়াকৰণিক সংৰচনাৰ সৈতেও সম্পৰ্কিত। গতিকে মূল লেখকে ওপৰোক্ত বিভিন্ন দিশসমূহৰ ভিতৰত যিকোনো এটা দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি বিশিষ্ট শৈলীত স্বকীয় বক্তব্য উপস্থাপন কৰে আৰু অনুবাদকে লক্ষ্যভাষাত মূলৰ শৈলীক যথাযথ ৰূপ প্ৰদানৰ প্ৰয়াস কৰে। অনেক ভাষাত ব্যাকৰণৰ ৰূপৰচনা আৰু বাক্য ৰচনাৰো প্ৰভাৱ ৰচনাসৈলীত দৃষ্টিগোচৰ নোহোৱাকৈ নাথাকে। যদিও অনুবাদকে মূল ৰচনাৰ শৈলী অটুত ৰাখি শ্ৰোতা আৰু পাঠকৰ বাবে লক্ষ্যভাষাত তাক উপযুক্ত কৰি প্ৰস্তুত কৰে, তথাপিও বৈয়াকৰণিক সংৰচনা, শব্দচয়ন, ছন্দ প্ৰভৃতি অনেক সময়ত অনুবাদকৰ ৰুচি আৰু ইচ্ছাই অনুবাদ শৈলীক প্ৰভাৱিত নকৰাকৈ নাথাকে। কিয়নো, অনুবাদকো এটা স্তৰলৈকে সৃষ্টিশীল লেখক আৰু সেয়ে একে বিষয়বস্তু হ'লেও শৈলীগত সৌন্দৰ্য আৰু সৃজনীশক্তিৰ সমন্বয়ত একোগৰাকী অনুবাদকে লক্ষ্যভাষাত কৰা সৃষ্টিও মৌলিক ৰচনাৰ দৰে হৈ পৰে। গতিকে দেখা যায় যে অনুবাদ শৈলী মূল কৃতি, বিষয়, অনুবাদৰ উদ্দেশ্য, পাঠক-শ্ৰোতা আৰু অনুবাদকৰ ব্যক্তিগত ৰুচিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। গতিকে, অনুবাদৰ সৰ্বোত্তম শৈলী বুলিলে মূল ভাষাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বিষয়ৰ শৈলী, মূল কৃতিৰ শৈলী আৰু লক্ষ্যভাষাত তাৰ শ্ৰোতা আৰু পাঠকৰ বাবে উপযুক্ত ৰূপপ্ৰদান আৰু অনুবাদকৰ নিজস্ব অনুবাদশৈলীৰ সমন্বয়ত গঢ়ি উঠা শৈলীৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব।

২.৬ অনুবাদ আৰু ভাষাবিজ্ঞান

অনুবাদ ভাষাৰ ৰূপান্তৰণ, য'ত এটা ভাষাৰ সামগ্ৰীক অন্য এটা ভাষালৈ পৰিৱৰ্তন বা সলনি কৰা হয়। ইতিমধ্যে অনুবাদক প্ৰায়োগিক ভাষাবিজ্ঞানৰ অংশবিশেষ বুলি উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। সেইবাবেই অনুবাদৰ সৈতে ভাষা বিজ্ঞানৰ পোনপটীয়া সম্পৰ্ক।

ভাষা হৈছে ধ্বনি প্ৰতীকৰ সেই ব্যৱস্থা, যাৰ সহায়ত মানুহে নিজৰ বিচাৰধাৰা আনৰ আগত অৱগত কৰিবলৈ সক্ষম। ভাষাৰ বৈজ্ঞানিকভাৱে অধ্যয়ন কৰা বিশেষ শাখাটোৰ নাম ভাষাবিজ্ঞান। ভাষাৰ লিখিত আৰু মৌখিক দুয়োটা ৰূপৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখি ক'ব পাৰি যে ধ্বনি, শব্দ, ৰূপ, বাক্য, অৰ্থ আৰু লিপি প্ৰভৃতি ভাষাৰ প্ৰধান অংগ। সেইবাবেই ভাষা বিজ্ঞানক ছয় ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে।

আমি সাধাৰণতে উল্লেখ কৰা কিছুমান শব্দ যেনে কিতাপ, মেজ, ঘোঁৰা, পৰজা, প্ৰভৃতি শব্দ বিভিন্ন বস্তু, ভাৱ আদিৰ অৰ্থজ্ঞাপক ধ্বনি প্ৰতীক। ভাষা কিছুমান নিয়মত আৱদ্ধ। এই নিয়ম বা ব্যৱস্থা বৰ্তি থকাৰ বাবেই বক্তাই কোৱা কথাবোৰ শ্ৰোতাই সহজে বুজি পায়। ভাষাৰ এই পৰিভাষাৰ প্ৰতি দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি অনুবাদৰ বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে (ক) অনুবাদ এটা ভাষাৰ পৰা আন এটা ভাষালৈ কৰা হয়। (খ) এই দুয়োটা ভাষাতেই বিভিন্ন বস্তু, ভাব, ক্ৰিয়া আদিৰ কাৰণে নিজস্ব ধ্বনি-প্ৰতীক থাকে। (গ) এই ধ্বনি প্ৰতীকৰ অতিৰিক্ত প্ৰত্যক ভাষাৰেই কাৰক, লিংগ, বচন কাল প্ৰভৃতি ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে প্ৰত্যেক ভাষাতে সুকীয়া ব্যৱস্থাও আছে। যেনে হিন্দীত লিংগ দুটা, কিন্তু সংস্কৃতত তিনিটা। (ঘ) অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত শ্ৰোতভাষাৰ ধ্বনি প্ৰতীক বা শব্দৰ স্থানত লক্ষ্য ভাষাৰ ধ্বনি-প্ৰতীক বা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। (ঙ) ধ্বনি প্ৰতীকৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে অনুবাদ কৰোতে শ্ৰোতভাষাৰ ঠাইত লক্ষ্যভাষা উপস্থাপনৰ প্ৰয়োজন হয়।

গতিকে দেখা যায় যে অনুবাদত এটা ভাষাত কোৱা কথা অন্য এটা ভাষাত ৰূপ দিবলৈ হ'লে দুটা কথাৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়াটো প্ৰয়োজন হৈ পৰে। সেয়া হ'ল—

- (ক) শ্ৰোতভাষাৰ শব্দৰ স্থানত লক্ষ্যভাষাৰ শব্দৰ প্ৰয়োগ, আৰু
- (খ) শ্ৰোতভাষাৰ ব্যৱস্থাৰ ঠাইত লক্ষ্য ভাষাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োগ।

গতিকে এটা ভাষাৰ শব্দ তথা ব্যৱস্থাৰ ঠাইত আন এটা ভাষাৰ শব্দ তথা ব্যৱস্থা প্ৰয়োগ কৰিবৰ কাৰণে দুয়োটা ভাষাৰেই তুলনাৰ আৱশ্যক। এনেদৰে অনুবাদ মূলতঃ দুটা ভাষাৰ তুলনাৰ ওপৰত আধাৰিত, গতিকে তাৰ সম্বন্ধ ভাষা বিজ্ঞানৰ তুলনাত্মক ৰূপৰ সৈতে জড়িত। তুলনাত্মক ভাষা বিজ্ঞানৰ সিদ্ধান্তৰ আধাৰত শ্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্যভাষাৰ যিমান ভাল তুলনাত্মক সামগ্ৰী উপলব্ধি হ'ব, অনুবাদো সিমানেই ভাল হ'ব।

অনুবাদ ভাষাবিজ্ঞানৰ শব্দ-বিজ্ঞান আৰু অৰ্থবিজ্ঞান এই দুয়োটাৰে লগত জড়িত। অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত তুলনাই শব্দসমূহ তথা তাৰ সৈতে জড়িত অৰ্থ পৰিধিৰ দৃষ্টিৰে কৰা শব্দৰ তুলনা। ব্যৱস্থাৰ অৰ্থ হ'ল ধ্বনি, ৰূপ ৰচনা, তথা বাক্য ৰচনাৰ দৃষ্টিৰ পৰা ভাষাৰ তুলনা। অনুবাদ কৰোতে শ্ৰোতভাষাৰ পৰা লক্ষ্যভাষালৈ পৰিৱৰ্তন কৰোতে এইবিলাক দিশৰ প্ৰতিও লক্ষ্য ৰাখিবলগীয়া হয়।

ভাষাৰ প্ৰয়োগ সাধাৰণতে ধ্বনি, শব্দ, ৰূপ, বাক্য, অৰ্থ আৰু লিপি— এই ছয়ধৰণে হ'ব পাৰে। গতিকে ভাষাৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন কৰিবৰ কাৰণে ভাষা বিজ্ঞানকো ছটা ভাগত ভগাব পাৰি : ধ্বনি বিজ্ঞান, শব্দ বিজ্ঞান, ৰূপবিজ্ঞান, বাক্য বিজ্ঞান, অৰ্থ বিজ্ঞান আৰু লিপি বিজ্ঞান। অনুবাদকৰ্মত ধ্বনি, শব্দ, ৰূপ প্ৰভৃতি প্ৰতিটো দিশৰ পৰাই শ্ৰোত আৰু লক্ষ্য ভাষাৰ সামগ্ৰী তুলনা কৰিব পাৰি। সেয়ে ভাষাবিজ্ঞানৰ এই প্ৰতিটো শাখাৰ সৈতেই অনুবাদৰ এৰাব নোৱাৰা সম্বন্ধ আছে।

শ্ৰোতভাষাৰ কিছুমান শব্দ লক্ষ্যভাষালৈ অনুবাদ কৰোতে ধ্বনি বিজ্ঞানে অনুবাদকক বিশেষ ধৰণে সহায় কৰিব পাৰে। ধ্বনি বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন উপ-বিভাগসমূহৰ ভিতৰত অনুবাদকে বৰ্ণনাত্মক ধ্বনি বিজ্ঞানৰ সহায়ত শ্ৰোতভাষা আৰু লক্ষ্য ভাষাৰ ধ্বনিসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে।

সকলোবোৰ ধ্বনি দুয়োটা ভাষাতে একেধৰণৰ নহ'বও পাৰে। শ্ৰোতভাষাৰ সকলোবোৰ ধ্বনি লক্ষ্যভাষাত একেধৰণে নাথাকিবও পাৰে।

ধ্বনি বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন বিভাগৰ ভিতৰত সাধাৰণতে অনুবাদকে তুলনাত্মক ধ্বনিবিজ্ঞান আৰু বৰ্ণনাত্মক ধ্বনি বিজ্ঞানৰ সহায় লোৱাটো প্ৰয়োজন হৈ পৰে। বৰ্ণনাত্মক ধ্বনিবিজ্ঞানৰ আধাৰত স্ৰোতভাষা তথা লক্ষ্য ভাষাৰ ধ্বনি সম্পৰ্কে আমি জনাটো আৱশ্যক হৈ পৰে। সেইদৰে তুলনাত্মক ধ্বনিবিজ্ঞানৰ সহায়ত কোনো ধ্বনিৰ যাতে লক্ষ্যভাষাৰ কোনবিধ ধ্বনি স্ৰোতভাষাৰ অনুৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, তাক নিৰূপণ কৰিব পাৰি। তুলনাত্মক ধ্বনিবিজ্ঞানৰ আধাৰত অনুবাদ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হ'বলৈ যাওঁতে সাধাৰণতে ধ্বনিৰ কেইটামান দিশ আমাৰ চকুত পৰে।

(ক) কিছুমান ধ্বনি উভয় ভাষাতেই সমান।

(খ) কিছুমান ধ্বনি প্ৰায় সমান।

(গ) কিছুমান ধ্বনি উভয় ভাষাতেই আছে যদিও, তাৰ প্ৰকৃতি উভয় ভাষাতেই ভিন্ন।

(ঘ) কিছুমান ধ্বনি এনেকুৱা যে যিটো স্ৰোতভাষাত বিদ্যমান যদিও তাৰ সমকক্ষ ধ্বনি লক্ষ্য ভাষাত বিচাৰি পোৱা নাযায়।

যেতিয়া স্ৰোতভাষাৰ সমান্তৰাল কোনো ধ্বনি লক্ষ্যভাষাত বিচাৰি পোৱা নাযায়, তেতিয়া অনুবাদ কাৰ্যত যথেষ্ট অসুবিধা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে মালয়ালম তথা তামিল ভাষাৰ পুৰণি উচ্চাৰণত এনে কিছুমান ধ্বনি আছে, যিবোৰ হিন্দীত অনুপস্থিত। ধ্বনিৰ দৃষ্টিৰ পৰা এইটো অনুবাদকৰ বাবে প্ৰধান সমস্যাৰ কাৰণ। ধ্বনিৰ দিশৰ পৰা এই সমস্যা উচ্চাৰণৰ সৈতে জড়িত। অনুবাদকে স্ৰোতভাষাৰ লিপিচিহ্নৰ পৰা ক্ৰমে স্ৰোতভাষাৰ উচ্চাৰণ অৰ্থাৎ ধ্বনি, তাৰ পৰা লক্ষ্য ভাষাৰ ধ্বনি আৰু শেষত তাৰ আধাৰত লক্ষ্যভাষাৰ লিপিচিহ্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ যোগেদি ধ্বনি বিজ্ঞানৰ জ্ঞান অনুবাদত প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব।

অনুবাদকৰ বাবে অৰ্থবিজ্ঞানৰ জ্ঞান অতি আৱশ্যকীয়। মূল পাঠৰ অৰ্থগ্ৰহণ কৰি তাৰ যোগেদি অনুবাদ কাৰ্যত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো সম্ভৱ। স্থান আৰু ভাষা বিশেষে একেটা শব্দৰে বেলেগ বেলেগ অৰ্থ হ'ব পাৰে। সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে শব্দৰ অৰ্থৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিব পাৰে।

ভাষা বিজ্ঞানৰ বাক্য বিজ্ঞান শাখাই বাক্য গাঁথনিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। যিহেতু বাক্য ভাষাৰ ভাব বা অৰ্থ প্ৰকাশৰ সংক্ষিপ্ত গোট, সেয়েহে উচ্চমানৰ অনুবাদৰ কাৰণে অনুবাদকৰ বাক্য বিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। অনুবাদৰ সময়ত অনুবাদকে বাক্যবিলাকৰ উপৰুৱা অৰ্থৰ লগে লগে আভ্যন্তৰীণ স্তৰত অন্য কিবা অৰ্থও লুকাই আছে নেকি চাই বিষয়বস্তুৰ প্ৰসংগ অনুসৰি অনুবাদৰ প্ৰয়াস কৰিব লাগিব।

প্ৰত্যেক ভাষাৰে শব্দ প্ৰয়োগত কিছুমান সুকীয়া বিশেষত্ব দেখা যায়। অসমীয়া ভাষাত 'গৰম উঠে'। কিন্তু হিন্দী ভাষাত 'গৰম লাগে' (গৰ্মী লগী হয়)। সেইদৰে অসমীয়া ভাষাত চিগাৰেট খায়, হিন্দীত পী খায় (চিগাৰেট পীতা হয়) ইত্যাদি। কিছুমান ভাষাত লিংগ আৰু বচনৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে বাক্য গাঁথনিৰো পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। সেয়েহে স্ৰোতভাষাৰ লগে লগে লক্ষ্য ভাষাৰো বাক্য গাঁথনি সম্পৰ্কে অনুবাদকৰ জ্ঞান থকাটো প্ৰয়োজন।

ভাষাৰ ৰূপ গাঁথনিৰ অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণ আৰু সেই সম্পৰ্কীয় নিয়মবোৰৰ অধ্যয়নেই ৰূপ বিজ্ঞানৰ প্ৰধান কাম। অনুবাদত স্ৰোতভাষাৰ ৰূপ গাঁথনিৰ ঠাইত লক্ষ্যভাষাৰ ৰূপ

গাঁথনি প্ৰয়োগ কৰিবলৈ হ'লে অনুবাদকৰ উভয় ভাষাৰ ৰূপ গাঁথনি সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞত আৰু প্ৰণালীবদ্ধ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন।

শব্দবিজ্ঞানৰ শব্দ ৰচনা আৰু বৰ্গীকৰণ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন বিশ্লেষণত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়। অনুবাদকে লক্ষ্য ভাষাৰ শব্দভাণ্ডাৰৰ আধাৰত উপযুক্ত শব্দ নিৰ্বাচন কৰি স্ৰোতভাষাৰ ভাব-বিচাৰৰ সৈতে খাপ খোৱাকৈ তাক প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব।

স্ৰোতভাষাৰ কিছুমান শব্দ লক্ষ্যভাষাত একেৰূপত নাথাকিবও পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ইংৰাজীত 'Uncle' শব্দটোৰ যি অৰ্থ, সেই অৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে হিন্দী বা অসমীয়াত এটা বিশেষ শব্দ নাই।

অভিধান প্ৰণয়ন, ভাষা বা ব্যাকৰণৰ পাঠ্যপুথি প্ৰণয়ন প্ৰভৃতি প্ৰায়োগিক ভাষা বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত, কিয়নো ইয়াত ভাষা বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন-বিশ্লেষণ তথা তাৰ সিদ্ধান্তৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। তেনে দৃষ্টিভংগীৰ পৰাই অনুবাদ কাৰ্যকো প্ৰায়োগিক ভাষাবিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত বুলি সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি। অনুবাদ ভাষা বিজ্ঞানৰ বিশেষকৈ প্ৰায়োগিক ভাষা বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত আৰু ভাষা বিজ্ঞানৰ অন্যান্য শাখাৰ সৈতেও ই অঙ্গাঙ্গীভাৱে জড়িত।

আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে স্ৰোতভাষাৰ কোনো শব্দৰ উচ্চাৰণ লক্ষ্যভাষাত বহুলভাৱে প্ৰচলিত হ'লে অনুবাদকে তেনে পৰিস্থিতিত প্ৰচলিত শব্দকেই গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। অনুবাদকে চেষ্টা কৰিলেও উচ্চাৰণক আঁতৰাই তাৰ ঠাইত আন শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে। এইদৰে স্ৰোতভাষাত যি উচ্চাৰণ প্ৰচলিত অনুবাদকে তেনে ৰূপতেই অনুবাদ কৰাটো বাঞ্ছনীয়। কেতিয়াবা আকৌ স্ৰোতভাষাৰ কোনো শব্দৰ লক্ষ্য ভাষাতো একাধিক উচ্চাৰণৰ প্ৰচলন থাকিব পাৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত অনুবাদকে সৰ্বাধিক প্ৰচলিত উচ্চাৰণযুক্ত শব্দটোকেই প্ৰয়োগ কৰিব।

আনহাতে যেতিয়া স্ৰোতভাষাৰ কোনো শব্দৰ অনুৰূপ লক্ষ্যভাষাত একাধিক উচ্চাৰণ পোৱা যায়, তেতিয়া যিটো শব্দ স্ৰোতভাষাৰ অধিক কাষ চপা, সেই শব্দটোৱেই প্ৰয়োগ কৰাটো বিধেয়।

কোনো এটা ভাষাৰ সঠিক উচ্চাৰণৰ কাৰণে উক্ত ভাষাটোৰ সংযুক্ত স্বৰ, সংযুক্ত ব্যঞ্জন, অনুনাসিক স্বৰ, স্বৰানুক্ৰম (Vowel Sequence), ব্যঞ্জনানুক্ৰম (Consonant Sequence), বলাঘাত (Stress), আক্ষৰিক বিভাজন (Syllabic Division) ইত্যাদি সম্পৰ্কে ধ্যান দিয়াটো অতি আৱশ্যকীয়। ধ্বনি বিজ্ঞানৰ স্তৰত অনুবাদকৰ কাৰণে এই সংকেত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ এইবাবেই যে অনুবাদত যথাসাধ্য উপযুক্ত দৃষ্টিৰে লক্ষ্যভাষাৰ প্ৰকৃতিক নিজৰ ধ্যানত ৰাখিব লাগে আৰু ক'তো স্ৰোতভাষাৰ ধ্বনি ব্যৱস্থাৰ প্ৰভাৱ তাৰ ওপৰত পৰিব নালাগে। মুঠতে লক্ষ্যভাষাৰ ধ্বনি ব্যৱস্থাৰ কোনো ৰূপত প্ৰতিকূল নোহোৱাকৈ যথাসাধ্য ৰূপত অনুবাদ কৰা বাঞ্ছনীয়। সফল অনুবাদকৰ ধ্যান সদায়ই লক্ষ্যভাষাৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু কোনো কাৰণেই তেওঁ তাৰ পৰিৱৰ্তন হ'বলৈ নিদিয়ে।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

অনুবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্পৰ্কে আলোচনাৰ অন্তত দেখা যায় যে বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি আৰু তাৰ অন্তৰ্নিহিত তত্ত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অনুবাদকে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অনুবাদৰ

আশ্রয় গ্ৰহণ কৰে। শাব্দিক অনুবাদত শব্দৰ গুৰুত্ব অধিক, বিশেষকৈ গণিত, সংগীতশাস্ত্ৰ, বিজ্ঞান নাইবা বিধি বিষয়ৰ অনুবাদত শব্দৰ সুৰক্ষাৰ দিশটোত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। আনহাতে, ভাবানুবাদত মূল শব্দৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব বা বিচাৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। বিশেষকৈ, সৃষ্টিমূলক সাহিত্যৰ অনুবাদৰ ক্ষেত্ৰত ভাবানুবাদ অধিক কাৰ্যকৰী।

মূল বিষয়বস্তুৰ প্ৰাৰ্থক্য অনুসৰি অনুবাদ শৈলীও পৃথক পৃথক ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

অনুবাদক প্ৰায়োগিক ভাষা বিজ্ঞানৰ অঙ্গবিশেষ বুলি ধৰা হৈছে। ভাষাবিজ্ঞান হৈছে ভাষাৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন কৰা এটি বিশেষ শাখা। প্ৰায়োগিক ভাষাবিজ্ঞানে ভাষাৰ অধ্যয়ন বিশ্লেষণৰ পৰা লাভ কৰা সিদ্ধান্তসমূহ আন আন ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰে। ভাষাবিজ্ঞানৰ আটাইকেইটা শাখাৰ সৈতেই অনুবাদৰ সম্পৰ্ক দেখা যায়।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অনুবাদক কেইভাগত ভগাব পাৰি? প্ৰতিবিধৰে চমু পৰিচয় দিয়া।
- ২) চমুটোকা লিখা : ভাবানুবাদ, শব্দানুবাদ, সাৰানুবাদ, ৰূপান্তৰণ, অৱলম্বন
- ৩) অনুবাদ শৈলী বুলিলে কি বুজা? ব্যক্তিভেদে ৰচনাসৈলী কেনেদৰে পৃথক পৃথক হ'ব পাৰে?
- ৪) অনুবাদৰ সৈতে ভাষাবিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক কেনেধৰণৰ?
- ৫) ধ্বনি বিজ্ঞানৰ সৈতে অনুবাদৰ সম্পৰ্ক নিৰূপণ কৰা।
- ৬) প্ৰায়োগিক ভাষাবিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা?

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

আবুল লেইচ	: অনুবাদৰ কথা
কৰবী ডেকা হাজৰিকা	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ কলা
কে. ই. বিশ্বনাথ আয়াৰ	: অনুবাদ ভাষায়ৈ-সমস্যায়ৈ
প্ৰফুল্ল কটকী	: তুলনামূলক সাহিত্য আৰু অনুবাদ বিচাৰ
প্ৰফুল্ল কুমাৰ নাথ	: তুলনামূলক ভাৰতীয় সাহিত্য : বিচাৰ আৰু বিশ্লেষণ
প্ৰফুল্ল কুমাৰ নাথ	
জ্যোতিৰেখা হাজৰিকা	: জনসম্পৰ্ক আৰু ব্যৱহাৰিক অসমীয়া ভাষা
নীৰাজনা মহন্ত বেজবৰুৱা	: তুলনামূলক সাহিত্য : সিদ্ধান্ত আৰু প্ৰয়োগ
(—)	: অনুবাদ-কলা
ভোলানাথ তিৱাৰী	: অনুবাদ বিজ্ঞান
(—)	: ভাষা বিজ্ঞান

- Amiya Dev (Ed.) : *The Aesthetics of Translation*
H. Laxmi : *Problems of Translation*
P.S. Deshpande : *Translating poetry and Scriptural Texts :
Theory and Practice*
P. Mewmark : *A Textbook of Translation*
W. Wilson : *The Translation Art*

* * *